

БЕЛА
ХАМВАШ

ИСТОРИЈА И
АПОКАЛИПСА

Бела Хамваш (Hamvas Béla, 1897-1968), мудрац, есејиста и романијер, запостављен и потиснут мислилац чији сви рукописи још нису доступни, али се полако објављују и све више смо сведоци да ће проšli век у Мађарској имати још једно крупно име, а свет једног од најзначајнијих мислилаца нашег доба.

Најзначајнија дела:

- Scientia sacra I: Духовна баштина древног човечанства
- Scientia sacra II: Хришћанство
- Antologija humana: Пет хиљада година мудрости

Библиотека Траг

БЕЛА ХАМВАШ

ИСТОРИЈА И АПОКАЛИПСА

превод
Сава Бабић

Уредник
Ана Сивић

ОДА ДВАДЕСЕТОМ ВЕКУ

САБЛАСТИ

На подручју заједничких заблуда, које се забуном назива друштвом, у новије време се мотају специфичне сабласти. Сви ми који се ма и мало разумемо у физику знамо о сабластима да су оне најреалнија бића, чак су много реалнија и од снова. Свима нама је заједничка судбина да најпре знамо шта ћемо видети, а тек потом то и видимо. На жалост, с том чињеницом се морамо помирити. Цео овај пространи свет јесте чаролија, кажу стари мудраци, али није чаролија коју су нам наметнули туђини, него ми сами. Сабласти су наше сабласти. Ми унапред знамо да ћемо их видети и, гле, не смемо се чудити кад искрсну. Постојали су људи који су учили и то да ове сабласти, реалније и од снова, ове наше чаролије унапред знамо и пре него што их угледамо, јер смо то ми сами.

Ја се сада не могу подухватити прогањања ових сабласти. Не могу то из више разлога. Пре свега зато што нико не може уместо другог прогнати сабласти, као што се уместо другог не може сањати. То је једна од строго непреносивих ствари. Једино што могу да учиним за друге јесте да им тутнем у руке средство којим ће свако сам прогањати своје сабласти, ако му се буде хтело. Ако неће, па нека му буде, нека живи и даље с њима. Никога не могу да присиљавам, поготово због тога што немам за то никакав начин, али ако би га и било, ни тада га се не

бих прихватио. Не само због тога што поштујем свачије право на слободно сањарење. Знам, или ми се бар чини да знам, да човек у било које доба радо одустаје од својих трезвених мисли, међутим, увек ће се доследно придржавати својих лудости. Чудно је што је то тако, али је тако. Једини начин да се мирно живи међу људима јесте да поштујем њихово право на лудости. Међутим, овај пут то чиним и зато што ничију лудост не желим да исправим на своју, знајући да би то била лудост лудости. Поступак би иначе значио и неопходан недостатак самопоштовања, као што и значи код сваког који сопствену лудост држи за нешто више од туђе, јер себе могу да уважавам само у оној мери у којој уважавам другог и обратно. С тим, ако бих довео у сумњу право другог на лудост, неизбежним бих начинио и сопствено право на трезвеност.

Наравно, иза досадашњих речи је изгледало као да се неко у позадини смеје. Е па сада, прилично рано, свакога упозоравам на то да је онај који се у позадини смеје - он сам. Он сам је тај који сања, који види сабласти, који чара, који се смеје. И још наглашеније упозоравам сакога на то да је тај опални смех у позадини једино средство које бих вам могао тутнути у руке, под претпоставком да желите да одагнете сабласти. Не! То би одједном превише било. Ни говора о прогањању. За сада смо још у трепутку када своје сабласти само видимо и препознајемо у њиховој пуној смртној величини. Ако неко има нешто против, нека одустане. Никога не желим да наговорим. Али ако је расположен, нека прими к знању да је једино средство за то хумор. Једина могућност да поднесемо наше сабласти јесте ако их исмејемо. То је Демокритов метод, узбудљив спој од две хиљаде и петсто година између морбидитета и нежности. Андре Бретон га назива црним хумором. Нећу да се препирем с њим. Ја га називам белим хумором. У нашем језику је то ведрина. Стање

које ни мало не замара, јер се чак не треба ни смејати. Ко се смеје, остаје у позадини, а човек се с ведрином односи чак и према смејању.

После две хиљаде и петсто година сада се поново јавља могућност демокритовске ведрине, и ту прилику не смемо пропустити. Данас су наше сабласти поново ужасно завладале нама, тако да наш живот, који ни иначе није сасвим безопасан ако не практикујемо бели хумор, оштро га разликујући од црног Сократовог хумора који по сваку цену намеће другима поправљачку, сопствену лудост, постаје неподношљив. У њему, наравно, нема критике, нема побуне и нарочито нема самопоузданости идиота (идиотес на нашем језику не значи ништа друго до заблесављен у сопствено индивидуално лудило) који осећа да је овлашћен да изрекне суд о добу. Признајем, од како сам открио да оно што ме мучи јесте моја сопствена сабласт, од тада обично према сабластима не показујем толико нетрпељиво понашање. Доба је све сама позитивност и сабласти су једине позитивности. Све прихватам онако како јесте, без било какве исправке. Хегел је рекао: тим горе по чињенице. А ја кажем: тим горе по сабласти.

САБЛАСТ БРОЈ ЈЕДАН И УЈЕДНО НАЈУСИЈАНИЈА

Кад интелигентан Европејац у двадесетом веку отпутује и приспе на границу стране државе, после царинског и пасошког прегледа, он приђе некоме и каже:

Ја сам странац у овој држави, молим вас, реците ми шта то ви сад лажете?

Домородац му онда одговори:

Аробори.

Шта значи та реч?

Нико тачно не зна.

Да ли се примећује њено дејство?

Дејство јој је приметно велико. Раније смо живели у паоти, али је она крахирала. Од тада нам је цео живот у знаку ароборија, и у држави влада ароборијални процват. Опште стање.

Странац климну главом.

Хвала, господине, немојте се замарати, остало већ знам и сам.

Значи, то је оно што желим да назовем сабласт број један.

А на питање како смо доспели дотле, могу да одговорним на следећи начин:

Може се претпоставити да свако зна разлику између брака из љубави и брака из интереса. Може се претпоставити и да свако зна да брак из љубави креће са великом

страшћу, прве седмице протичу у дивотном заносу, али у веома много случајева ускоро постаје неподношљив. Стрaст, осећање, карактер, темперамент унапред су искључени у браку из интереса и тако је човек поштеђен разочарења.

Е, па, Хегел је био онај велики мислилац који је приметио да је човечанство до сада живело у страсном љубавном браку са животом и узрок свих његових криза, збрка, невоља, мука, озледа, проклетства током историје била је слепа вера у усрећитељску суштину љубави. Другачије и није могло бити. Људи су се заљубили у живот, у уживање, у лепоту, у дивоте, на своју пропаст. Зашто? Јер страсни брак са животом се после неколико седмица уживања претвара у неиздрживи пакао и људи постају исто толико несрећни колико су срећни желели бити. Управо због тога је Хегел учио да се не сме слушати срце, жеља, осећање, да треба одстранити страсни љубавни брак са Животом, и човек, ако жели да му ствари иду у реду, треба да склопи с Идеалом брак из интереса.

Вероватно никада није живео мислилац који би имао тако велики утицај као Хегел. Чињеница је да су све државе и власти, школе и универзитети, академије и акционарска друштва, партије и цркве, следећи његове мисли, почеле да прогањају љубавни брак слопљен са животом, затим га ставили ван снаге и озаконили брак из интереса са Идеалом.

Човечанство је одахнуло. Е па, то је темељно срећено. Више се није могло позивати на страст, на срце, на осећања. Једино је важан био аробори. Назива се још и поета, елми и кун. Важно је да постоји у свакој држави. Наравно, он не дотиче суштину. Јер пред широком јавношћу, наиме, свет је аробори и кун и паота, али свако зна да он не важи и даље сви живе у љубави. Свако је обавезан да се приказује како у великом сагласју живи

у интересном браку склопљеном с Идеалом, том прецвалом уседелицом, а приватно, пак, ко у жилама има и кап крви до ушију је и даље заљубљен у њено величанство Живот и заљубљен је у дивоте, и у уживања и у лепоту. Чему се ја са своје стране ни мало не чудим, а ко познаје две даме о којима је било речи, такође се неће чудити.

ВЕЛИКИ НЕУРОТИЧАР

Ствар тиме још није окончана. Нашло се, наиме, неколико људи (доцније су названи *les Grands névrosés*) који су најавили супротно мишљење у односу на хегелијанизам. Вероватно су због тога названи неуротичарима јер се на пограничној станици нису понашали интелегентно. Други нормални људи су сместа приметили, ако се јавно куну у Идеал и тајно живе заједно са Животом, односно ако живе у перманентном браколомству и лажи, онда је то сјајно ново узбуђење и изванредно појачава уживање. Једва да има већег уживања до држати мрачну и претећу проповед против једења свињетине, затим отићи кући и кришом смазати четири парчета реш печених похованих крменадли. Ови велики неуротичари, пак, не знајући једни за друге, у разним земљама, али углавном у исто време, начине скандал. Данас се каже да они отприлике врше исту улогу као некада хероји, јер размрдавају границе људске егзистенције и према томе обично завршавају у сиротињском дому или у лудници.

Са своје стране ја ове људе сматрам специфичном смешом профетског десперадоса и блесавог мартира и не разумем откуд да се од ових библијских обућара толико плаше, на пример, универзитетски професори наука, зашто министри добијају грозницу приликом помена

имена ових усамљених просјака, зашто црквени првосвештеници објављују тако свечане посланице против ових обичних зликоваца. Да, ја их са своје стране сматрам лутајућим лудама које нису имале никаквог осећања за византијску компликованост високог иморалног живота.

Неуротичар у много случајева признаје примамљивост Хегелових аргумената по којима је после свега забрањена хајка за индивидуалном срећом и свако треба да трага за заједничким добрима човечанства, а у односу на то, пак, више се не сме склапати брак из љубави са њеним величанством Животом, већ треба склапати брак из интереса са дамом Идеал. Велики неуротичар, међутим, тврди, што је иначе знао свако сем Хегела, да је дама Идеал кисела и суморна плава чарапа. А њено величанство Живот? О! Он дакле није у стању да живи скупа с тим бићем хладних ногу. Наиме, он хоће да буде срећан и жели лепоту и жели да ужива. А мали пакао који следи после медених седмица није аргумент против брака из љубави. То што жена изручи мужу на главу бокал воде, а он је избубеца и нашара модрицама, то припада тим стварима и ко склапа озбиљан брак, све је то већ укалкулисао. И још увек је много боље на правди бога водити битку с правом женом у сумпорном паклу, него се пристојно досађивати са Идеалом, том мршавом, матором мачком. *It's better good to be hanged, then bad to be married*, каже Шекспир. Боље се добро обесити, него лоше оженити. Истина, те туче су прилично опасне, али су увек нечувно узбудљиве, а пристојна досада води у малоумље и лудило.

На основу оваквих и сличних аргумената велики неуротичар је изјавио следеће. Ако постоји таква луда која каже да је боље узети за жену плашило, него меку малу кокетну девојку, нека то и учини. А ја сам, пак, ако црква и партија, академија и акционарско друштво, држава и власт, универзитет и школа и даље остају привржени

браку из рачуна, с најдубљим поштовањем изјављујем:
од овог тренутка иступам из свих ових многопоштова-
них установа.

СКАНДАЛ

Јасно ми је, док су проблеми врући, не могу се так-
нути, ако се, пак, охладе, већ нису занимљиви. Управо
због тога сам се трудио да ствар ухватим на таквом месту
које је, истина, још врело, али већ не може да опече руку
увежбаног пиромана. То је место на којем се дохватају
хегелијанци и неуротичари. Рецимо да је то место погра-
нична станица. Наиме, било Хегел, било аробори, сваки
интелигентни браколомац или лажов мора да има толи-
ко памети да, уколико претходно није прибавио инфор-
мацију, приђе том некоме и упита га:

Господине, молим вас, реците ми шта то ви сада ла-
жете? А ако домородац каже паота, онда било идеал, би-
ло кун, чак ће сваки хегелијанац знати каква је ситуација,
скинуће шешир пред свим заставама паоте, претплатиће
се на новине партије паота и пред новинарима ће се с
презрењем изражавати о злочиначком елмију. То је нају-
сијаније место где се ствар још може ухватити и где су се
почели цапати хегелијанци и неуротичари.

Где су хегелијанци начинили грешку, неуротичар је
већ рекао. Ја томе могу тек веома мало да додам. Пре све-
га да укажем да је нада неуротичара, да ће хегелијанизам
коначно доживети крах на женама, постала ништавна.
Неуротичари су веровали да ће жена саботирати брак из
интереса склопљен с Идеалом и принудиће мушкарце да

се врате страсној животној љубави од које се још ниједна жена одрекла није. Као што знамо, збило се управо обратно. Фрапантан је пример коедукациона војска и полиција, као што се испоставило убрзо после увођења ове институције. Жене су далеко превазишле мушкарце у суровости, бесмисленој мржњи и подлости. Искуства логора су сјајно потврдила ове поставке. Жена у униформи – то је тријумф хегелијанизма и несумњиво тежак пораз неуротичара.

С друге стране, пак, нема сумње да је брак с Идеалом, односно доследни хегелијанизам – на немалу радост неуротичара – одвео у хомоеротику. За то имамо цео низ историјских примера и он се може потврдити стотинама случајева. Где је хегелијанизам почео да поприма претеране сразмере, нестаје здрав и гибак хумор према лажи, човек постаје фанатик, намргођен, његов ум и расположење се натуште, па или постане плен сексуалних абнормалности, или веома често импотентан. То је освета. Живот је чудесна дама и он је до сада сасвим изузетно могао бити потиснут. Ако то покуша обичан човек, започиње дуг низ аберација. Њено величанство Живот је велика моћ и само се на један начин може с њом у миру живети: ако је човек заљубљен у њу и удвара јој се.

Трећа тачка је следећа: Т. С. Елиот сматра хегеловску институционалност опасном и тражи закон којим жели да осигура права грађана наспрам прекорачења права државе. Држава, каже мр. Елиот, формира ограничена права за човека. Она располаже човековим животом, смрћу, имањем, срећом, животним распоредом, мишљењем, завлачи му руку у цеп и врши насиље, дакле понаша се као Хегел. Од такве самовоље се треба бранити. Елиот то не прихвата и сматра преваром што се држава тада позива на интерес већине иза које се повлачи интерес мањине. Зато препоручује доношење закона који ће заштитити

људе од ове самовоље (*law against the government and against the police*). Е, ја са своје стране поштујем иницијативу Т. С. Елиота, само се бојим једне ствари. А то је: није ли боље кад је држава која данас врши над нама самовољу, држава коју већ познајемо и сви знамо када шта треба лагати, где треба ставити маску, како треба варати, кажем, није ли боља држава на коју смо већ навикли него нека непозната и од ње још већи хегелијански минотаур? Предлог мр. Елиота, с овог сам становишта принуђен да сматрам наивним, јер под претпоставком да постоји таква држава која оснажује своје грађане против себе, није сигурно да ће она, као замена претходне, бити мање сурова, насилна, грамзива и љубоморна. *We who lived by honest dreams defend the bad against the worse.*

А на концу, пак, добро знам шта неуротичаре боли у хегелијанизму. Изванредна напетост између теорије (Идеал) и праксе (Живот). Човек се клацка горе-доле између корисно-коректно-легално-богатог идејног брака из рачуна и опасно-нелегално-грешно-сиротињског љубавног брака са животом. Човек је принуђен да у интересу Идеала и теорије све крупније лаже како би одржао привид. Сматрам вероватним да ће напетост између теорије и праксе (Идеала и Живота) достићи тачку кључања онда кад неко, објављујући идејну теорију највишег реда, исту спари с најокорелијом и најбесрамнијом и најподлијом праксом и успе да пронађе такав принцип који ће без изузетка истаћи као циљ потпуну срећу свакога човека, а у међувремену ће покушати да, без изузетка, све нас уништи уз помоћ пробраних мучења. Вероватно да нисмо далеко од ове тачке.

АПСТРАКТНО НАСИЉЕ И БЛЕСАВА ГЕНИЈАЛНОСТ

Протест неуротичара могао би се отприлике сажети у једну једину реченицу: протестујем против лажи као средства примене владавине. Међутим, он не мисли на то колико нас ова лаж не може искрено узнемирити - већ и на то што преостаје питање: шта би било кад не бисмо лагали? Па ни иначе, данас више није пристojно узнемиравати се због принципијелних ствари. Принципи спадају у круг брака из рачуна и овде свако лаже како год уме. Ко се ипак узнемири, извргава се подсмеху. Ми смо већ много компликованији него да верујемо у искреност простог моралног узнемирења и знамо да ко се сада узнемири, у следећем тренутку ће већ лагати - у најбољем случају. Јер обично лаже већ у истом тренутку, чак вероватно тиме што је узнемирен већ лаже, само је, јадник, тако глуп да не зна да други већ знају, само се он прави као да не зна, али и он ипак зна. Компликованији смо, лукавији, имамо много више тајни и забрањених споредних и задњих мисли, тако да не можемо да претпоставимо таквих десет минута у којима не треба да слажемо десет пута.

Претерани протести су и иначе, бар за мене, увек сумњиви. Понеки неуротичар изазива утисак да његова тако велика морална осетљивост може бити само *moral insanity*. Не као да бих против тога имао приговор. И не

као да бих му противречио. Не противим му се, јер би тада још поверовао да је у праву.

Неуротичар приговара хегелијанцу да је апстрактан. У праву је. Хегелијанац је доиста апстрактан, теоријски, без хумора, ограничен, насилан, лажан, препун варварских уопштавања. Личи на дебелу и досадну књижуруну преливену мастилом. Свака друга му је реч апсолутно. Жорж Батај, пак, можда је у праву када пише: *parler d'absolu, mot ignoble, inhumain – c'est l'aspiration des larves*.

Међутим, сигурно је да блесави морални примитивизам неуротичара не може померити с места хегелијанца. Драге мале блесе (ма колико биле драге) још никада нису умеле да оборе злочинце који располажу великом техничком спремом.

У целој распри, пак, нисам склон да видим ништа друго до битку на нож два лудила нашега доба који су достојни поштовања. Реч је о две сабласти. О два озбиљна реалитета који се међусобно одржавају у стаменој равнотежи док их не додирне консолидација хумора. Ако је смех допуштен, ми смо спасени. А кад то није био допуштен?

Значи две дефиниције су следеће:

Хегелијанац је она луда која зна само за своју лудост (зато је идиотес заблесављен у сопствено лудило) и верује да ће на свету онда бити реда када сваки човек буде прихватио исто то лудило. Из заблуде се називају колективистима, у уверењу да је колективизам кад је свако луд по истом рецепту.

Неуротичар пак јесте она луда која захтева да свако буде срећан у сопственој лудости, или, што је исто, да буде несрећан. Из заблуде се називају индивидуалистима, у уверењу да је индивидуалиста онај ко је луда на сопственој браду.

Као што видимо, хегеловско гледиште је неизводљиво. Зашто? Јер ко с Идеалом склопи брак из рачуна, он

безусловно мора да лаже. Хегелијанац, пак, не располаже неопходном непристрасношћу (хумор) према лажи, будући да је апстрактан. Истрајно бити изван живота и апстрактно размишљати није могуће. Ко је апстрактан? Онај ко није у стању да види анихилациони акт који је иманентно у стварима. Неуротичар је принудну лаж апстрактног човека искористио да би се смејао. Али смо видели да неуротичар практикује такозвани сократовски црни хумор, односно хумор који је заинтересован и по сваку цену жели да оправља, и друкчије речено, подухвата се немогућег задатка да из других људи прогна сабласти. Зато мора да доживи крах.

ПОХВАЛА СТОЛЕЋУ

Потрудио сам се да скандал нашег века ухватим на најусијанијем месту. Наравно, то не значи да зато што га називам скандалом имам неки приговор против њега. Напротив. Сматрам за изванредну предност што могу да живим и живим у такво време када је избио баш тако сјајан скандал. Чини ми се да верно пратим своје велике учитеље, Лао Цеа, Демокрита, Раблеа и Поуиса када изјављујем да сам радознао за онај ужас који ће ми, после свега, покварити добро расположење. Нисам лако дошао до њега. У праву је онај који без смешка примећује да су ми цвочотали зуби када сам одлазио у рат, дрхтао сам за време ваздушних напада, готово сам излудео од страха због прогањања и хтео сам да извршим самоубиство, јер сам толико патио од глади. То је све истина. Али не да не проклињем и не грдим своју злу судбину што ме је бацила у ово доба, као готово сви без изузетка, него сам истовремено захвалан њој и свом столећу, зато што су ме толико намучили и тако ми дали прилику да преживљавајући све то доспем овде где јесам. Не треба помишљати само на блиставе ужасе, него на још блиставије антисиле које се рађају и израстају у борби с овим ужасима.

У овом погледу наше столеће сматрам јединственим у историји света. Мислим да још никада није било времена у коме је за сасвим кратких педесет година могао

да се проживи, готово у концентрисаном стању, ужас од много хиљада година. То је величанственост нашега времена. Прилично рано сам открио да нам свима прети велика опасност, а то је да веома лако поверујемо у такозвани напредак, у то да ће једном ипак бити боље, само још ово треба издржати, потом ће се односи већ поправити и све ћемо ближи бити Елдораду, било како да се назива, братство, или акционарско друштво Светске заједнице. Ма колико звучало ласкаво, морам да признам, никада нисам био тако блесав па да наседнем овом напретку, да верујем у земљу Дембелију, чак ни онда ако се назива Утопија, или друкчије, и ако се ова вера поткрепљује застрашујућим научним мислима.

Не! Величанствено није то што се наше бивство све више просветљава и све се више приближавамо Утопији, него то што све више бива монументалних брига и туга и опасности и ужаса, и тако се све веће могућности нуде за бескрајно развијање антисила које дремају у човеку. Своме веку управо зато захваљујем од срца, јер ме је научио највећој ствари, научио ме је ведрини.

MOUREZ EN SILENCE

Сада сам доспео отприлике дотле да сам рекао шта је скандал века и какво је моје понашање према скандалу. Толико би било довољно за увод. А пре него што се прихватим разраде теме, волео бих да нешто испричам. То нешто је у непосредној вези с демокритовском ведрином и незахтевношћу и једна је од њених крајњих последица. А гласи овако: Умрите тихо.

За мене је једна од великих поука нашег века била да је веома велики део човечанства почео да верује, као што каже Жорж Батај, како је смрт некакав трик, и да ће доћи време када ће научно образовани човек раскринкати трик и онда ће се живети вечно, наравно без обзира какав је свињац земља. Почев од неке временске тачке, модерни човек је почео да се буни против смрти и тиме му се, разумљиво само по себи, невероватно појачао страх од ње. Тада је започела колективна болест инстинкта смрти, неразумно дрхтање од последњег тренутка. Делимично је то био разлог што се човек сабио у велике колективе, у народе и расе и нације и класе, јер се веровало да тада човек не умире осамљен, него заједно са другим, и то је онда много лакше. Због тога се у великим колективима развио ресантиман према осамљеницима, јер је друге ужасно повређивала одважност и смиреност човека који сме да живи сам, или, што је исто, сме сам

да умре. Због тога су се развили роман ужаса и авантуристички филм, који идеал смрти виде у узбудљивом преокрету, и затичу човека у тренуцима када га опија велика пуцњава и нема времена ни да размишља. Људи се боје да умру сами и зато непрекидно подижу толику галаму у свету, изазивајући такве преокрете и узбуђења, обилато се бринући о сталној пуцњави, драми, роману ужаса, грозотама, бомбама, војничким бандама, како би у овој омамљености могли неприметно умрети. Авантура као укидање осетљивости. Саслушајте за време кише бомби, док грамофон крешти, *forte pesante* хаузмајсторке која поучава станаре, разлеже се сирена и на радију диктатор маси објављује рат.

Ма колико да ми је непријатно да се користим поучним тоном, овај пут то не могу избећи и морам рећи: према мојем знању, свако мора сам да начини смрт као што сам мора да сања, да чара, да буде заљубљен и да види сабласти. То спада међу ствари које се не могу преносити. На овој тачки колективизам доживљава стопостотни крах, као што индивидуализам стопостотно крахира у тренутку када живим, односно обраћам се другом, када говорим, размишљам, волим, расправљам се, молим, примама, смејем се, љутим се.

Наравно, ни издалека не желим изазвати привид да тиме решавам проблем смрти. Сада није реч о смрти, него о тихом умирању. Један енглески песник је иначе рекао да се зато толико плашимо смрти јер је она несексуална. Зато се ужаснемо чак и од помисли на њу. Могуће. Џон Купер Поуис, пак, на једном месту пише: *Old Mother Death*, односно, смрт назива старом мајком. И у томе има неч Са своје стране, посебно у овом тренутку, ма коликим доживљајима смрти да располажем, данас (у нашем величанственом столећу свакоме је баш било доста) овом питању не желим ништа да додам. Све у све-

му, желим да кажем, према искуствима човечанства од више хиљада година, свако ко је рођен, он ће и умрети. Уколико се људска искуства могу узимати озбиљно, то је тако. Смрт није шала и није трик и није болест и у дугледно време веома је мало наде за то да се смрт било ухапси, било пак да се ликвидира као привредна криза, било пак да се с одређеном надом распише награда као за излечење рака. То свако зна. Штета је да се човек бави тиме шта би било кад не би умро. Нека буде миран, умреће. И штета је да човек због, признајем, проклетог непријатног страха подиже тако велику галаму. Умрите сами. И умрите тихо. Тим пре, јер и иначе свако, чак и истакнути колективац, мора да умре без било какве спољне помоћи, усамљено, индивидуално и ту не помаже никаква галама. Живите у заједници и сами морате умрети. Живите весело и умрите тихо.

КО ЈЕ ПОЧИНИЛАЦ?

Мерешковски поставља питање ко је заиста убио Исуса. Сигурно је да то није био ни Јуда, ни народ, ни Пилат. Код Јуде, као што кажу правници, имамо олакшавајућу околност у његовој слабости. Народ, као сваки народ, непоуздан је у толикој мери да се не може позвати на одговорност. А Пилат просто није разумео ситуацију. Због тога је био принуђен да пере руке. Мерешковски каже да је постојао неко ко није био ни слаб, ни непоуздан и ко је разумео ситуацију и ко нема никакву олакшавајућу околност, прави убица, а то је био Ханан. Према Јеванђељу, Ханан је имао високо свештенично звање, али га се одрекао у корист свога рођака и живео је осамљено, али је истински утицај остао у његовим рукама. Ухапшеног Исуса власти су слале једне другима. Ова особина власти је изгледа прадревна. Ниједна није хтела да прихвати одговорност. На крају су стигли пред Ханана и он је пресудио да Христа треба убити. Ханан је био невидљиви владар Јудеје, глава оних одређених, увек постојећих тридесет породица, а знамо да су прави владари увек невидљиви. Није им неопходна чак ни управа, па ни круна. Ханан је опрезни тактичар, пребогат пензионисани првосвештеник, напарфимисан и галантан, претерано чистих ноктију, увек тих и отмен господин који својом хладнокрвном елеганцијом и хладно, није подигао ни

обрву кад је рекао: Није у садашњем интересу Јудеје да овај човек дуго живи. Вероватно се овако дипломатски изражава световна лакоћа и неумољива трансцедентна догматика у привидном споју против којег се никада није могло ни борити, нити одбранити.

Ханановски вид су касније преузели византијски цареви, затим римске папе, а од папе високи црквени великодостојници, кардинали, бискупи, наравно у новије време, чак понајвише, протестантски бискупи. Раширио се међу јавним функционерима, преузели су га министри и државни секретари, војсковође, генерали, главни уредници, индустријски магнати и дипломате. То је најважнији вид целог средњег и новог доба, припада Хабсбурзима, Бурбонима, Тјудорима, Хоенцолерима, руским царевима, Ротшилдима. Достојевски га је описао у *Великом инквизицији*. Ниче каже за њега да је то *Priest-type par excellence, die unsauberste Art Geist*. Данас се већ хананизам проширио и по канцеларијама. Бележници, шефови полиције, управници чиновништва, шефови рачуноводства уредили су своја мека предсобља, застрта теписима, где секретар шапће у неприродној тишини по којој се Ханан увек може препознати, а у овој тишини седе уплашене жене и одрпанци и чекају да им се каже оно: не. Јер не. Сигурно не.

Хананово мајсторско знање јесте хлађење температуре душе. Он је одмерен и хладан, паметан и трезвен. Он је реални политичар. Он је велики одговарач. Он је одмерени миротворац, чак мирољубац. Он је опортуниста. Творац мира међу партијама. Он је укротитељ звери, он је пронашао корбач с ексерима, бич, ломачу и електричну столицу. Поседује неизмерно знање из реалне психологије. Ханан је антипод пророку – све оно што је у пророку страст и истина, срџба и проклетство, покорност и аскеза, у њему је парфем и елеганција, хладан ум

и дистанца, догма и суровост. Тактика. Увек тактика и само тактика. Пажљив, достојанствен, добро васпитан, никада се не збуњује, никада не искаче из своје смирености. За Ханана је пророчанство скандал, страст је болест. Он је послао на ломачу Савонаролу и Хуса и Бруна, он је заклео Галилеја, проклео Лутера, јер је био привржен миру, његовом миру, где је свет покривен, а о томе што се налази испод покривача не сме се говорити. У лику Ханана се види готово хемијски чисто непоштење и подлаштво, издаја и суровост.

Он је злочинац злочинаца, сјајно одевен, галантан и намирисан. Не треба се чудити што се пред њим сви обезнани, цар и краљ и првосвештеник и кардинал и бискуп и директор банке и министар и шеф канцеларије и полицајац и рачуновођа. Хананизам је данас највећи чинилац светске власти. Многи су покушали да га обору, али су сви настрадали. Било је оних који су покушали да на утицајном месту остану озбиљни и дубоки и правични и људи. Нису успели. Анатола Франс је у *Побуни анђела* описао због чега. Одрпанац ако стигне на утицајан положај, прва му је ствар да удеси предсобље с теписима. Кад се добронамеран дочепа власти и жели да сачува своју добронамерност, он је изгубљен. Што заузима више места у власти, он се тим више обавезно мора остварити и то без било каквих услова, без лажи, јер је Хананов њух танан, и ко вара, ко кришом још скрива поштење, тога он одбацује с таквом хладноћом, мирисном кнежевском бездушносту, без смешка, за коју је само он способан.

ПЛАНКТОН

Планктон је она невидљива микроскопска живуљка између животиње и биљке, која у милијардама живи на површини мора. Материја претежног дела његовог тела наводно је кварц. Не може да се креће. Ветар и таласи га час гоне према обали, час према пучини. Трајање живота му је кратко. Човек отприлике тога треба да се сети ако хоће да сазна Хананов супротни пол. Ханан и планктон сачињавају целину као, што се данас обично каже, диктатор и маса. Једно се без другога не може замислити. Где неко преко мере приграби власт, ту је неко очито хананиста и ту многе стотине хиљада преко мере одустају од самосталног кретања и падају у планктонизам. Али примимо к' знању да није реч о симболици, него о сабластима, односно о реалитету. Планктон није човек. Планктон је сабласт. Човек није микроскопска живуљка између биљке и животиње, чија је материја од кварца и ветар је тара. Човек се самостално креће, он је биће које располаже сопственим одлукама, он има способност да може бити и Ханан, може бити и планктон, али је заправо истински човек ако је човек. Сабласт по имену Ханан јавља се тако што се у човеку буди жеља за недопуштеном влашћу. Сабласт по имену планктон јавља се онда ако се у човеку пробуди жеља да недозвољено одустане од слободе. Када човек почне да завиди на томе како је добро слепцу који

ово не види, глуваћу који ово не чује и најбоље је паралисаној, глувој и слепој старици која о свему овоме овде ништа не зна, коју само ветар помера ближе обали или према пучини, када почне да завиди планктону, он призива у себи сабласт и каже, оставите ме на миру, тада је на најдиректнијем путу да изгуби самосталност кретања и да потоне у исти онај монотони шапат који је тачна супротност ханановске бесрамне глади за влашћу. Планктонизам је *black hole* двадесетог столећа, коју је начинила савременом прогресивна субурбанизација и управо је због тога један од највеличанственијих граничних случајева, истински мамутски тренутак нашег модерног живота с којим ако успе обрачун, већ добијамо половину партије.

Несумњиво је да ће највећи добротинитељ човечанства бити онај ко нас убеди у то да је свеједно коју ћемо ципелу прво обути. Разлика започиње од чињенице да појединци прво обувају на десну ногу, други на леву и обе групе су убеђене да то тако не само да је исправно, него ко друкчије ради, он је лош човек и узрок свих невоља. Схватимо добро. Ово нису принципи. Ово је далеко пре принципа, односно готово би се могло назвати примарним реалитетима. Никакав принцип не говори о томе шта је исправније, да ли ципелу прво обути на десну или на леву ногу. Све ово спада већ, готово смем да тврдим, у круг надахнућа мономанијакалне сабласти и отуда је реалитет највишег степена. Партијци десне ноге знају поуздано, чак и од тога много сигурније, да ципелу најпре треба обути на десну ногу, јер када год су ципелу најпре обули на леву ногу, увек је то проузроковало крупне невоље. Партијци леве ноге имају супротно искуство. Чудно је, међутим, да они о томе не говоре, чак и нису склони да говоре. Од неповерења које испољавају једни према другима само је већа мржња коју испољавају једни према другима.

Планктон је оно биће које се искључује из једне од највећих алтернатива човечанства, не заузима став и прима такозвано доње решење, односно не преступа преко ствари, него се унапред повлачи и оставља их нетакнутим. Методи који се у данашње време примењују: карте, кафана, филателија, слушање грамофона, биоскоп, читање новинских уводника итд, итд. Планктон је онај човек који не уме да замисли да седне с бедкером и редом вожње, да узме папир и оловку и једно поподне сачини највећи план пута преко Венеције у Рим, Александрију и у Свету земљу. Радије ће се прикључити колективном путовању и други ће га вући са собом. Планктон се увек креће у смеру најмањег отпора, у смеру рекламе, пропаганде. Пред крупним проблемом обувања ципела планктон се повлачи у прибирање кутија и на тај начин одустаје од борбе како би се слободно одлучивао коју ће ципелу овога јутра прво обути.

ПОСЛЕДЊА СЕКТА

Квалмикијан је наступио у сред среде скандала столећа и понудио нам следећи веома занимљив предлог погледа на свет: свет је један – тај један свет је материја – сви живимо под законима материјалног света – нема слободе, нема душе – Бога су измислили попови. Величанствене снаге квалмикијанизма, наравно, не налазе се у новостима наших заблуда, јер су оне тако давне као и само човечанство, него у оном доследном бојном замаху с којима заузимају став уз своја учења и нападају. Тиме је он поново открио и нагласио историјску истину света да нападач увек има предност у односу на бранитеља – ту истину смо и за време последњег рата имали прилику да више пута искусимо – јер је нападачко оружје увек било савршеније од одбрамбеног, ратна техника напада увек је вишеструко савршенија од мирољубиве технике одбране. На жалост или не, то је тако.

Многи су већ и пре мене посумњали да права суштина квалмикијанизма није поглед на свет и није наука, него заправо религија. Са своје стране, ја ћу само начинити корак даље кад ћу устврдити и дати израза својој сумњи да је квалмикијанизам једна од секти средњевековног католицизма, односно, да је настао као реакција на средњевековни католицизам, али је последња секта у историји света. Секта као квекери, или духовити, или Војска спа-

са, али последња међу свим сектама. Није баш таква по принципима, али знамо да принципи у нашем столећу одиста не значе много. Судаћи према принципима квалмикијанизма, он представља такву крајност атеистичке унитарне економије која чини све да елиминише слободну вољу, душу и постојање Бога, и да тако упрости мишљење. Наравно, он свој циљ сасвим није остварио као што је мислио, јер је објашњење света без слободне воље, душе и Бога много компликованије него са њима. Када Карл Маркс говори о „грубом материјализму економиста“, супротставља се овој сувишној симплификацији која толико компликује тумачење света.

Међутим, оно што је данас пресудни чинилац, то није принцип, него држање. Држање квалмикијанаца је одлучно религиозно понашање, са свим знацима препознавања религиозности: вера у пророке, одважно самопорицање, невероватна истрајност карактеристична за религиозног човека који не уважава разлоге ума и за своју веру уме да се бори до последње капи крви. Било ко да каже било шта, истрајаћу у свом мишљењу да је квалмикијанац једини истински религиозни човек овога века. У овој секти много је мање издајника него другде а једва има оних који напуштају веру. То је једина религија данас где човек налази искрену побожност. Обреди су свечани и строги. Њихова највећа снага, пак, налази се у религиозном дивљаштву од којег дрхте њихови противници. Оно што се прича о практичном атеизму квалмикијанаца, то је, кажем из искуства, чиста заблуда (принципијелно, разуме се, ситуација је друкчија). Квалмикијанце душа заиста нервира. Многи од њих су људи слабих живаца за које је уистину карактеристично ужасавање од имена Божијег. Али, ако и постоји атеистичко мишљење, нема, међутим, атеистичког човека. Снови нису атеистички. Ни сабласти.

Квалмикијанизам је религиозна секта (атеистичко унитарна економија) и обележја су му следећа: гностичка теорија сазнања, апстрактна логика и пуритански морал. Гностичка теорија сазнања испољава се у томе што се пориче постојање индивидуалних свести и само је једна универзална, али и она преузима историјску свест. Поверење у апстрактну логику вероватно потиче од необавештености, јер није било сазнања о чињеници *reason is always mad a little*, односно да је ум увек помало луд. Ко зна да не постоји хемијски чист ум, тај може да избегне ову заблуду. Наравно, може да упадне у неку другу, која се унапред не може ни прорачунати. Трећа тачка је пуританац, односно северни хигијенски морал. Ово је повратно деловање на избледелог католицизма природну чулност а он последњих столећа влада Северном Европом.

САМО БЕЗ ПЕДАГОГИЈЕ!

Веома би ми било жао ако би неко схватио, нарочито за оно што сам рекао у последњим поглављима, да сам имао неке поучне намере. Ништа није било даље од мене. Ако је оно што је речено ипак изазвало такав утисак, то треба приписати несавршенству мога израза, јер је било супротно мојој намери. Уистину, никога нисам желео да поучавам и због тога што сам свестан, као и сви који живе на савременом нивоу свести, да је васпитање најкопромитованија реч нашега века.

Ако неко још не зна зашто, рећи ћу. Зато што је хегелијанска техника васпитања живота желела да пред дететом компромитује живот и хтела је да га наведе на идеју. Дете, нарочито даровито, најпре се и ногама и рукама бранило, јер му се у крви налази природна љубав према животу. То је први разлог за одвратност школе. Касније открива да техника васпитања није успела да компромитује живот, него управо обрнуто, васпитање се потпуно компромитовало у односу на живот. Али дете истовремено открије да се о томе не сме говорити. Није школа поразила живот, него је живот поразио школу. Од тог тренутка дете сажаљиво посматра узалудне напоре својих родитеља и учитеља. Пред јавношћу (публика) се прави као да прихвата ствар, а према споља свако дете, мање-више према својим могућностима, добро одигра

сталну лаж, привид блесавог нивоа и деградирани степен слободе. Али чим се нађе с пријатељима, поготово с пријатељима, пријатељицама, од тог тренутка већ зна да целокупно васпитање и није тако лукав трик, него је измишљено како би био намамљен у инфериорност. И ако га уче: воли чак и своје непријатеље, он одговара: у реду, прихватам, волим их, али, молим вас, оставите ме на миру, попели сте ми се на главу. Као што се види, зловни шипарац, окорели, подли балавац, по сваку цену жели да буде искрен и жели да каже истину. Исто као и сви други, и он далеко преко сваког објективног знања жели сопствену аутентичну егзистенцију у сасвим простој улози (*vauloir son être authentique dans une attitude in delà de tout savoir objective*).

Лако се може замислити да се онај ко тако високо цени данашњу технику васпитања, сам устручава да користи васпитачки тон. Радије све друго! Моја животна пракса почива на овој мисли: *tourez en silence*. Умрите тихо. Као прави циркус, искључимо га. Само без тајанствености! Никаква свечаност! Без беседа. Само без педагогије! Наравно, ово уопште не значи да бих се усудио да иницирам одбацивање модерне педагошке технике. Напротив. Добро се сећам ове грчке анегдоте: Неки странац је приспео у Атину – беше то прилично давно, али већ у модерно доба, односно у време Перикла, и изазвао је сензацију својим префињеним говором, префињеним манирима, коректним понашањем, и када су га упитали где је добио ово сјајно васпитање, он је одговорио: међу лажљивим, окорелим, дрским, лупешким, безобразним, разбојничким никоговићима. Знаш да нашем модерном васпитању можемо да захвалимо за оне величанствене антисиле које су се у нама развиле. За све оно што знамо можемо да захвалимо васпитању, и то тако што смо све што знамо, прибавили и научили и знамо насупрот одре-

ђеним забранама васпитања. Не само да сам присталица модерне педагогије, него кад би ме упитали шта нам ваља чинити, рекао бих: ускоро у педагогију треба увести још много више, много теже прибављених и теже пронађених лажи, цела техника мора постати строжа, како би се могле развити још озбиљније антисиле.

У новије доба смо увођењем нових метода игре већ начинили битан напредак. То је трик који ће деци додати много главобоље. Данас је то тачка коју је заиста тешко заобићи, кљукати идеал заједно са бомбонама и приказивати као да је он живот. Али ја се не плашим за децу. Колико их ја познајем, она ће посисати бомбоне и када учитељица не гледа, испљунуће идеју. Другачије речено, учиниће оно што и ми када нас сазивају на поучне курсеве.

У Америци, као што се прича, баве се мишљу да се у школи као редован предмет уведе учење о љубави. Не знам да ли су помишљали на очигледну наставу или на педагошке научно-популарне филмове, уз неопходна пратећа предавања. Ови који су се прихватили овакве мисли очигледно желе да покрену усредсређен напад на најосетљивију тачку њеног величанства Живота, против еротике, и надају се да ће подучавањем љубави успети да је толико огаде младима, као историју, математику, граматику и књижевност. Ако експеримент успе, хегелијанизам ће се ослободити свога највећег непријатеља – љубави. Са своје стране, чини ми се да онда треба да рачунамо с процватом аберације и хомосексуализма и сасвим је вероватно да можемо очекивати откривање нових и од досадашњих много делотворнијих наркотика. Ако се амерички експеримент оствари, иницираћу да се у школе уведе обавезно учење технике нерада, евентуално саботаже, бадавацисања, скитње, пијанчења и цепарења. После тога ће се у основној школи већ учити лагање,

провале, убиства, тровања, дволичност, различите методе мучења и на крају и сама модерна педагогија.

Све ово предлажем озбиљно свестан да ће се у детету које све то издржи развити феноменалне антисиле па ће заиста постати као онај странац који је приспео у Атину.

Значи, ситуација с којом треба рачунати јесте да хегелијанско идејно васпитање није успело да компромитује живот и да велики део деце није успело навести у идеју. Управо се збило обратно, односно живот је компромитовао васпитање, и то тако тешко, да данас ако се каже васпитање, сваки човек с добрим осећањима одмах помисли: чиме ли опет хоће да ме преваре! И затвара уши. Због тога сам и ја протествовао изјавивши да оно што говорим ни издалека није имало поучних намера.

КОМЕНТАР ЛАОКОНА

Следећа најближа велика опасност човечанства јесте психологија. У нашем веку се све више шири сујеверје да је главни узрок наших невоља такозвана психолошка напаст. Због тога се људи окупљају око аналитичара да их излечи. Ускоро ће се догодити да ће се наше интерне клинике испразнити, а психолошки институти ће морати да граде нове павиљоне како би прискочили у помоћ нападеном човечанству. Било је оних који су ризиковали и претпоставку да се између аналитичара и анализираног развија однос који је сличан односу између диктатора и масе и у одређеној мери хананизовани лекар може да формира цео низ људи планктона. То већ има видљиве трагове. Исти ови људи помињу да су социолошка политичка економија, али нарочито политички субјективне и самовољне, индивидуалистичке теорије, управо због тога у највећој мери антисоцијалне, јер се не прилагођавају реалним захтевима људске заједнице. А психологија се пак све више развија у свом социјалном значају, јер не оперише теоријама, него конкретним чињеницама и никада не губи контакт са човеком који живи у друштву. Било како било, психоаналитичар и његови мали пацијенти имају све важнију улогу у нашем животу, и већ видим време када ће психолог бити најважнији човек друштва.

Однос психоаналитичара и његових малих пацијената волео бих да објасним на примеру узетом из античког света. Тај пример је *Лаоконова група*. Ово грчко вајарско дело, чијом гипсаном копијом располаже сваки значајнији музеј и чија се фотографија налази у свим средњошколским уџбеницима, познато је свима. На средини стоји стари Лаокон, лево и десно његови синови, а њих тројицу је загрлила, стегла и уплела се око њих змија, морска неман, па изгледа као да је Гордијев чвор. Мислим да ова извајана група за своју популарност може да захвали томе што је најсјајнији приказ онога што аналитичари називају инцестом. Ако неко не зна, инцест је незаконит однос сина с мајком, или сестром, незаконит однос кћери с оцем, или братом. Односно, инцестуозна страст, као што каже Дишан, није ништа друго до темељ породице (*famille ou passion d'inceste*), иначе најдревнија и најприроднија ствар на свету. Змија у овој групи, исто као и у сновима, односно у реалитету, приказује обележје неразмрсивог Гордијевог чвора породице. Наиме, змија је увек симбол забрањених веза у људском друштву, веза које се управо због тога интензивније желе. Ко сања змију, или има визије змије, или уметник ако слика, или описује змију, он се, каже аналитичар, стопостотно сигурно подсвесно бави инцестом.

Е, али аналитичар је човек који се није подухватио баш тако просте и безопасне улоге. Та улога јесте да из средине групе искључи старог Лаокона, идеал инцеста, и замени га самим собом. Он ће бити допунски отац, или мајка, и почев од тог тренутка змија њега везује с његовим пацијентом. Тај поступак се назива анализа. Свакоме препоручујем да погледа једног оваквог пацијента. Ако је у природном стању инцеста био мамлаз и замуцкивао, већ у друштву двојице људи бори се с тремом и само изузетно може да доврши своје реченице, онда се после

анализе дрско церека, када говори смеје се од ува до ува, интимизира се, надмоћно се шали. Ако је мушкарац, већ у следећем тренутку се нуди женама, ако је жена, почиње да прича о својим тајнама из спаваће собе. И не хита, него скаче да би окарактерисао своју ослобођеност. Није баш безобразан, али кад видим таквог човека, бојим се да ће као доказ своје неспутаности стати одмах сред себе и обавити своје потребе. Плази се и хрче, устима имитира звуке еротског акта, мљачка, звижди, ставља ноге на сто, чачка и чеше стомак. Ако пак неко на све то одмахује главом, с незамисливом надмоћношћу изјављује да је он био на аналитичкој сеанси и не треба се чудити што се ослободио глупих ограничења пристојности.

Аналитичар, под претпоставком да и сам није пацијент, односно ако је још преостало у њему нешто од природног осећања стида (инцест), почиње, наравно, да размишља. Веома добро зна да његов мали пацијент не бесни на сопствену браду, него целу свињарију сваљује назад на њега, јер је он отац, Лаокон, и малом пацијенту је све неукусно и још више је неукусно и иза несташлука који је од њега неукуснији, стоји он као иницијатор. Јер да је дотичног био оставио у његовом природном стању, био би кретенаст. Сада му је пак одбацио јасну свест о кретенизму и напуњао га на човечанство. Схватимо једно. Мали пацијент се није изменио. Прецизније, он живи у истом инцесту као и пре и тачно је такав шепртљаст мамлаз и иритирано и дебилно биће и биће тешког начина схватања. Међутим, анализа је у њему извршила преоцењивање дебилности и оно што је раније скривао, сада се тиме хвалише. То се данас назива неспутаност. За ту неспутаност одговара аналитичар. Међутим, ову одговорност још нико до сада није успео да изанализира.

Ја са своје стране од умножавања броја малих пацијената очекујем да се ствари врате у стварност, једну вр-

сту строгог реализма и егзактности. Рачунам с тим да се кроз извесно време низ бројања неће учити као један-два-три-четири, него ће бити обележен секс бројева. Један ће бити Отац, два Мамица, три Господин, четворка Госпођа, петица старији брат Јанош, шестица моја млађа сестра Пирошка, седмица Јанчика, осмица Пирика и тако даље. Аналитичар и његови мали пацијенти неће подносити сексуално индиферентне ствари у свету, јер као последица анализе они живе у тако разјареној страсти секса да ће свет моћи да схвате само у еротским терминима. Овом краху апстрактног мишљења, наравно, већ се унапред радујем и видим време у коме ће кад неко буде мирно ређао пацијенте, рећи за њега: Гле како онанише, а кад буде играо „касино“, саветоваће му да је боље да легне у постељу.

Наравно, колико ће психоаналитичке псеудо-сабласти и додатне сабласти моћи да замене истинске историјске сабласти, још не умем да кажем. Не умем ни рећи какво ће значење имати психологија као сурогат живота, односно као схватање света, друкчије речено какво ће имати значење као одбрамбени механизам. Међутим, већ је сада несумњиво, док је хегелизам развио Ханана, планктон, квалмикијанца, хитрог мангупа, есесовца, за то време ни велики неуротичар није стајао скрштених руку и развио је психоанализу која по опасности сама досеже све остале. Насупрот хегеловском апстрактном насиљу, аналитичар је већ несумњиво постигао једну ствар. Изворно је насупрот апстрактном насиљу блесав генијалност. Психологији је пошло за руком да од генијалног блесавка начини идиота појачане активности (идиотес, разуме се, увек узет у изворном смислу, односно заблесављен у сопствено лудило).

ПАНИКА ДЕЛА

Међу модерним видовима великог неуротичара, после психолога, други најкарактеристичнији је онај чију бих ситуацију желео означити као да непрекидно живи у паници дела. Не мора безусловно бити уметник, или писац, или научник, или филозоф, али је у сваком случају такав човек који је сав свој новац ставио на једну карту: дело. Такав човек непрекидно хита. Нипошто се не може наговорити да седне испод процвале трешње и да слуша песму коса. Увек има посла. Он каже да је то рад. Наравно, ми који смо већ сумњичавији знамо да нема ни говора о раду. То је, молим вас, сасвим уљудно и поштено, страсно лудило. У њему ради велики неуротичар, проклета сабласт која, ако он сме да помисли на нешто друго сем на дело, сместа га шутне.

Паника дела се може јавити и на тај начин да онај ко у њој ужива, корача дугим, обрушавајућим корацима, телефонира дуго и веома гласно, жали се да не стиже чак ни да отвори примљена писма и жмирка када прича да ће вечерас понети две свеске лексикона како би их ноћас прочитао, јер иначе не стиже да чита. Али се појављује и на тај начин што онај који у њему живи седи стиснутих зуба и ушима и мозгом непрекидно фотографише. Тада он, као што каже, скупља грађу, не зна се тачно за шта. Никада не испада из своје биографије. Увек зна на којој

је страници и шта пише о себи. Данас се песници нарочито пате у овој паници, а то је, рецимо, стопостотан знак епигонства.

Када би ми неко предложио да изаберам између есе-са и панике дела, мислим да бих одабрао хитрог мангупа. А на питање због чега, одговорио бих да ова сабласт, ако и заудара, бар има мирис. Или шта да изаберам? Да будем аналитичар? Анализирани? Да будем планктон, или Ханан? Да будем квалмикијанац? Да имам поглед на свет и да имам убеђење и да прихватим јавно понашање? Депресија човека који живи у паници дела много је тежа него код есесовца, јер овај између два убиства испије и пола флаше ракије и спава. Човек који пати од панике дела, међутим, лош је сневач.

Кад је реч о томе шта је оно што се најтеже побеђује, онда ипак бирам то, ту несвесност која је дубља и сварљивија од есес дресуре и од корупције хитрог мангупа, несвесност из које је тако тешко пробудити се. Јер је то крупнији задатак, то бирам, тог неуротичара који је залуђен сопственим животописом, ту чисту псеудоегзистенцију. Ко из ње уме да се испетља, е, тај онда уме да се громко смеје!

Паника дела је успела, чини ми се, да се примакне оној крајности о којој до сада нисмо смели ни да сањамо. То је она крајност о којој су у древности хиндуски и египатски свештеници говорили да је објективна смрт. Паника дела је разрешила ово крупно питање, како је могуће егзистирати осамдесет година а да човек ни за тренутак истински не живи. Ова имагинарна тачка, узета изван стварности живота, наравно, обезбеђује му изванредне предности. Низашта није заинтересован и отуда га и највећи ужаси потпуно остављају хладним. То је једна од најфеноменалнијих фигура нашег доба, естетатиранин, танана душа скочањена као лед, масовни убица

Schögeist, који би био у стању да искорени цело човечанство како би остварио своје *a priori* књижевне замисли. Пажња! Није ово хегелијанско апстрактно насиље! Није! Хегелијанац је с овог гледишта кукавички тип који се, када убија, позива на добробит универзалног човечанства. Естетата. Не, он уме да узме озбиљно само своју самовољу, ништа друго. Нико не уме тако да бди над празнином, само он. Ни у коме нема такве сатанске таштине, као у њему. Ко пати у паници дела, или паници беседе, или паници улоге, или паници израза, он увек има неки опако хладни естетичизам. То је објективна смрт. Овај човек никада, али никада не може да се ослободи од своје књишкости, не уме да се постави на становиште *non-philosophie*, постојати тек тако без било каквог циља, свести, намере, заинтересованости. Ни не слути да *j'ai le pouvoir d'exister sans destin*, односно располажем влашћу да било када иступим из своје судбине и да мало одахнем, било на некој клупи, било у трави, било стављајући главу у крило неке жене.

СЕДАМ ОПАЧИНА

Седам опачина су следеће:

грамзивост – подлост – нискост – завидљивост – издаја – насиље – разврат. Други светски рат су изазвале ових седам великих сила. Кад је избио рат, узео сам у обзир велике силе и помислио следеће: седам је много. Неколико треба да отпадне. Али, тако да својства отпалих треба да упију у себе оне које остају. Отпале су једна, две, три, четири. Остале су одиста упиле њихова својства. Тада сам помислио: међу преосталима ће започети велика борба како би приграбиле и својства других. Победиће она која ће умети свих седам да наниже у једну једину, неподељено и јединствено. То ће бити она коју Апокалипса назива Скерлетна звер, и која је према средњевековној митологији антихрист. Кад се седам опачина сједини и кад се једна јединствена појави у историји у активном виду, тада ће започети велики обрачун, и почев од тог тренутка моћи ћемо да говоримо о озбиљном расплету.

Као што поменух, ја сам присталица *non-philosophie*, систематски спортски се вежба у ритмичком прихватању и одбацивању држања које је против мојих сопствених интереса, односно у својој техници живота убеђењима намењујем отприлике такву улогу као хитри мангуп, само што сматрам досадним да од тога правим посао. Одрекао сам се агоније погледа на свет и педагошке све-

чане јавности, не могу да поднесем државе-књигу, друштва-књигу, уметност-књигу (књишке неуротичаре панике дела), али не могу да поднесем ни слободу-књигу, душу-књигу, и морал-књигу и љубав-књигу. Волим да опскрбим себе не принципијелно, већ природно. Према томе, волим књижевне књиге, Лао Цеа и Демокрита, Раблеа и Питагору, Шекспира и Сапфу, а од модерних најнекњижевнијега, Ничеа, у којем једва да има мастила и хартије и јавности и педагогије и панике дела. Према томе и минулом рату желим да судим овако некњижевно, са становишта *non-philosophie*, онда када говорим да се овде збио први озбиљан покушај у истинском рашчишћавању ствари.

То је онај покушај о којем у својој оди говорим најискренијим тоном просуђивања, како човек овога века не дозвољава више да му се сабласти распу, него управо обрнуто, он се труди да их обухвати једним јединим колосалним минотауром. Сви знамо, ко каже да у призивању рата није суделовао, он лаже, друкчије речено, он преузима јавно понашање и заузима становиште свечане агоније. Немам ништа против. Свакоме је већ унапред дозвољено да лаже шта год жели, али свакоме допуштам да се на свечаности смеје како год хоће. То је поштено становиште, наравно, не узимајући поштење у смислу моралног кодекса, јер бих се онда претворио у јавност и постао смешан, него једноставно у смислу *ouvrez en silence*, где нема велике буке, где се техника живота ванредно поједностављује и постаје ведрина. Ведрина је једино чега нисам у стању да се одрекнем, чак ни за љубав лажи. Рекох дакле, сви смо суделовали у призивању рата и он је био тачно онакав каквог смо и планирали. И догађања која су потом уследила правимо ми и она ће бити тачно онаква као што смо их планирали. Каквим смо их планирали? Планирали смо их да бисмо од себе форми-

рали таквог човека који ће у себи сјединити свих седам особина од седам опачина. Рат напредује у сасвим охрабрујућем ритму. Одмах после рата веома ауторитативан део човечанства пошао је од убеђења да је зато остао овде, јер је био бољи од осталих. Ово величанствено хуљење од тада попут напарфимисане меке вате обавија мање лажи човечанства. Није ли величанствено?! Зато сам остао овде јер сам био бољи од свих оних који су помрли! А то нас је сместа овластило да покрадемо просјаке и да гладнима отмемо залогај испред уста и да се свему томе церекамо, на велики ужас оних који су веровали да се као и пре против оваквог понашања пред јавношћу и даље може држати говор са свом свечаношћу а да се кришом и даље може бити нитков. Не! Ситуација се изменила. Данас већ свако лаже како га је воља, али опет свако има права да се лажима смеје. То је карактерна црта новог еона. Доба треба примити позитивно. Ода написана двадесетом веку пошла је од принуде да доба у којем живим, у које су урасле жиле мога живота, примам позитивно у целини, разумем целокупну стварност и чиним је својом, усвајам је и више не заузимам неплодно становиште критичара „ово да – ово не“, које увек безусловно изазива схватање света, мами у убеђење, уводи у јавност и спречава да живим тихо и ведро, односно да тако умрем. Све велике реалитете доба у свој њиховој целокупности и без било каквог изговора прихватам као савршено приватну ствар, али без било какве нарочите свечаности. Прихватам значи и велике захтеве доба да ћу делотворно и свим својим силама допринети да се седам опачина замесе у једну.

АУТСАЈДЕРИ

После свега, наравно, не би требало ни да кажем како типове доба, о којима је до сада било речи, на жалост, морам сматрати световним, а уз то, моје је мишљење да су сви они аутсајдери. Ако би се пак код некога јавила сумња и упитао како се аутсајдером може назвати Ханан, који данас има тачно такав владајући положај као пре две хиљаде година у Јудеји, чак је у одређеном погледу, будући да је хананизам доспео до кварталских полицијских капетана и до рачуновођа, много општији, онда бих био принуђен да одговорим: Покажите ви мени таквог Ханана који би умео да асимилује било планктона, било хитрог мангупа, или би могао да живи у интензивној паници дела. Нема таквог есесовца у коме би се пробудила жеља или захтев да буде хитри мангуп. Овде је реч о реалитетима (о сабластима) тако изузетно уског крута, који су способни за вишу синтезу само под условом одустајања од сопствене суштине. Управо због тога што су ови реалитети веома сужени, они не знају шта да чине с другим реалитетима и не знају да их асимилују и да их уграде у свој животни план, принуђени су да кажу да је други лош човек, тако лош да најпре на десну ногу обува ципелу, не на леву. Ови људи значи морају да се одрекну задатка да уграде у себе седам опачина. Да се и не помиње да после уједињавања преобрате Скерлетну звер

у супротни предзнак, односно себе, а тако и човечанство једном и заувек ослободе власти мрачних сабласти.

Да, све позивам, покажите ми таквог квалмикијанца, или есесовца, или аналитичара који не би био проткан ве-ома снажним негативним судовима према свом добу, и према томе не би био затворен у неки поглед на свет, па и ако као мангуп и вреднује схватања света на прикладан начин, не би био заинтересован у тој мери да има слободан поглед на целовитост ствари.

Аутсајдер је онај коме недостаје универзалан став како би потпуно разумео и прихватио доба заједно са свом његовом стварношћу. Аустајдер је, и управо зато нема битан утицај на ток ствари. Данас је већ безнадежна ситуација оваквог човека. Већи део ствари не разуме, и будући да не разуме, не уме да их прихвати, и будући да не уме да их прихвати, не зна да их превазиђе. Аустајдер је планктон исто као и аналитичар и мангуп, и пре је човек прошлости него садашњости, понајмање будућности. Аустајдер је свако ко не заузме становиште да доба у целини треба прихватити позитивно, треба га признати, његов реалитет примити озбиљно и усвојити га. Ужаси доба нису аргументи против доба, него управо обратно, њима дугујемо највећу захвалност, јер они само подстичу у нама све веће разрастање антисила.

Наравно, када сам рекао да су сви ови типови световни, онда насупрот томе нисам желео да нагласим важност религиозних типова. И с овога гледишта прихватам Ничеово мишљење. Он је, познато је, рекао како треба да се радујемо што смо се једном и заувек коначно ослободили религија уз помоћ хришћанства, и не трудимо се да оснивамо нове религије које би нас безусловно поново одвукле међу убеђења, међу схватања света, и све би опет дало простора јавности и свечаности и педагогији и цела комедија мучеништва би започела из почетка.

Не. Ниче као најнекњижевнија књига модерног доба по мени извлачи ову поуку, коју је извукао и Жорж Батај који каже: *J'ainie l'irreligion, l'irrespect de la mise en jeu*, односно: усхићен сам слободним ваздухом нерелигиозности а нарочито дубоким непоштовањем према свечаној агонији. У чему, наравно, опет нема антирелигиозности. Уопште нема. Више пута сам већ рекао да свако лаже како год жели, али опет и смеје се ономе чему жели.

На концу сам приспео до оне важне тачке да бих рекао следеће: хришћанство није религија. Хришћанство, наравно, не у свом историјском и отуда деформисаном облику, него у изворном јеванђеоском смислу, јесте објављење непроменљиве изворности, древног, непроменљивог основног стања човечанства, независно од сваке историјске промене оно је у основи узев услов за базу сваког доба, базу чије је најважније и најбитније обележје оно што сам раније рекао: стварност у свој њеној укупности треба открити и усвојити. У изворном смислу има нешто у хришћанству што човека и целину егзистенције отвара за нас и омогућава да не живимо више погледе на свет, религије, убеђења, односно фрагменте егзистенције, него истински реални целокупни живот. Древни људи су, нарочито апостол Павле, јеванђеоско хришћанство називали искупљењем, јер човек, ако се сагласи, буде ослобођен једном и заувек од сваке везе и ропства, ограда и границе.

Световни типови су, као што рекох, аутсајдери. Немају, нити могу имати битног утицаја на доба. Они су фигуре и лица у позоришном комаду. Ови аутсајдери немају више никаквих шанси у будућности. Онај човек за кога се у овом тренутку отвара време јесте тај који уме да открије стварност у свој њеној укупности, да је прихвати и усвоји, он према томе не проклиње ужасе нашега века и не дрхти пред њима, него се захваљује због ужаса које

му је доба дало, поштује време које је било прилика, чак принуда како би у историји света могао у себи да развије неупоредиве антисиле.

ПОСЛЕДЊА КАРИКА

За све нас је у првом реду важно да живимо на оном нивоу свести на којем се истински налазимо. По Лењину: последњу карику нека свако држи у својој руци. Простије речено, то значи са стварима бити *à jour*. А то опет значи, створимо могућност да будемо хомогена бића, пред јавношћу да не правимо циркус и не сматрајмо за јавни интерес да се правимо будалама. Јер то у интелигенцији, слободи, одговорности, односно целом линијом недвосмислено води у деградирање. Последњу карику нека свако држи у руци. Нека буде свестан да је онда истински ако му је расположење најбоље, и када за себе каже: сада се осећа, потпуно слободним. Комедија која се игра пред јавношћу, као што рекох, води у апстрактно насиље, у крајњој линији у есес. А увређено повлачење у приватни живот пак, као што рекох, у генијалну блесавост, у крајњој линији у панику дела и психоанализу. То није теорија. То је факат. Од два држања ово друго свако сматра занемарљивим, себе поставља у предњи план, мада је свеједно на коју ће ногу човек прво обути ципелу. Само у потпуном обрачуна с две различите свести може настати виша свест и према томе од нестанка две иреалне свести настаје реална, стварна, савремена свест, која у нама постоји, али због неког разлога као да не живимо. Али примимо к знању да се у нама већ одиграо овај обрачун.

У стварности ми већ не живимо ни хегелијанце, ни неуротичаре, ни сабласнике, и не узимамо их озбиљно а не знамо, чак кад бисмо и хтели, ни да их живимо, нити да их узмемо озбиљно. Свим тим стварима ми се још само смејемо. И ово опет није теорија, већ чињеница.

Јесте, ми смо ово доба у свој његовој целовитости већ примили к знању и сада је само реч о томе да ово примање к знању, које се већ збило, примимо к знању и да приватно по њему живимо и говоримо и понашамо се, с потпуном хомогеном монолитношћу пред јавношћу. Са своје стране ја сам у овом случају иницирао да, ако ову последњу карику желимо да држимо у руци, односно ако примимо к знању оно што смо већ и онако примили к знању, прихватимо као метод примања к знању бели хумор који је, као што то показује пракса, једино поуздано средство погодно за прибављање савремене свести. Учинио сам то и због тога, јер је бели хумор древни метод човечанства да прибави знање о томе о чему је већ сваки нормалан човек уопште прибавио знање. Ако би неко имао неку савршенију иницијативу, молим вас, нека је поднесе и ја ћу бити први, надам се, који ћу је прихватити, и због тога што, као што рекох, од детињства вежбавам ритмичко прихватање и одбацивање све новијих и новијих убеђења, чак и оних који су усмерени против мога интереса. С гледишта животне технике сматрам изванредно значајним да премостимо веома неповољну и веома штетну провалију која се налази између човековог реалног живота и његове свести. Запазио сам да сви ми живимо много интелигентније од онога каквима смемо да се покажемо. То нема смисла. Али ћу рећи и нешто још крупније. Сви смо ми одиста интелигентни људи уз сасвим савремен ниво свести, и сваки дан имамо бар један трен када се овај факат опипљиво и очитује. А ову препреку, пак, која нас спречава да се тај трен прошири,

и да постане општи ниво нашег живота, веома лако можемо уклонити у тренутку ако применимо бели хумор. Бели хумор, као што поменух, насупрот поучном и поправљачком црном хумору, јавном хумору који објављује искупљење, лишен је сваког отрова и освете и поруге, прозиран је, смирен, блистав, држање просветљено све до крајње позадине, то је ведрина, лишен ресантимана, лишен завидљивости, лишен лажи, једино људско држање које не жели да прави гестове као јуначки споменик, и према томе није ни идиот, нити збија комедију. За гестове јуначких споменика, које сам назвао свечаном агонијом, нема потребе, јер сви ми и онако врло добро знамо ко када лаже, зашто лаже, и све то није ништа друго до глупа комедија која се провиди и које се гнушамо, чак и онда ако је ми сами правимо. С тог гледишта, бели хумор није ништа друго до стрпљење, тај тренутак треба сачекати док се јуначки гест сам по себи не распукне и до сада се свака комедија и окончавала тиме што је добијала мат. Један део комедија нашег века га је већ и добио, мат преосталих делова је у току.

Опет наглашавам да смо сви ми интелигентни људи и у крајњој линији постоји само једна једина препрека да то и будемо, а то је да не знамо што то и јесмо. Последња карика у ланцу је то када сазнамо да јесмо интелигентни. Јесте, оно што Лењин назива последњом кариком у ланцу није ништа друго до бити свестан укупних феномена доба и уз њихово признавање, без било какве одбојне или искључиве критичке пристрасности, узети у своје руке целокупну стварност коју нам пружа наше реално време. Молим вас, то је могуће. Чак, молим вас, не само да је могуће, него то сви и иначе већ чинимо. У свему томе је тешко открити да ми то стварно чинимо и колико је нечувено неразумно ако се правимо као да немамо сазнање о томе да то и чинимо. Препоручујем да не тежимо

привиду, него је боље да будемо стварни. Јер ако желимо привид, онда безусловно треба отпочети комедију, а ми већ све комедије знамо ионако без књига и паклено су нам досадне. Нема смисла да се правимо као да не знамо оно за шта свако зна да знамо.

Савршено погрешним сматрам ако неко, на основу овога, почне да омаловажава и ниподаштава доба и укупну нашу ситуацију, и из сваке извуче поуку да ништа не вреди озбиљно примити. Не! Треба управо чинити супротно од овога. Ако човек нешто гледа, бар две ствари безусловно треба да прими озбиљно, а то је онај ко гледа и оно што гледа. Ко не узима озбиљно ни себе, нити објекат свога посматрања, односно ко покушава да збија шалу или са субјектом, или с објектом, а поготову с обојицом, он је без било какве нарочите ознаке просто неозбиљан човек. Раније је такав човек, у стилу епитафа карактеристичног за прошли век, називан нихилистом. Данас, мање-више духовито, назива се егзистенцијом нулте тачке. Карактеристично за њега, није као што би се могло поверовати, потпуни недостатак осећаја реалности. То је већ само последица. Оно што је карактеристично више је укочени страх од свакодневних одлука. Овај човек се плаши да бира. И зато, јер се плаши, не уме озбиљно да прими укупност, и то ни себе самог, ни оно што гледа. Не уме да буде ни течан, ни замрзнут. Често хоће да завара себе тиме да он претендује на целину и њу хоће да шчепа за гушу. Али та обмана није права обмана, само је шала, јер да би неко могао озбиљно да обмане некога, за то је потребан најпре истински човек, потом нека реална лаж, односно опет субјект и објект, а овај човек не располаже ниједним. Не верујем да је трајно занимљиво кад неко без разума све своје метке испалује у ваздух. Овај човек би заправо волео да изводи комедију и да буде јаван, али за то да би неко био комедијант, или

јаван, две темељне ствари мора да узме озбиљно. Ко са стварима збија шалу, он себе осуђује на нулту тачку, односно на безначајност.

Једно време блефира, а онда прсне и крај, као и код сваког блефа. Шта отпочети с неким ко себе сматра безначајним? И ја сам принуђен да га сматрам безначајним. Тај човек мисли да је добио утакмицу јер је себи дао аутогол. Не! Ствари не треба узимати неозбиљно, него их треба укључити у круг егзактног разумевања. Шала може да следи тек потом. Односно не отрести се од свега него, дакако, све преузети на себе. Кад се то догоди, може да следи смех, или већ било шта.

Кретање савремене опште свести, мислим, сразмерно својим способностима, следим прилично верно онда када је приказујем у њеној могућој потпуној ослобођености у природном размишљању таквог човека чије је расположење добро. Овај пут не могу да се бавим лошим варењем, или психопатологијом. Цртеж слободне и савремене свести, такве свести која није специјалност, није индивидуална, није болесна, јер у неусиљеној једноставности (у посластичарници) свако углавном овако размишља и нема у њему ничег изузетног. Такви смо. Штета је стидети се због тога. Када, као што рекох, не правимо јуначке гестове споменика, овако видимо и овако размишљамо. То је наше сасвим реално држање када поткресујемо браду, бријемо се и нисмо воштане плоче. Такви смо када прихватимо доба у свој његовој целовитости с једноставношћу која се по себи разуме, односно када нашу савремену свест, којом истински располажемо, примењујемо у нашем реалном животу. На крају и последње, то је егзактни природопис опште савремене свести, односно последња карика ланца.

ПИТАЊЕ НЕПОЗНАТОМ

*Je ne cesse de jouer: c'est
la condition de l'ivresse
du coeur.*

Ничеу замерам нарочито због само једног израза. То је што одбацује јеванђеље, јер, као што каже, нема у њему фарсе. Овако, како он каже, одиста је истина. Међутим, по мом схватању, то је површно. Од Ничеа бих очекивао да боље погледа ствар. Фарсе нема, али има нечега сасвим другог, много више од фарсе. Они који хришћанство сматрају религијом, односно свечаном агонијом јавности и отуда позивају на мучеништво, јеванђеље држе за тужну књигу. Међутим, то не значи ништа. Заступници свечаности чак и Раблеа и Ничеа држе за тужне књиге. У оном тренутку када човек открије да хришћанство није религија, него ослобођење од религија, и да је све у што се до сада веровало било жалосна историјска заблуда, онда се збива нека чудна ствар. Човек схвати да је јеванђеље најведрија књига света. То је књига, једина од свих књига, која прихвата свет и каже „да“ његовој укупној целини, без било каквог искључивања и приговора и критике. Књига није ништа друго до блистави бели хумор. Исус је учитељ овога хумора, он је у овај бели хумор укључио чак и своју патњу и смрт. Јеванђеље је,

као што се давно говорило, Добра вест мира. И када то човек схвати, у том тренутку осећа да је у њему нешто пршло. Одваја се од јавне лажи старе приближно две хиљаде година. Јер је недвосмислено да је религија најсвечанија међу свим агонијама. То свако зна чак и онда ако против ње војује и ногама и рукама, папином војском и хиљаду година. Ако човек тако схвати смрт Исусову као да га је убио опаки Ханан, али је можда могао бити спасен, тај просто постаје комичан. Не! Исус је својом смрћу показао да жртва доброг, захтева нужно зло (*le sacrifice est le mal necessaire au bien*). Нужно зло, које постоји у жртви, чак не може ни да домаши бескрајно добро. Сви они глупи, опаки, подли, прљави ужаси, који су у нашем веку тако вирулентни, не могу чак ни да дотакну темељну лепоту, величину и доброту нашег живота, чак га оснажују и подстичу на нечувен начин. А човек све то не разуме тада ако се затвори у неко било какво јавно схватање света, у *tour d'ivoire* или у чекаоницу треће класе, него ако све у потпуној целовитости разуме и усвоји без било какве резерве и стварност се отвори његовој целовитости. Ако се оствари у њему целовит човек који живи у дубини свакога човека, то је океанско уверење.

Наравно, ништа не могу да учиним против тога да верници моје схватање о хришћанству и јеванђељу не сматрају бласфемом. Нећу трошити речи ни против тога ако неко у агонији, оптерећен неким тешким схватањем света, каже: све је то, молим вас, парадоксална глупост због које не вреди преварити наше хиљадугодишње лажи. Хришћанску религију смо прогласили мртвом и тачка. Немојте сада долазити с тим да хришћанство није религија и тиме хоћете да га спасите.

С овим људима нећу ни да разговарам, јер су без хумора. Ови људи не разумеју ништа, ама баш ништа од онога што сам рекао о белом хумору и о блистању јеван-

ђеља, и не виде ни Исусов осмех, ни врелу азурну чисто-
ту коју је он ослободио у људској души, коју ја називам
ведрином. Али нарочито не виде и не осећају да је ово
једини кључ за то да човек разуме, одмери и без губит-
ка усвоји стварност у њеној целовитости. Поуис хумор
назива јединственим петим јеванђељем. Савршено је у
праву. Постоји једно једино држање које нас ослобађа
и тако нам у руке даје неокрњену стварност, а то је ве-
дрина - а ведрином нас је пак истински и трајно даровао
онај који је својим животом показао да су смрт и патња
само нужно зло овог блиставог добра, односно Исус.
Наш живот с ужасима овога века не само да нам је пру-
жио могућност за такво откриће, него, говорећи из свога
угла, мене је директно принудио да то увидим. Ја, молим
вас, полажем право на целовитост. На цео свет и на цело
бивство и на цело доба. Нисам склон ништа да одбијем.
Ништа од онога што постоји не желим да пропустим. И
када сам тражио оно држање које ми изван сваког убеђе-
ња и схватања света пружа целину, нашао сам ведрину,
и нашао сам ведрину тамо где сам је најмање очекивао, у
јеванђељу, сусрео сам смешак Исусов и разумео сам шта
је Добра вест мира.

Само се по себи разуме да од тога не желим да начи-
ним схватање света нити да га сместа претворим у јавно
понашање. Моје је становиште, само без свечаности! Ни-
какве педагогије! Ово је моје приватно уверење и ризико-
ваћу изјаву да то и не може бити друго, само приватно
уверење које не желим овековечити као есесовско пона-
шање.

Не знам, наравно, шта је задатак других људи, или,
што је исто, шта им је страст. Моја је страст, волео бих
да поверујем и како је то *par excellence* страст доба, да се-
дам опачина ђутуре саберем у једно једино постојеће би-
ће, али не тако да после обожавам тог Антихриста. Не.

То би опет била само религија и, као што напоменух, ја
сам прожет дубоким непоштовањем сваке свечаности.
Иначе сви знаци говоре да ће Антихрист вероватно би-
ти претерано нехуморно биће, и већ и због тога неће
начинити на мене нарочит утисак. Рекох, не знам шта
је страст другог човека, моја је да у егзистенцији нашег
доба, односно да у мени датом реалном времену живота,
схватам и усвојим пружене могућности. Да их усвојим та-
кве какве јесу, са ситним и све више несавременим сабла-
стима, али потом да усвојим монументално чудовиште у
припреми, па ако успем да га примим у пуној целовито-
сти, оно ће у мени развити такве неизмерне антисиле да
ћу уз њихову помоћ можда успети да отпловим право у
вечну ведрину.

СКИЦА ЗА ЈЕДНУ АПОКАЛИПТИЧНУ
ФИЛОЗОФИЈУ ИСТОРИЈЕ

1.

„... човек средњег века је живео између Раја и пакла, искушаван од сатане, издан од Адама, испуњен од Христа. Рај, пакао, сатана, Христос, били су таква стварност његовог живота као гравитација или електрицитет. Али је Кант оборио доказе о Богу, Дарвин историју стварања. Реформација је срушила цркву, просвећеност догме, материјализам идеју Бога, цинизам морал. А где нема Бога, нема вредности, где нема вредности, нема морала. Пад хришћанства следио је пад идеализма. Морал је данас маска иза које се скривају цинични капиталисти, демагози, експлоататори и заводници који су поделили власт у свету, док исмевају идеалисте, прећуткују их и убијају. Морал је постао конвенционална лаж којом се држе на узди неуке масе: хришћанство је пак извозна роба за колонијалне обојене народе...“

„... спортом очеличен, располажући националном свешћу, васпитан војнички, узбуђен вером, постмодерни човек, декадентни *just-milieu*, окорели слабић и варварин, рођен из вртлога радикалне револуције европског нихилизма...“

„... Европа! Охолост и грамзивост, несавесна државност, капиталистичка куга, ужасна машинерија цивилизације која је створена од нетрпељивости, лицемерја и насиља...“

„... демократија! Уметност како треба наступити уместо народа и ошишати вуну с њега: свечано, у сопствено име, у корист неколико ваљаних апостола...“

„... држава није домовина. Само они побркају ова два појма који од тога имају користи...“

„... погледајте човека који се креће великим градовима! Горила који располаже телеграфом, телефоном, механичким птицама, оклопачама...“

„... религија модерне Европе није хришћанство, него малограђанство. Жезло је заменио риф, Библију главна књига, олтар ђифтински дућан. И сви су задовољни променом...“

„... малограђански морал је постао мера ствари – најодвратнија декаденција историје. А идеал као Бог виси изнад човечанства...“

„... и да би нивелација била потпуна, рођен је фантом, дух бехемота, ваздушасто ништа: јавно мњење. Јавно мњење: војска, уметност, влада, свештенство, друштво. Веће је него сав народ узет скупа. Не може се пребројати, јер се његови представници не могу означити. Постојање јавног мњења не ствара ситуацију. Нема одговорности. Није народ, није генерација, није публика, није друштво, није класа, није душа. Апстрактна празнина, пустош, ништа. Нико. Један злобно дефинисан свако. Најопаснији је од свих моћи, јер је најнезнатнији. Индолентан је зато што ништа не разуме и неће ни да разуме. И сви се налазе у њему: краљ, министар, војник, учитељ, новинар, судија, уметник...“

„... свештеник: новинар. Научник: новинар. Уметник: новинар. Новинарство је прогутало религију, науку, уметност – у име политике. Политику је прогутано новца и она је умрла. Над Европом се шири задах новца који трули...“

»... владавину је преузела осредњост. И ко је изван ове осредњости, испуњен је запомагањима и клетвама...“

»... сликарство се насукало: експресионизам није изум сликара него теоретичара. У науку се убаштрао фриволни тон улице. Музика је изгубила свој смисао; данас се више не ствара, него се инструментализује. Ум влада над осећањем. Национализам је рођен из духа фронта и постао је масовна убилачка атмосфера...“

»... Америка је типична земља ограничених могућности. Америка нема фантазије. Егзактна је. Борнирана. Америка је шкартирала људску душу, јер се тамо ништа није могло израчунати...“

»... и будућност човечанства зависи од Америке. Ако Америка следећих педесет година буде даље напредовала путем империјалистичког капитализма, она ће вршити све јачи притисак на свет, повећаваће постојећу разлику између богатог Новог Света и сиромашног Старог Света, пробудиће мржњу у експлоатисаним нацијама и онда ће уследити побуна која ће се раширити на цео свет, побуна која ће кулминирати у томе што се неће признавати дугови Америци. Затим ће уследити рат који ће потрајати све док од Европе не остане ништа, а Америка ће потпуно осиромашити. Резултат ће пак бити да ће у Америци избити класна борба, половина становника земље ће помрети од глади и епидемија, на концу ће се човечанство вратити простијем начину живота...“

»... оно о чему говорим догађаји су следећа два века. Описаћу оно што следи, што се не може другачије збити. Победа нихилизма... ова будућност већ се оглашава хиљадама знакова, ова судбина се већ посвуда јавља... сумрак хришћанства, односно сумрак моралног тумачења света... демократија је само велом прекривена анархија... нечовечно ропство рада... победа теоријског човека нивелирајуће демократије... Земљу прекрива пепео,

звезде ће потамнети и сва земља претворена у пустињу узвикиваће: Неплодност! Изгубљеност! Неће више доћи пролеће...“

»... порушени су стубови погледа на свет XIX века и порушена су и царства и културе изграђени на овом погледу на свет. Пале су монархије и демократске државе – није то криза једног или другог облика државе. Нема снажне ни трајне државе. Нико не зна шта доноси сутра...“

2.

Кјеркегор, Достојевски, Ниче, Панвиц, Клагес, Шпенглер, Мерешковски, Берђајев, Ролан, Куденхове, Вервејен, Вебер, Зајдел, Трубецкој, Би, Де Шер, Бахофен, Унамуно, Пруст, Сидов, Брајсиг, Лесинг, Ганди, Стриндберг, Расл, Адамс, Валери.

3.

Пророчанство Лесинга: на улазу у историју на земљу је ступила непријатељска сила. Дух је зауставио органски живот, душа стваралачки размах. Душа: природа, живи облик с милијарду лица. Неисцрпна дубина, врело предавање, блистави и усијани занос. Тропско обиље. Страсно расипништво. Уживање.

Дух је хладна свест. Сиромаштво. Сива, упорна, крута смрт. Поход духа против душе: искорењивање природе и природнога. Дух је створио право, морал, државу, закон, науку, технику. Обуздава нагон. Униформише човека. Окива слободу. Искорењује осећања. Пустоши шуме. Убија животиње прашума и океана. Разрива земљу и заражава ваздух.

Пропадање се не може зауставити. Снага духа све више расте и све више се смањује снага душе. Морал (унутарња техника) и техника (спољни морал), наука (религија духа) и свест (дух религије): знаци су ужасне и непо-

бедиве моћи духа и већ је одавно минуло време када му се још могло супротставити.

4.

Берђајев: живимо у времену које одговара рушењу античког света. Следи нови средњи век. Нова ноћ. Опет је минуо један дан историје, живимо у сумраку, око нас је све тамније. У овој тами нестаје све што је у светлости имало смисла и значаја. Обриси се разливају. Човек губи способност оријентације. Ослепи. Све категорије његовог мишљења су безнадежно и неутешно застареле, постале неупотребљиве. Све се распало. Ломе се и суше намере раста. Руше се основе погледа на свет XIX века. Светски рат је показао да данас већ не долазе у обзир морална, правна, праведна гледишта. Једини значајан историјски чинилац: реална власт. Бољшевизам и фашизам су симптоми рушења. Агонија (свака историјска агонија): економски материјализам, онај који све тумачи материјом и који каже да све што није опипљива материја, илузија је и превара. Распад је национализам малих народа – јер је већ нестала мисао која одржава на окупу заједницу човечанства. Распад, расуло, сутон, тама, ноћ.

5.

Мерешковски: катастрофа Европе јесте катастрофа целокупног људског рода. И то не историјска, него космичка. Реч је о ономе што се догодило у случају Содоме и Гоморе. Случај Атлантиде. Симптоми су потпуно исти. Оно што данас постоји у Европи јесте сулуда појама човека који осећа своју пропаст. Квареж, рат, покољи, хуљење на Бога, опака убиства, неразумна, подла појама, гнусобе и ужас.

Човек не треба да се стиди што верује у нешто слично. Шта је у томе невероватно? Атлантида је потонула,

у Платоново доба још се знало и због чега. Содому и Гомору су прогутали ватра и море. То није историјски, није природни, није душевни процес. То је ствар Бога и Човека. Сваковрсна наука је смушена и ташта охолост ако ставља под сумњу једино и искључиво пресудни значај трансцендентног односа човека и Бога, чак је сваковрсна мисао сиромашна, приземна, ниска и глупа док не осећа дах једине важности тог односа. А ко осећа, он ће осетити да је однос поремећен. Бог је дигао руке од овога човечанства. Судбина му не може бити другачија него Атлантидина. Катастрофа се већ оглашава стотинама знакова. Европа ће се запалити, букнути и изгорети – затим ће се испод ње отворити пакао и она ће потонути у мору.

6.

Пруст: „Проклета генерација која је била принуђена да живи у лажи и вероломству, јер зна да јој је жеља, она која је уживање живог живота за свако живо биће, постала злочин, презир и непризнатост; принуда је порекла Бога, јер ако су људи и хришћани, они седећи на оптуженичкој клупи испред слике Разапетог и у његово име, као клевету, морају да одбију оно што је садржано њиховог живота; они су деца без мајке, јер су током целог живота, чак и на самртној постељи, морали да је поричу.“ – „Међутим, проширио се угледни број дела човечанства који се налази тамо где не сме, који безобразно хоће да буде где не може; чији се заступници налазе у народу, у војсци, у цркви, на трону и у затвору; који уз опасно и унутрашње поверење живе с непријатељским сродницима, изазивају их, поигравају се њима, причајући им о сопственим греховима као да су туђи – лаж и слепо им олакшава игру, ону игру која из године у годину постаје распомамљенија. Све до наших срамотних дана када ће укротитеље животиње растргати.“

7.

Опште расположење. Историјска атмосфера. Технички назив: катастрофизам. Страховање од краја и визија краја. Распад као систем. Неминовна декаденција. Универзално осећање. Дегенерација као епидемија. Осиромашење живота. Пропаст лепоте. Без радости. Једва подношљив степен мучног бола. Утехе нигде и ни у коме. Пад свих величина. Кажу да факти говоре. Није истина. Факти су неми. Само човек уме да говори. Факти не јачу. Смрт је безрека чињеница. Човек јачу да ће умрети. Да је умро. Отрован је.

Чињенице су такве и данас као и увек. Као камење. Не каже ни да ни не. Постоји новац, министар, религија, књига, тротоар, брак, кола и затвор. Али је све огорчило. Не чињеница, него предмет. Мед је и данас слadak. Али десни у њему не уживају. Млеко је и данас млеко, али га стомак повраћа. Живот је прегорео, ужегао, горак. Покуварен. Заудара на цркотину.

8.

Свако је позван да контролише шта се то догађа. Прихватите се било које истине. Нечег примитивног као што је: буди искрен.

Треба бити искрен. То ће свако рећи, нема сумње. Не само зато што је то учио и чуо, не само у интересу подизања илузије друштва, која нас упућује да одржимо привид лепоте и моралне интактности. Рећи ће: буди искрен, јер ће осетити да је то неки израз хтења које се не може померити с места.

Свако ће увидети да је искреност прворазредни захтев. Верујем. А потом свако нека погледа шта се збива. Како је искрен. Свако ће видети да онда када би требало да јесте, он онда лаже.

Зашто? Свако треба да каже: Да. Верујем. И у ово

верујем. Човек не може да буде искрен. Или, ако би и могао, неће. Из искренности потичу такве невоље које уназађују. Човек не би могао да разговара с мајком, супругом, пријатељем. Не би могао да дође до изражаја. Окренуо би против себе другове и претпостављене. Не би могао ни да живи. Остао би сам. Човек никада није био и никада није могао бити искрен. Лаж није проналазак данашњег доба. Увек се лагало. Увек је тако било. Верујем. И у то верујем.

Увек је постојала супротност између добра и зла, смеша добра и зла. Увек смо желели да будемо искрени и увек смо лагали. Увек смо само хтели добро и никада га нисмо чинили. Увек су околности изван нас, чак нама супротне, биле принуда која није допуштала добро. Човек је увек хтео и никада му није полазило од руке оно што је хтео, ма колико то снажно желео.

А није у томе невоља. Није невоља у томе што желимо да будемо искрени а лажемо. Нећемо да будемо искрени. Наша злоба није злоба доброг, злоба трагичне и сломљене воље која је опростива и прашта се. Наша злоба је злоба зла. Иза ње нема борбе. Није трагична. Склоп добра и зла у нама је нехеројски и неплодан. Не боримо се. Већ смо се предали. Још пре него што је могло доћи до битке. Доброта је у нама слаба и плашљива. Верујемо да је доброта глупост. И не испробавамо је. За онога ко хоће једну истину да истера до краја кажемо да је манијак. Истина је лудило.

Истина је лудило. Свако добро је узалудно. Идеализам је превара. Племенитост је глупост. Херојство говори о опасном и ограниченом човеку. Мученици су били магарци – уколико су уопште и постојали. Хероји су варалице. Витештво је легенда. Самопожртвовање је мит.

Насупрот томе свако зло је корисно. Свако просташтво је мудро. Кукавичлук је трезвеност. Лаж, лицемерје,

превара, издаја су плодне животности. Зло је названо условом живота, тако је настала парола доба: „нужно зло“. И називано је нужним злом све док није заузело место непотребном добру. Нитковлук као идеал. Мангуплук као животни циљ. Безобразлук као основна форма друштвеног додира.

Нека се нико не саблажњава. Само је мисао доведена до краја. Свако зна да је тако. А ко не признаје, још и врх тога лаже.

9.

Да се разумемо: речи као што су добро, кал, племитост, херојство, лицемерје, кукавичлук, нису објективна ствар. Нека човек не верује онима који кажу да постоји грех и да постоји врлина, човек с врлинама је добар, а грешник је лош.

Реч је о томе што човек уме да разликује. Разликује ствари које му се допадају од оних које му се не допадају. Она јела која му пријају од оних која му не пријају. Оно што му појачава животно осећање и оно што му га смањује. Разликује здравље и болест.

Човек бира последње. Пред самим собом, декларативно, свесно, ово последње. Слободан од сваке принуде. Јасно види о чему је реч. Једе јело које му не прија, налази се на месту где се добро не осећа, бира ствари које му се не допадају. Треба му болест. Животно осећање се смањује. Па ипак бира последње. Ризик изгледа превелики ако то не би учинио. Зашто би бирао оно што нико не бира? Али зашто не бира нико? Зашто силом терати на нешто што је безнадежно? Зашто изгледа безнадежно? Јер је сваки идеалиста луд. Светаца никада није било. Херојсто је бајка. Свет није леп, само песници стварају такву лаж о њему. Нема ватрене љубави. Нема патриотизма. Посвуда ветропири, варалице, празноглавци. Зашто он да буде

нешто друго? Он бира превару, празноглавост. Отворено изјављују да је истина лудост.

10.

Ништа није тако поуздано као то; од нас зависи да ли да даље живимо, или ћемо умрети. Ништа није тако поуздано као то да не желимо даље да живимо. И ништа није тако поуздано као то да ћемо умрети.

То је есенција сваке апокалиптичне филозофије историје.

Даља тумачења само би замаглила блиставу евиденцију ствари.

11.

Истина је, свака реч је недвосмислено истина. Али је тон – тон побуне. Можда је све то мишљење теоретичара? Не. Свако се буни. Апокалиптична филозофија историје је побуна. *On est rebelle, quand on est vaincu* – каже Франс – *les victorieux ne sont jamais rebelles*. Побеђен сам.

Побеђени су Ниче, Кјеркегор, Достојевски, Пруст, Ролан – ко није побеђен!

12.

Конзервација је заустављање. Конзервативац се супротставља историји. Неће историју. Хоће да заустави време – или да га окрене уназад. Пориче време. Ојачава свој морал, ојачава свој укус, моду, политику. Инстинкт сугерира безброј лажи како би мотивисао порицање. Мотивише ли? Не! Инстинкт није интелигентан – каже Ниче – отуда сврсисходност не спада у његова гледишта. Одвратио је пажњу с времена и усмерио је на конзервирање. Што је више конзервативан, све више пориче. Сваки конзервативац је очајни негатор.

Градња је плодна само до извесне мере. Када је сми-сао саме градње постао проблематичан, она је престала да буде продуктивна. Постали су сувишни градња, градитељ, конзервативац. До које мере је она неплодна, толико је и штетна. Налаже узмицање темпа живота. Сувишно га спречава. Несавремен је. Конзервативац нема смисла и нема значаја. Неплодан и узалудан.

Данас је несавремена свака врста градње. Нема темеља на којем би се могло градити. Ово је време катастрофе темеља.

На данас се не може градити. Једино може: на мирнодопске године пред светски рат (на томе највећи број гради), може на бидермајер, на свети савез, на ампир, на ренесансу, на хришћанство.

Али, шта да ради неко ко хоће да рестаурира почетак XIX века? Требало би искоренити железницу, брод, фабрику, војничку разбојничку дружину, енглески штоф, оловку, перо, динамо, сијалицу, плин, бензин, аутомобил, Виктора Игоа, Бодлера, Гетеа, Бетовена, Шумана, Вагнера, Манеа, Беклина, Ничеа. Треба искоренити сто тридесет година. Јер се мисли да се без тога може рестаурирати 1800. година?

Конзервативац је несавремен. Хоће да искорени технику, железницу, брод, хоће да искорени Достојевског, Пруста, Џојса, хоће да искорени Сезана, Пикаса, Георга Гроса, хоће да искорени социјализам, бољшевизам, фашизам, хоће да искорени време од стотину и тридесет година. Негира.

Апокалиптична филозофија историје није негација, него побуна. Није порицање историје, није рат против искорењивања времена.

Она улази у смер времена. Иде с временом. Не супротставља се историји. Не конзервира се. Не негира историју. Хоће је. Каже да историји.

Неће да буде несавремена. Не жели да пориче историју. Неће да буде конзервативна. Хоће да деструира.

Деструкција је историјска сила. Истина, није призната као легитимна историјска сила. Али деструкција не хаје много да ли ће је признати или неће. Постоји већ хиљадама година и ево је и сада.

Ако је одиста историјска сила – а јесте – треба је признати. Променити се не може. Треба је искористити.

Не више него докле је потребна. Али је дотле исправно примењивати и извући из ње све што крије. Не сме се одбацити толико потенцијалне енергије.

Само се може бирати између деструкције крви и зноја. Берђајев каже да се историја рађа из крви и да је истина убија. Не каже ништа ново. Херојство, рат, борба, стварају велика раздобља – демократија, малограђанство, корупција, плиткост: зато треба изабрати рат. Раздобље рата. Херојску деструкцију.

Само је о томе реч да се то догађа супротно нашем хтењу, или уз нашу вољу. Борећи се против пожара, или уз унутарњи допринос. Јер се догађа оно што историја хоће. Јер ми хоћемо.

Може се то примењивати лоше, допола, кукавички, малодушно, али се не сме одбити. Али дотле исправно примењивати и узимати све што скрива. Не треба одбацити, бедно рушити. То је нехеројска деструкција. Ова данашња. Свако руши, али, негира. Ноћ опара оно што је дан поверовао да је оплео. Криво. Лажно.

Иницијатива – воља. Да ли је то најбоље што се може хтети? Или оно што се догађа? Али се не догађа оно што човек хоће! Није ли земља у руци човека?

Где су изненађења историје? Не сливају се с далеких пустара номадских племена, с високог севера, из скривених планина. Не откривају се непознати континенти. Не наступају пророци нити објављују нову религију. Нема Цезара, Густава Адолфа, Наполеона. Човек земљу држи у својој руци. Минула су раздобља историјских изненађења која се унапред не могу предвидети. Данас је историја воља човека.

Он зна шта се догађа. Види да овај свет више не може да се одржи. Испоставило се да свет није одговарајући. Две хиљаде година се проповеда сиромаштво а данас се већ сваки проповедник обогатио. Две хиљаде година се проповеда једнакост а још никад оволико људи није гладовало као данас. Две хиљаде година се граде цркве – док је данас „више цркви него верника“. Овај свет треба одбацити. Треба начинити нови. Човек то може. Држи у својој руци земљу. Човек је судбина земље.

17.

Разуме се, највише се разочара онај ко верује у разарање с одређеног гледишта, разарање у интересу партије, погледа на свет, религије, класе, нације, расе.

Овде је реч о ономе што каже Гете: *Der Mensch soll wieder ruiniert werden.*

Бољшевици су у праву: треба разорити све што није бољшевизам. Али и бољшевизам треба разорити. Анархисти су у праву: треба разорити све што није анархија. Али треба разорити и анархију.

Озбиљно, фанатично, с одушевљењем, све треба деструирати. *Der Mensch soll wieder ruiniert werden.*

18.

Техника зато постоји да бисмо се лакше и брже међусобно истребили. Морал зато да бисмо чињеницу истребљења етички оправдали. Уметност зато да све то улепшамо, а филозофија зато да поврх свега још докажемо и то да је све то баш тако морало бити.

19.

Зашто да поштедим? Само зато да бих поштедео? Ко и зашто овде заслужује поштеду? А није ли цела ова поштеда само слабост ослабљеног човека? Зашто он узмиче од историјског позива одлучне и више одговорности?

Никада не зависи од *зашто* и од *чега*. Увек од тога: *ко*.

Не приговара се самој чињеници истребљења, него мотивацији истребљења. Свети рат не треба водити очајно, лажно, лудачки, него поносно, охоло и самосвесно. Не приговара се чињеницама истребљења, него оним личностима које врше истребљивање.

Одговор не може бити споран: данашњи човек, кукавица, васпитан на ђифтинском моралу, унесрећен милитаризмом, зависан од администрације, експлоатисан од капиталиста, поремећен лудим теоријама, нерелигиозан, колебљив, површан, дегенерисан, болестан, човек неурастеник, брзоплет, без корена, заражен и отрован opakим, смртним епидемијама доба – овај човек нема толико снаге да спали оно што треба спалити, што ће неопозиво и неминовно бити спаљено и потонути у бескрајним морима.

20.

Апокалиптична филозофија историје јесте херојско одобравање историје. И у првом реду – васпитање генерације верника, васпитавање снажне, умне, одважне,

страсне генерације која не пориче катастрофу. Вера је за сада: неверовање. Градња је за сада: рушење. Умност је за сада: безумље. Морал је за сада: анархија. Али треба хтети живот.

Воља за животом је једино што нас преноси с друге стране катастрофе. Катастрофа је ту. Сви то виде. Залуд порицање. Једини начин јесте да се каже *да*. С уверењем да и иза катастрофе постоји живот. Јер, постоји!

Апокалиптична филозофија историје јесте програм: програм живота иза катастрофе. Шта је катастрофа? Потпуно и коначно уништење овога света. Сеоба народа. Сеоба осећања, крви, страсти, живота и инстинкта – то је оно што ће уклонити хладни, уморни, досадни, укочени, самртни свет.

21.

„Само слабић пориче и куне“ – „и нема другог избора: или сам негатор који се супротставља целом свету (јер је морал, само да не би попустио у својој владавини, принуђен да цео свет жигосе као opak) или волим судбину, нужност, историју, живот, стварност, као што је одувек било и као што ће увек бити“ човек је црв, али „кажем да црву“ – „и презирем беспримерни безобразлук малецне моралне речи“.

22.

Неопходна је скепса, која је шкакљива и танана и покварена и надмоћна, за залудну забаву бесциљног пропитивања, за Сократа, за безверан, али привлачан, одбојан, али примамљив нихилизам.

И неопходна је страсна скепса, која је то већ и зато што завиди ономе који ће проживети оно што она још и не слути, који се већ згрозиле од онога што је њој још рајска дивота, неопходна је скепса за човека који гори и

за кога су ови пламенови хладни, за Ничеа који је допола угљенисан и каже: зима ми је.

23.

Сме се хтети морал, религија, друштвени ред, лепота, мишљење, човек изрезбарен од правог „дрвета пријатног мириса“. Сме се хтети васкрсење, реорганизација из расула, процват, препород.

Али ко га хоће? У цркви: дервиш који лије лажне сузе, или глупи безбожник? У уметности: грађански петпарачки академик, или интелектуалац заражен лудилом? На улици: незапослени гладан као дивља звер, или хорда јаничара дисциплинована у још зверскију звер? У политици: корумпирани министар, или још корумпиранија опозиција која министрову корупцију сматра исувише личном?

„Крвљу су укаљани и крвљу се перу, као да је неко ступио у блато и блатом хоће да се опере.“

Ко овде хоће морал, религију, ред, лепоту, васкрс, препород? Ко?

Свако хоће лицемерје, шкарт, парализу, бестијалитет, корупцију. Не свесно. Судбински. Али одговорно. Кобно. Кукавички. Противречећи себи самом, и самог себе деморалишући, атеизирајући, притискајући, гушећи, давећи. Хоће и узмиче. Ипак хоће. Маша се и узвикне: Не! – па ипак то учини.

Свако врши деструкцију и апокалиптична филозофија историје не чини ништа друго до што уместо ситничарске, глупе, зле, уске, неразумне деструкције врши деструкцију вишег реда. Даје програм. Уверење. Руши оно што је на путу животу, припрема сеобу душе, која ће поништити сасушени, гњили, трули стари свет, цивилизацију, демократију, технизованог горила, краљеве с рифом, цркве, главне књиговође, олтаре ђифтинских те

зги, и уместо свега тога поставити нови, чисти, дубоки и жарки живот – новог Бога кога треба да роди човечанство сеобе.

24.

Све ово ће да види једна једина врста човека, онај који се већ згрозио од болшевизма и фашизма, од десне и леве стране, али највише од средине; онај који се згрозио од адвоката, лекара, професора, судије, чиновника, полицајца, војника, али нарочито од трговца; који није ратоборан, пацифиста, није паневропски заступник, није савезник народа, јер се згрозио од држава начињених на папиру; тај човек ће видети, јер и сам пролази овуда кроз овај густ смрзнути ужас као пролећни ветар; свака његова реч и осећање разрешавају и топе тврду смрт слеђену у челик – то је тај човек, и Стриндберг осећа да се ствара нови Бог. „И бесмртни су смртни, и смртни су бесмртни, оживеће из смрти оних, умреће оживљавањем ових.“

Független Szemle, 1933.

ПСИХОЛОГИЈА КРИЗЕ

1.

„Оно што ћу сада испричати је збивање најближа два века. Описаћу оно што долази, што и не може другачије него да дође: продор нихилизма. Ова збивања се већ сада могу испричати, јер их сама неминовност захтева. Будућност већ говори у стотинама знакова, свуда се јавља судбина која ће уследити“.

Тако почиње прва књига о кризи модерне Европе. Ниче је пише у таквом времену када је све то изазивало само језу, ништа друго. Године 1889. цела Европа је још сањала о развиту и вечном миру. Једва да је било неколико људи који су у атмосфери осетили оно што следи и што је већ уследило - „што и не може уследити другачије“. Знали су да будућност уопште није развојни вечни мир. Пред већином је чај и светски рат изгледао као догађај који се може поправити. Напротив, када се појавило Шпенглерово дело *Суион западне културе* и оживело Ничеа, и онда је речено да то није ништа друго до безразложно мрачно виђење – „културни песимизам“. Али је уследило време када се криза више није могла прећутати. Наизглед поново мирна Европа се, насупрот свим напорима, срозавала све дубље. Криза се више није могла порицати. Ту је била она одавно, та у прошлом веку је „говорила стотинама знакова“ и ево је и већ говори хиљадама знакова. Да ли је ова криза политичка? Економска? Друштвена? Духовна? Ниједна и свака од њих. Постоји криза која се јавља у политици, економији, дру-

штву, духу и култури. Још увек покушава да се прећути и порекне, или да се прикаже како против ње има лека – али с веома малим резултатима. Ту је и не може се разрешити и све ће бити неразрешенија. Могу се пред њом затварати очи; може се локализовати и тако приказати, као да је све само пролазно накнадно дејство рата. Може се посматрати као делимична појава. Може се рећи: није ништа друго, само питање производње; или криза немесног распада власти. Појединци говоре: пад беле расе, други: класна борба, а неки опет: крај капитализма, у најбољем случају: криза схватања света. Чињеница је да није само ни ово и није само оно. Свако је у праву, али нико не искључиво и ништа се не може разрешити. Све је повезано, безмерно је сложено, вишеслојна европска култура, дух, економија, политика, друштво, све су то само подручја где се јавља криза и то неизбежно, незаустављиво, као што Ниче каже: „неминовно“ као историјска стварност и људска судбина.

Природу кризе ће сместа схватити онај ко испита да нашу психолошку ситуацију.

2.

Да би се могао препознати начин живота савременог човека не треба вршити исцрпне анализе: важнији је дотицај одређене дубине него потпуност слике. Али се тешкоћа управо и налази у дубини. Не зато што би изражавање тешких ствари због нечега било немогуће, него зато што је реч о таквим стварима које сви углавном знају али их сви прећуткују. Када год се изговори нешто овакве природе, то увек делује као шамар. Што се приликом оваквих раскринкавања открива, то је заједничка срамота целокупног човечанства. Свакога вређа и свакога подједнако. Тежина није у томе што човек то види и зна, јер готово да свако види и зна – него у томе што

казује и тиме буди срџбу коју осећа над беспомоћношћу човечанства, јер стварност не може да измени.

Све оно о чему ће овде бити речи јесте откривање овакве срамоте. Нико није крив и сви су подједнако одговорни. Нико не може да помогне, али се свакога подједнако тиче. Али ако се не може изменити, једно је увек могуће и то је крајња врлина човека кризе: суочити се са стварношћу, открити оно што јесте и не скривати се пред тим. Држање још ништа не спасава, али одржава једно: духовно достојанство човека.

Приликом првог ступања у свет модерни човек треба да дође у додир с тако страним бићем које је механичко средство једног непостојећег поретка. Јер да не буде забуне о суштини ствари: школски поредак није стварни поредак. Поредак који се учи у школи нигде не постоји. Онај скривени дух, који се не може обухватити речима, који се силом намеће деци у школи, оном својом одређеношћу и који се у свакој тачки супротставља важећем поретку у свету, је оно што се назива провалијом између школе и улице.

Прва ствар коју шестогодишњак научи није писање, читање и рачунање, него да одрасли, његов учитељ лаже и да и он мора да лаже. Шта? – да цео свој живот живи тако празнично као оно време које проводи у учионици. И учитељ лаже да је празник и ученик мора да лаже. Али учитељ то лаже и свом директору и обратно, а и директор према горе. То је велика празнична лаж коју дете сме-ста мора да научи и научи је.

Неко ко потиче из осредње породице нашао се у ситуацији да је завршио учитељску школу. Оно што данас треба да ради јесте да наизглед, педантно, испуњава наставни план, да ласка свом директору, да начини политичке везе како не би био избачен из службе и да у што краћем року доспе у што виши платни разред. Учитељ

тако данас постаје радно место а не позив. Између то двоје је битна разлика, позив је животни циљ, судбина, унутарња принуда, то је оно на шта је човек, као на коцку, ставио свој целокупни живот. Позив је игра и страст – облик живота с којим је човек заједно рођен, у којем се испуњава и срећан је. То је човеково место и једино његово место на свету. Насупрот томе, радно место је нешто што се може сумарно изразити, приход, позиција, новац; човек подноси нешто стиснутих зуба како би првога добио плату.

Начин живота данашњег друштва није изграђен на позиву, него на радном месту. Људима се не испуњава судбина и живот, него се једноставно продају. Свако се налази тамо где плаћају, а не тамо где би се његова личност остваривала. Нико не познаје основно осећање позива: проживети и иживети оно место у свету које значи позив; основно осећање радног места: са што мање времена и рада добити што више новца и што већу моћ. Корен позива јесте радост стварања; корен радног места: новац.

Вара се онај ко мисли да шестогодишње дете, које ступа у основну школу, то не примећује. Чим савлада прву збуњеност, оно одмах прозре ситуацију. Али се дете не изненади, оно је за то исувише наивно. Оно мисли да је такав поредак света: људи лажу и за то добијају новац. По ономе што добија код куће оно почиње да много схвата: и његов отац зарађује новац, можда и мајка. Обоје играју негде овакву учитељску улогу, овакав узор моралне висине, играју чистоту, ред, морал, поштење, али је у свему важно оно што ће првога за то добити. За то би они учинили још и више. Кад уђу директор и инспектор, и на њиховом лицу се одмах примећује овај смешак Јуде. Јер сви одрасли када су тако пријатни, заправо се смешкају новцу. У међувремену дете учи родољубиве

песмице, моралне текстове, молитве, поучне приче. Нема потребе да буде неповерљиво према појединостима – оно је неповерљиво према целини.

Насупрот овоме свету јавља се други где дете може бити искрено, самосвојно, слободно, где се може играти, препустити својим страстима. Овај други свет јесте - улица. Препуна је таквих ствари о којима се у учионици не говори, или, ако се и говори, онда се грди. Јер је дете наивно и за то да се изненади нискостима улице. Оно мисли да и ово треба тако да буде. Онамо је лицемерно, овде постаје цинично. Онамо лаже, овде је тим грубље и простије. Онамо се упреподобни, овде учи загонетно прљаве речи. Открива да се у школи учи илузоран ред, који први крши учитељ: овакав племенит, богоугодан свет нигде не постоји. Али не долази до сазнања какве су опасности улице. Раскринкало је наставнике свечаног израза лица. Али улицу не уме да раскринка, она је исувише тврда, исувише проста, варварска и обична како би се могла прозрети.

Конфликт школа-улица још се више продубљује у средњој школи. Ученик више не респектује професора, подругује се прописима школе, и цео систем образовања сматра сувишним теретом. Ако случајно нема посебно подручје интересовања, где би слободно могао да иживи своје страсти, целу школу сматра узалудном и верује да образовање није ништа друго до ли освета одраслих. Ако доспе у руке лошег професора, он се буну, ако буде опоменут, он бежи од куће. Али види да из ове ситуације нема спаса: машина га не пушта, притискају га свечана лица, до сржи лажни свет. Ако прети крах: почини самоубиство. Испуњава га задовољством све што није школа: биоскоп, ужаси, љубавни романи, спорт. Младог човека школа испуњава непријатељским осећањем према школи.

И не само да се даље одржава овај илузорни поредак, него и постаје све строжи. За петнаест година школско градиво се удвостручило, педагошке методе су постале тананије и немилосрдније. Професори су све више под контролом и пресијом како би захтевали све веће знање и већу дисциплину. Атмосфера у школи се све више приближава кажњеничким институцијама, а за то време ученици науче да се поковавају стиснутих зуба и да страшно мрзе све што је школа.

3.

Кризу неко не почиње да разуме онда када каже како се може ту помоћи, него онда ако увиди да тај процес нико не производи: тече сам од себе. Постоји. Погрешном образовању професор исто тако мало може да помогне као директор или нови наставни план. Криза је управо то да било ко било шта покуша, ситуацију само може да погорша. Добронамерност постаје узрок још горега. Постоји то на подручју образовања исто као и у домену економије, политике, друштва. Увек само горе. Тенденција ствари је да постају само горе. Пропада сваки покушај супротстављања. Када се уводи нови наставни план, онда се жели подићи духовна равна, а постиже се срозаванье моралне разине. Када се појача контрола професора, тиме што директор и инспектор оцењују наставнике, не постиже се њихов плодотворнији рад него постаје још неплоднији него раније. И не помињући да се између директора и наставника напиње исти онај празнични однос као и између професора и ученика.

Криза је историјска принуда чији је резултат: увек горе. Онај нихилизам о којем говори Ниче нису начинили људи него га чини историја преко људи. Кризу исправно види онај ко открије да се поредак распада у ништа: васпитање постаје супротно од онога што је било, не веза

међу генерацијама, него изоштравање супротности које постоје међу генерацијама. Данас школа није ништа више до оно место где ученик учи да мрзи оног ко је одрастао човек.

Ова ситуација се много боље може разумети по ставу који човек данас заузима према влади државе. Грађанин и чиновник долазе у додир преко истог Јудиног смешка као ученик и учитељ. Нема ни говора о поретку, иако сви о томе говоре, и према том привиду цела управа постоји да би одржала ред. Као што је на подручју образовања потребно повући разлику између позива и радног места, и овде треба успоставити темељну граничну линију и то између онога што се назива управа и бирократија. Управа је појава заједничког живота; бирократија: паразитизам. Људи управе живе у свом позиву; бирократе од радног места. Управа је остваривање могуће праведне равнотеже постојећих интереса у држави, подела власти и још и више: одржавање одговарајућег начина живота народног карактера државе. Водећи принцип управе је у сваком случају: симбиоза, заједнички живот. Насупрот томе бирократија је владавина чиновника, сасвим ексклузивна, самовољна и циљ јој није заједнички живот, него одржавање владавине човека.

Овде се отвара у пуној мери постојећа разлика између управе и бирократије: сасвим другачији смер. Смер управе је процват државе, сагласност класа, равнотежа интереса; управа подноси, чак захтева критику, зато негује снажан дух. Бирократија је неговање паразитске антидржаве која се не брине ни о чему другоме осим да извуче све више новца; прогони критику, плаћа штампу, искорењује дух кога се плаши.

Али опет грешни онај ко верује да то неко ради и потхрањује и да неко може то спречити неким мерама. Криза је управо то када свака мера даје супротан резултат.

Криза је историјски процес. Разарајућа појава нихилизма: распад у ништа. Оно што се јавља на подручју образовања, управе, друштва, уметности, науке, само је симптом. Узрок је сасвим унутра, дубоко, и један површни поглед може да убеди да се не може изменити.

4.

Пре свега треба поставити питање која је најнижа тачка којом прети криза. Ништа није толико поучно као погледати модерну литературу о кризи и потражити одговор на ово питање. Сваки одговор је истинит и истовремено није истинит. Артур Солтер каже да је криза политичка и треба укинути национализам. Будућност треба да оствари савез држава које су међусобно потпуно равнодушне, или државу вишег реда. (1) Леонард Вулф питање такође поставља политички и верује да је за питање пресудно шта човек жели да буде: пчела, инсект, или божанство. (2) Дјуи тврди да се „решење културне кризе може постићи само тако ако творачка личност поново добије свој значај“. (3) По Досону је управо обратном: „Треба да се вратимо потпуно јединственом хришћанском црквеном духу пре реформације“. (4) Жиро расправља о томе да треба обновити велику европску духовност која је живела од 1500. до 1900. године. (5) Рендел заступа социјално јеванђеље. (6) Берђајев препоручује обнову религиозне егзистенције и каже да божанска мисао снова треба да прожме човека. (7) Сорел пише: „С победом финансијског капитализма разбијен је унутарњи поредак друштвеног живота, целокупна будућност је постала недогледна и немогуће је било шта унапред предвидети“. (8) „Савремени је хаос – пише Хекер – људске природе: поремећени ум и болесно срце“. (9) „Оно што се данас збива јесте потпуно одустајање од људског и буђење демонских сила“. (10) Кајзерлинг заступа исто

што и Ортега и Валери: ослобођене су елементарне, подземне силе и уследиће време новог варваризма. (11) Евола каже то исто, али све поставља у перспективу светске историје. (12)

Набрајање би се могло продужити, али је сувишно. Оно што је од тога човек желео да сазна, сазнао је: у животу целе Европе нема ниједног маленог простора који није отворена рана. Када је било речи о питањима васпитања или управе, лако је могло изгледати да на основу тога треба заузети став против школе или против бирократије. Али као што се нико не може позвати на одговорност ни због васпитања нити због бирократије, човек узалуд и заузима став против њих. Они који су открили кризу у њеној најдубљој суштини довољно су јасно протумачили да историју не прави човек. То је светски процес који се остварује у људској историји. Ниче, Панвиц, Шпенглер, Фробенијус увек су, на начин који искључује сваку сумњу, откривали надљудску природу историје. (13) Као што Берђајев објашњава: „Револуција је природна појава као ерупција вулкана, или земљотрес“ (14), и криза је природна појава као плима, или одроњавање земље. И, као што пише Кајзерлинг: елементарна и незадржива ерупција тамних подземних сила које почивају у човечанству. (15) А управо је то историја: елементарно збивање, независно од човека. Човек је плен историје. То је значење кризе: природна катастрофа.

Шта значи природна катастрофа? – да се ситуација законито, уз поузданост која се не може спречити, и неминовно, све више погоршава. Сви знаци говоре, као што пише Шпенглер, да се у државама, у економском поретку, у друштву, у науци, у уметности увек пре остварује „продор нижега“. (16) Места у јавном животу не попуњавају који су погодни за то, него они који још дубље деструирају друштво. То се данас добро види у многим

западним земљама, где управо званични и државни органи настављају најдубља морална, економска, духовна и политичка разарања. То је саморазарање друштва и државе. Свет у суноврату увек налази своје људе који ће га још дубље гурнути. Као што Хелдерлин пише: „Ако један народ треба да нестане, фурије шаљу некога који побеђује све што је добро и он доводи до тријумфа пустошење, подлост, преваре, непоштење – и преварени народ томе кличе“. (17) То је она слика у којој се може разумети историја с њене најдубље тачке: човечанство кличе над сопственом пропашћу и слави онога ко га уништава.

То је судбина у историји. Сувишно је да се још говори о појединостима какве су, слично васпитању и управи: криза породице, брака, морала, поједине уметности, науке, филозофије. Истоветни симптоми свуда, као и у васпитању и управи, човек их из дана у дан виђа у економији, политици. То је појава рушилачких елементарних сила – ко хоће да им се супротстави, заправо им помаже, ко пориче њихово постојање, само обмањује себе, продор неизбежних сила у историји, односно: неминовно.

5.

Психологију кризе човек схвата и разуме у пуној мери ако постане свестан ове елементарне неминовности. Један немачки филозоф напиша је најдубљи доживљај доба савременог човека. (18) Берђајев пак у својој најновијој књизи наставља мисао и открива је у њеној целокупној суштини. (19) Овај доживљај кризе је *par excellence* доживљај катастрофе: стропштавање.

Ако је у последње време и постало опште место оно што се назива „вртоглави темпо“, „брзи ритам“ модерног живота, биоскопско *allegro* одвијање целокупног

људског бића, веома мален број људи зна у чему је основа и значење свега тога. На крају прошлог века Ниче и после њега Бергсон први су почели да говоре о тзв. психолошком времену. Ово време није неки период од двадесет четири часа дана и нема ништа с оним „астрономским временом“ које показује електрични сат на тргу. Психолошко време је доживљај времена. Нешто што може пролазити и спорије и брже. Постоје периоди када изгледа као да оно стоји, постоје када протиче у пријатном лебдећем ритму, постоје када јури и постоје када је тако брзо да се просто неосетно губи. Лето, природа, ноћ, осама, медитација – успоравају доживљај времена. Умесан и здрав начин живота чини га ритмичним. Ужурбаност га разара. У недоумици, у неупућености, човек га губи. Зато има осећај да: пада. То је смисао вртложног темпа. Зато Берђајев каже да у модерном свету човечанство живи у сулудом убрзаном времену. То време више нема ритма, само падање. Дани у сулудом трку нестају једни за другима – догађаји се одвијају филмском брзином. Ништа нема времена да се заустави, удуби. Данас свако хита. И управо зато нико нема времена. Изгубио се ритам времена: стропоштавање.

Катастрофа на грчком значи силазак, пад, када неко изгуби тло испод себе и пада. То је објашњење модерног убрзања живота; тиме се разјашњава како масе гутају уживања, како се смењују моде, то је карактеристика модерних путовања: један дан у једном граду. То изгубљено време, стропоштавање прави експресни воз, аутомобил и авион. Само брзо, брзо. Свако жели да прикупи што више доживљаја за што краће време. Али нико не примећује: уместо што их прибира – он их губи и у међувремену се губи сам, постаје попут биоскопа и бесмислено се врти без престанка. Изгубљено време објашњава штампу која није ништа друго до очајан покушај да човек зау-

стави догађања – али тиме постиже само да она постану бржа, пролазнија, површнија.

Доживљај катастрофе, изгубљено време, стропоштавање јесте она психолошка појава којом се данас у човеку јавља елементарна историјска стварност као криза. То је пројекција збивања у човековој души и примарно стање које одређује свако друго, из којег следи остало. Разарање, распад, деструкција, декаденција држава и друштва, до крајности беспомоћна напетост економије, губитак морала, пустош интимног живота – све је то криза, све се своди на њу. Човек не уме да се заустави у безвременом стропоштавању, није у стању да чека и стоји, не уме нечему да се преда, нема стрпљења, не уме ничега да се прихвати. Пада, оно што узима из света само је филмска драма, оно што у међувремену доживи није много више од онога пејсажа који види кроз прозор брзог воза. И ово стропоштавање је незаустављиво. Приземност, безсадржајност човековог живота процес је који се не може спречити. Напротив: време је све убрзаније, што значи: човечанство постаје све небитније. Катастрофа расте, брзина постаје све вртоглавија.

Не сме се заборавити оно што је рекао Ниче: „Оно што ћу испричати збивање је најближа два века.“ Криза је тек сада започела. Оно што се сада види и постоји, само је почетак кризе и отуда се може говорити само о првом поглављу психологије кризе.

- (1) Salter, A.: *The future of the state.*
- (2) Adams, M.: *The modern state.*
- (3) Dewey, J.: *Individualism old and new.*
- (4) Dawson, Chr.: *Enquiries into religion and culture.*
- (5) Giraud, R.: *Économie de l'Europe future.*
- (6) Randall, R.: *The making of the modern mind.*
- (7) Berdjajev, N.: *Cinq méditations sur l'existence.*

- (8) Sorel, G: *Sur l' Europe d' après-guerre.*
 (9) Haecker. Th: *Das Chaos der Zeit.*
 (10) Berdjajev, N: *Schicksal des Menschen in unserer Zeit.*
 (11) Keyserling, H: *La révolution mondiale.* - Ortega y Gasset: *Rebellion de las masas.* - Valéry, P.: *La crise de l' esprit.* - *La crise de l' intelligence.*
 (12) Evola, G: *Rivolta contro il mondo moderno.*
 (13) Nietzsche, Fr: *Wille zur Macht.* - Spengler, O.: *Jahre der Entscheidung.* - *Untergang des Abendlandes.* - Pannwitz, R: *Krisis der europäischen Kultur.* - Frobenius, L.: *Schicksalskunde.*
 (14) Berdjajev, N: *Нови средњи век.*
 (15) Keyserling, H: *Le révolution mondiale.*
 (16) Spengler, O: *Die Jahre der Entscheidung.*
 (17) Holderlin, Fr: *Empedokles.*
 (18) Heidegger, M: *Sein und Zeit.*
 (19) Berdjajev, N: *Cinq méditations sur l' existence.*

Országút, 1936.

SCIENTIA SACRA

ПИСМО И БАШТИНА

1.

Забуна која је настала у критичким гледиштима и која све више расте, у новије време одржава корак с једном врстом прочишћења. Решење се није јавило тамо где су га многи очекивали, мислили да ће га наћи и истраживали га. Изгледало је да ће забуну ситуације разрешити синтеза. Од сједињавања и стапања духовних, историјских, културних, метафизичких и других гледишта очекивало се више, обухватније и коначно критичко становиште које је погодно да процени „дело“, било да је оно књижевно, филозофско, уметничко, културно, политичко, економско, религиозно или било какво.

Синтеза би тек онда имала смисла и само би онда водила резултату ако би прегледи, сумирања, проблематика и вредносни судови различитих дисциплина које се односе на културу, историју, уметност, филозофију, били заиста претходни резултат већих јединстава. Другачије речено: синтеза је могућа где елементи с гледишта развоја претходе целини. Модерни дух је починио грешку кад је наивну мисао позитивизма о напретку узео као готовину. И отуда је он дисциплине сматрао претходним и елементима који претходе целини из које ће једном израсти синтеза, или од којих треба створити синтезу. Тако ће у човекове руке dospети велико јединство и основа и универзални принцип.

Ситуација је, међутим, обрнута. Дисциплине нису претходни делови једног великог јединства које ће накнадно настати, него обратно, расути делови и крхотине једног истинског постојећег духовног јединства. Ко није погледао модерну ситуацију, он и не разуме потпуно ову ситуацију. Данас је кључ у рукама онога ко је разумео „кризу“ и зна да се ни не може кренути с другог места, већ из кризе. Учење о кризи данас треба да претходи свакој другој мисли и претходи јој. И по учењу о кризи поједине дисциплине нису делови који се спремају да срасту, него крхотине. Лако се може замислити јединство од делова који се спремају да се стопе, али се накнадно више не могу створити од фрагмената. Отуда нема изгледа за синтезу од оваквих стваралачких елемената. Јединство је постојало. Било како да га интерпретирамо, било с грчким постољем, било с позадином хришћанске религије, било с нововековном рационалистичком претпоставком – увек је живело и било јединство духа. То је оно јединство око чијег успостављања се сада труде и то тако што желе да поставе темељ претходног коренитог знања неког основног знања и осталих дисциплина. Основно знање се не може створити синтетичким путем, сумирањем резултата дисциплина. Делови више не могу да се стопе у једно, напротив, увек се све више цепају и постају све ломљивији. Јединство се више не може успоставити из ове материје, јер се већ растурило.

Принцип је искрсао с друге стране. Одакле је најмање очекиван. Принцип, основа, јединство, корен, универзална и обухватна основна наука: измилела из новог извора. Нови извор је најдавніји – зато је нови. То је баштина. *Tradition, Uberfierung*.

Ситуација је већ довољно сазрела да би се о њој могло подробније проговорити.

На почетку је писано дело било светиња. Кинези, Хиндуси, библијски народи, Египћани, делом још и Грци, боље су видели трансцендентни извор писаног дела него што се он види данас када неколицина људи поново тога бива свесна. Дело је двоструко свето: посредством надахнућа које долази одозго; и посредством логоса који је сам натприродан и надљудски. Метафизика (Веде), или законик (Ману, Мојсије), или филозофија (Тао-те-ђинг), или литургија (Перт ем Херу, Гатхас) – порекло је у свим случајевима божанско. Аутор *Изласка из дана* заправо је Тот, као што је извор Мојсијевих закона Јахве.

Божанска надахнутост мистерије посредством свете речи поново почиње да се разуме у последње време. Не само да је овде требало да стигне филозофија религије. Новији обрти и кораци психологије извршили су принуду да се с незаобилазном доследношћу открију силе изнад човека. Психологија касни у изрицању последица; разлог закашњења, пак, природан је. Психологија је наука - и за ту изјаву нема довољно озбиљности. Међутим, учинила је разумљивим да се ни надахнуће, ни логос, не могу извести из материјалне природе. За разумевање писаног дела почели су се питати они извори који умеју да пруже темељан одговор на питање: мистични доживљај, древни мит и генијални човек. Сва три извора једнодушно изјављују да се у писаном делу збива нешто што се без трансценденције не може разумети. Трансценденција није узета само за љубав претпоставке, него зато што је ситуација таква да је трансценденција овде искуствено присутна. Оно у чему су сагласни древни Исток и данашње схватање, углавном је следеће: када настаје значајно дело, људска јединка губи своју самосталност, постаје средство, обузима је неразумљива и необјашњива сила и та се сила испољава кроз човека. Аутор је заправо ме-

дијум; оно што изговара диктира му Сила изван њега; његова улога је само да запише оно што је изречено унутарњим гласом. Песник, свештеник, филозоф, научник, писац, често преживљавају овакво надахнуће и кажу да је било неодољиво и принудно.

Оно што данашње схватање не разуме, а древно доба је знало, јесте следеће: у писаном делу истинска мистерија није инспирација већ логос. Логос није једнак језику. Ако натурализам никада и није умео да објасни човеков језик и одређења као: „средство саопштавања“, или: „израз“, или другачије, одређења су увек била недовољна, језик је ипак имао однос према ономе што се могло разумети из материјалне природе. Језик се може извести из људске егзистенције? Логос не може. Зашто? Јер оно што је у језику јесте: реч, а оно што значи логос јесте: име.

Штета би било рећи да је природа речи натурална, природа логоса магијска. Цитат ће проговорити јасније. Рилке у једној елегији пита: шта је то због чега се човек налази овде, живи, бори се, прихвата судбину, трагедију, смрт – шта је коначни, даље недокучиви задатак, инстинкт, страст, послање, воља, због чега је он овде на овој земљи и свету? Одговор је следећи: *Sagen... zu sagen... so, wie die Dinge niemals innig meinten zu sein*. Рећи како се свет никада није надао да је могуће и да се није надао да има такву дубину. Рилкеова се мисао потпуно слаже с Хелдерлиновом који пише: *Darum ist der Guter Gefährlichstes... die Sprache dem Menschen gegeben... damit er zuege, was er sei. Nous sommes faits pour le dire*, каже Флобер.

Језик може бити средство саопштавања и израз; порекло логоса је трансцендентно: *logos spermatikos*, као што Хелдерлин каже, мислећи да он посредством човека остварује биће које је он сам, и као што каже Рилке: отвара дубину ствари и света, којој се никада није надао. Мит говори о томе да човек у древном стању није познавао

језик. Језик је заправо пометња; последица хибриса при градњи вавилонске куле. У Рају је човек користио имена а не речи, као што каже Постање: човек је владао посредством именована ствари. А име је човек донео заједно са својим божанским бићем. О овом предмету, иначе значајни Е. Граси, има дело написано о логосу. А о томе у каквој је вези ова књига с баштином, нарочито с појединим александријским списима (Хермес Трисмегистос), овде је немогуће говорити.

Оно што данашње схватање не разуме, а древно доба је знало, јесте да је суштина писаног дела мистерија логоса. А логос није језик и није реч, него име – такво име чијим изговором „човек ствара оно биће које је он сам“ – „рећи како се свет никада није надао отварању такве дубине“. Логос је стваралачка Сила. Порекло му није у човеку, него у трансцендентном.

Свето својство писаног дела обележавају два момената: инспирација и логос. Инспирација је лична; готово би се могло рећи да је психолошка: божанска сила бира човека као своје средство и обузима га. Али га само зато обузима и уздиже, и зато га просијава и у надахнућу га зато лишава људског ја, како би га учинила погодним за преузимање и исказивање логоса.

3.

Услов разумевања духовног дела у Европи био је сасвим дугачији него на Истоку и на Медитерану који је био повезан с Истоком. Када је у XVIII веку искрсао озбиљнији захтев разумевања, први корак је била белешка допуњена ауторовом библиографијом. Разумевање сезбило управо из супротног правца од онога у оријенталним подручјима. У Европи се податак сматрао важним. Податак: место рођења, време, школовање, друштвена класа, положај, круг интересовања, број, редослед, на-

слови дела, успех, распрострањеност, утицај. Има оних који мисле да је предак лексиконске биографије легенда и чланак није ништа друго до таква легенда из које је настао натприродни елемент. Ова поставка означава такву биографију која је међуступањ, где се податак меша с легендом (Диоген из Лаерте, Плутарх итд.). Мешају се лексиконска одредница и анегдота.

Схватање је погрешно. Биографски чланак није срочани мит. Ово је сасвим нов покушај, који извире из Европљанина, приступа писаном делу. Недвосмислено прилично јадан. Али верно изражава став да се прихвата само оно што је чулним проверавањем веродостојно. Лексикон је и остао облик информисања; али се убрзо испоставило да је недовољан за просуђивање дела. Сада су мали чланци ступили у међусобну повезаност и настала је историја. Биографије су биле спремне да срасту у непрекидну историју. Оваква историја најпре једва да је значила нешто више од збирке хронолошки повезаних биографија. Касније се показало како је нужно и стварање органског јединства. Поред биографије се нашао и опис епохе. То је већ средина XIX века, почетак историје духа. Било да је реч о историји књижевности, било о историји филозофије, било о историји осталих уметности, разумевање писаног дела до почетка овога века није имало други поуздан метод. Ако се и јавио опис епохе, с оценом, критиком, с карактеризацијом времена и понекада уз анализу, још увек је податак био важан.

Нови ступањ је када учесник историје већ није човек, него такозвани дух раздобља. Под духом се обично подразумевао несигуран прелаз између Генија Времена и процеса безличне дијалектике историје. Генија није било, – јер историја духа није умела да иступи из хуманог и није видела у писаном делу натприродно надахнуће. Али није била ни безлични дијалектички процес,

јер поједине слике епоха историје духа исцрпљиване су у оцртавању развоја идеја и националних књижевности и никада нису доспеле до универзалних узајамних повезаности.

Већ у оном тренутку када је покушај разумевања напустио циглу фактичност чланка и почео да постаје историја – када се испоставило да се само дело и дело по себи не може разумети само у узајамној повезаности – јавила се опасност: самовоља. У мери у којој се историја удаљавала од података расла је могућност неоснованих објашњења. Што је покушај разумевања бивао све више историјски, касније све више историја духа, све је већа бивала опасност самовољне интерпретације. На концу, ништа није поуздано, само година и библиографија – то је реално. Али овде се не може стати, јер ништа није речено о делу. Историја није била поуздана, историја духа још мање. Овде наступа појам који хоће да разреши питање веродостојности: култура.

Увођење појма културе жели да предухитри самовољна тумачења тако што ствараоце и мислиоце подређује психи културе. Психа културе није ништа друго до Геније. Европљанин, међутим, не сме да га именује. Делом зато што не уме да одустане од вере у факат. Делом зато што факат да је психа културе Геније, ни сам није приметио.

Теорија културе се није могла дуго одржати. Желела је да прописује, али је умела само да симплификује. Могућност самовољне интерпретације, која се јавила у историји духа тиме што је личност начинила функцијом културе, није је уклонила. Оно што је постигла само је детерминација личности и дела. Теорија културе је коначно била само наука и није видела сопствене метафизичке услове. Трагала је за оним вишим из којег је писано дело прима и добија своју суштину. Али је за више веровала

да је оно психа културе (*paideuma*, како пише Фробенијус). Творачку снагу, инвенцију, тему, форму, дух, тумачила је из културе. За људску личност није преостала чак ни могућност слободног избора елемената. Активна сила је култура, човек је само њен израз. Теорија учи да култура стопостотно разјашњава дело узимајући у обзир његово одређено место и време. Наравно, за то није било ни изузетног примера, чак ни код примитиваца, а камоли код богатих, сложених народа који су на високом ступњу. За културу се ускоро испоставило да је помоћни термин. Изворно је значила да човек негује и брине о својој околини. Култура и култ су сродни појмови, пише Бадер. Образовање је имало религиозну природу и ту природу никада није одбацило, само ју је заборавило. Сада се речи парадоксално почело приписивати својство да култура негује и образује човека.

Неопходно је било решење које се труди да човека и писано дело разуме непосредно већ непосредно. Паралелно с теоријом културе, али насупрот њој, то је могућност егзистенцијализма. Најпре долази покушај испробавања потпуног напуштања података. Занимљиви су само личност и дело. Кључ дела, каже, јесте: егзистенција. Према егзистенцијализму, основа веродостојне интерпретације једино може бити објекат. Значење доба, времена, језика, расе, културе, места рођења, књижевног рода, сасвим је другостепено.

4.

Први ступањ разумевања писаног дела потпуно је сувишан. Свако је читао или енциклопедијски биографски чланак из XVIII века, или чланак који је начињен по таквом моделу. Не треба наводити ни примере из историје књижевности нити из историје филозофије. У школама се још учи да је разумевање дела његова коректна форма.

Интерпретације историје духа и културе такође су добро познате и зна се како почињу да застаревају. Могло би се поменути каквим је књижевноисторијским методом Љуес написао Гетеову биографију у другој половини прошлог века; какву новину значи Чемберленова књига о Гетеу и насупрот томе шта је донело Гундолфово дело. Пример би могао бити и схватање Ничеа. После покушаја разумевања почетка века (Мебијус, Друс) Бертрам му је први пришао методом историје духа; Клагес је тај метод проширио и продубио; Левит и Шестов се све више приближавају егзистенцијализму, док потом Балтазар, али нарочито Јасперс, не буду експериментисали чисто егзистенцијалистичким методом. Пример би могао бити, између осталих, и низ биографија Хелдерлина или Достојевског, да и не помињемо новије интерпретације Платона, Плотина, Томе Аквинског, Кјеркегора и других. Изгледа да егзистенцијализам тријумфално осваја простор и налази се на најбољем путу да оствари коначну ситуацију. А следећи корак се већ догодио.

Егзистенцијални смер се може сматрати закљученим књигом Ханс Урс фон Балтазара. Његово дело (*Apokalypse der deutsch Seele*, Salzburg, 1937-1939, три тома) казује шта се збило у Немачкој од Клопштока до Рилкеа и до Хајдегера - али тако да у последњих осамдесет година укључује и оне не-Немце (Кјеркегор, Берђајев) који органски припадају Немачкој. Књига није историја духа, него Апокалипса – ревелација, очитовање, *Enthüllung*. Шта значи овде ова особена реч? Најпре постепено скидање и уклањање спољних момената. Увек се изнова пита: а онај коме се поставља питање јесте субјект, егзистенција. Аутора кога узме, сатера у ћошак; дотле га прогони питањима док не покаже право лице – треба да се изјасни, мора да каже своје најскривеније тајне, мора да скине са свог личног бића све што није он сам. И кад се коначно отвори срж

егзистенције, испостави се да ни то још није сам субјект, него крајњи омотач човека, његова последња одећа. Егзистенцијализам је ову последњу одећу назвао позајмљеницом из историје духа – есхатонском ситуацијом (*Endsituation, letzte Haltung*). Балтазарова књига заправо више није историја књижевности и није историја духа, али чак ни егзистенцијалистичка интерпретација дела, него истраживање какве су есхатолошке ситуације прихватили немачки ствараоци (песници, филозофи, писци) током две стотине година. *Apokalypse* није прикривена историја религије; уопште не скрива свој метод. Почев од првог тренутка нема сумње да разумевање суштине писаног дела нису подаци, ни историјске узајамне повезаности, ни раздобље, ни нација, ни раса, ни култура, па чак ни егзистенција. Потпуно и без остатка се писано дело може разумети само по коначној ситуацији коју је творца дела заузео према трансцендентном свету. Ко прихвати крајњу ситуацију, он природно није друштвено биће и није књижевна, научна личност, није психолошки субјекат, него егзистенција. Али егзистенција никада није апстрактна, него се увек конкретно налази у бивству и у животу и у дубини, бори се, види, просуђује, пати и ствара. Корен и извор бивства, живота, судбине, борбе, визије, мишљења, патње, стварања, губи се у дубини егзистенције. Не може се следити. Последње и крајње што се од тога може ухватити: став који се даље не може развијати ни објашњавати. Са друге стране става већ се налази трансценденција; с ове стране судбина. Ситуација између њих две јесте есхатолошки став. Есхатолошка ситуација је дуговање; али човек у овој ситуацији дугује одговорност Богу. О човеку не могу сазнати ништа дубље до какву одговорност прихвата према Богу.

Тиме се егзистенцијализам вратио тамо одакле је и пошао: у религију. Религиозно уливање се пак разликује

од полазишта. Кјеркегорова субјективна дијалектика постала је схватање филозофије над коначним ставовима објективних могућности. Превазилази и егзистенцију уколико ће на граници егзистенције опет да буде очитовање: слика. Балтазар то и каже: мит.

5.

Од самог почетка се у разумевање писаног дела у Европи увукла битна формална грешка. Грешка није била у томе што заправо нико није знао какве су природе дела која припадају једна другима. Процењивање се најпре збивало без изузетка на основу спољних гледишта, према радовима. Тако су настале посебне историје поезије, историје књижевности, историје филозофије, историје науке. Нико није приметио да за узајамну повезаност није пресудан формални чинилац, него нешто много битније. Истина, у новије време почело се запажати да је, на пример, узалуд тражити претходницу модерне психологије у позитивистичкој психологији. Услов нове психологије не налази се у науци типа Фехнер-Вундт, него у аналитичком роману Балзак-Текери-Достојевски. Натуралистички роман није наставак романтике, него природних наука Чарса Дарвина. Теорија културе једва да је померила предрасуду спољне рекапитулације. Само је егзистенцијализам умео да не узме у обзир формалне елементе, као ни припадност родовима.

Међутим, збила се много озбиљнија формална грешка него што је крута класификација по родовима. Просуђивање је имало три интегративна појма: писац, дело и публика. И пренаглашавање личности писца водило је на лажно место. Биографизам је пружао разлоге за много сувишног неукуса. Прихватањем публике, међутим, почињена је темељна грешка. Сматрало се да писано дело може да уђе у круг просуђивања само ако дође у до-

дир с публиком и ако је постигло, ако не успех, а оно бар дејство и ако је оставило трага. Пријем дела која нису дошла у додир с публиком, или су деловала у маленом кругу, проблематичан је.

Становиште је неодрживо. Само треба замислити како неко тврди: дневници и белешке Леонарда да Винчија немају значаја, јер нису доспели до штампарије. Ближи пример: *Тарименово љубовање* Ђерђа Бешењија има своје место само као белешкарење под звездама, јер је остало у рукопису и нико за њега није знао. И ако би постојала епоха, као што их је било доста, има их и биће их, када публика уопште не може да прихвати узвишени дух, само јури за осредњостима, онда целокупна узвишена књижевна уметност може постати белешкарење под звездама као Бешењијев *Таримен*, или Леонардов *Дневник*, или Хелдерлин у немачкој књижевности. Иако је ситуација таква да су ово безгранично битнији споменици епохе него некакве помодне песмице, витешки романи, или драме ужаса. Овој чињеници ваљда нико не може да противречи. Узимање публике међу чиниоце за просуђивање писаног дела суштинска је грешка. Публика није институција за просуђивање, па чак ни чинилац.

За последњих две стотина година био је велики број стваралаца, Хелдерлин, Стендал, Китс, Бодлер, Кјеркегор, Шопенхауер итд, итд, који или уопште нису доспели до јавности или јесу тако јадно да то није значило ништа. Накнадно се испоставило да су управо ови ствараци били врхунац своје епохе. Чињеница да су дела појединих аутора остајала заборављена по тридесет, четрдесет, педесет година по орманима библиотека или међу рукописним збиркама, док су лака делца освајала на хиљаде читалаца, треба да нас баци у бригу. Успех се брка са значајем. Корен неспоразума је тако скривен да се вреди њиме позабавити.

Европљанин је у разумевању писаног дела пошао од пуких спољних и формалних околности. Овакве спољне околности јесу: на какав је пријем наишло дело и какав је био пут његових освајања. Податак је прилично занимљив. Али само утолико да ли су дело и публика имали додира или нису. Ако нису, остаје питање: да ли је дело било недостојно публике, или публика дела. Историја, историја духа, теорија културе нису излазиле на крај с овим питањем. И овде је морао да уследи нов корак. Овај корак су нужним учиниле две ствари; прво, што духовни моменат просуђивања с енциклопедијом, историјом, историјом духа, теоријом културе ни издалека није дошао до решења; друго, што за формални моменат просуђивања уопште није било мере.

6.

Рене Генон протестује што се Веде сматрају тајним знањем, езотеријском науком, мистиком, или слично. Све је то, каже тврдим тоном делећи лекције које изазивају стид, ташта и незнаљачка предрасуда Европљанина који није у стању да замисли дело узвишеног духа које може припадати и другима, а не само изузетним појединцима, или само уским круговима. Целокупан источњачки дух – вели он, и ту долази битна реч – јесте: *tradition*. Баштина. *Überlieferung*.

Реч баштина је у сличном значењу први употребио Унамуно у једној својој књизи о Шпанији (*El torno al Casticismo*). Овде се јавља први пут да непрекидност није прихваћена у хуманом свету, него трајност везе човека и трансцендентног света. Генон није познавао ово дело. У Унамуновом случају је и иначе *Tradition eterno* само један једини израз без било какве позадине. Код Генона је најбитнији темељни појам за разумевање целокупне источне духовности. Генон описује велики круг: пове-

зује најбоља дела Далеког Истока, Кине, Индије, дела будизма, Тибета, Средњег Истока, јеврејска, арапска и мухамеданска дела, египатска и грчка, ранохришћанска и гностичка дела, јер је мислио да је у писаним делима открио одређену монолитност и приметио је да су дела једна другима предавала монолитност, без обзира што је једно дело хиндуско, друго арапско, једно будистичко, друго гностичко или мухамеданско. Овде је реч о свим баштинама које су зачете у древним временима. Знање о највишим стварима преносило се од народа до народа, од религије до религије. Свако га је заодевао својим идејама. Свуда је сачувано. Шта? Баштина. Шта је баштина? Баштина је одржавање непрекидности везе између човека и трансцендентног света, свест о божанском пореклу човечанства и очување сличности с Богом као јединог задатка људске судбине.

Неизвесно је где почиње баштина. Добро би било то знати, али се не може сазнати. И најстарије писано дело упућује на још старије. Извор се губи у древном добу и вероватно га више нико неће моћи да пронађе. Сви стари извори говоре да је древно дело било непосредно објављење. Каснија дела су преузела ово објављење и даље га предавала, делом тумачила, делом снабдевала коментарима, делом преводила, или прилагођавала. Прво писано дело се изгубило; али знамо да је постојало. Прво следеће дело је захтевало од њега и предавало даље. И то што се сачувало и предавало даље било је само једна једина мисао: човеково порекло је божанско и суштина човекове судбине је очување божанске сличности. Писано дело није ништа друго до предавање ове мисли с генерације на генерацију, односно није ништа друго до одржавање константности везе која постоји између човека и трансцендентног света. То је једина сврха писаног дела. Друга не постоји. Суштина писаног дела: баштина.

А смисао баштине јесте да пренесе свест о божанској суштини порекла човека, која потиче из објављења које се збило у древно време, и да ово објављење буде одржано и сачувано за свако следеће човечанство. То је вечни и неисцрпни предмет и мисао. То је људска тема која се вековечно може коментарисати, обрађивати, објашњавати, развијати.

Рене Генон никада не дефинише појам баштине. Сматра га тако природним да му то и не пада на ум. У својим основним делима, међутим, користи га, без било какве сумње, у овом значењу. Што се испоставља и по томе што су његови настављачи тако тумачили мисао преузету од њега. Пре свега Ђулио Евола. Евола је постао познат по књизи о модерној кризи света. Дух других његових књига је истоветан. Али, његова је тежња да баштину учини живом и да она буде активан историјски чинилац. Жели да у модерном човеку пробуди свест о баштини и тиме се може, мисли он, целокупно европско бивство поставити на другу основу, уздићи, оплемени и продуховити. Леополд Циглер, који у свом великом делу (*Überlieferung*) преузима Генонову мисао, другачије остварује баштину. За њега је баштина вечно знање. Овде се испоставља да се појам баштине не односи само на разумевање писаног дела, него да на нов начин обухвата и темељна питања бивства. Баштина је овде постала средишња мисао метафизичког решења бивства.

7.

Појам баштине је разумевање писаног дела пренео на древне источне основе. Пренос није извршен неочекивано. Претходни правци су се осведочили као незадовољавајући и делом су и припремили тло. Последња фаза егзистенцијализма већ је означила да је за разумевање писаног дела недовољан књижевни, духовни, психолошки,

филолошки, чак и егзистенцијалистички метод. Код Балтазара се појавио захтев религије. И сада, будући да се на основу појма баштине испоставила да је једини задатак писаног дела предаја баштине, – одржавање везе између човека и трансцендентног света – разумевање писаног дела се вратило на древну основу: на религију.

Овај корак је, природно, од пресудног значаја. Духовно је пресудан, јер каже: међу писаним делима постоји једина линија раздвајања – да ли човек чува или не чува мисао о свом божанском пореклу. Ако чува, без обзира на род, форму, језик, аутора, дело је битно, јер је традиционално; ако не чува, без обзира на глас, распрострањеност, утицај, оно је безначајно. Формално је пресудно, јер: баштина разрешава и питање публице. Казује да је баштина изван и изнад општег суда. За дело није важно какав утицај је извршило, него какав је његов ранг. Писати значи исто што и говорити, али говорити свим временима, не говорити човеку, него Богу. И то не као смртан човек, него говорити као бесмртно и вечно биће. Преузети баштину, предати је даље, значи живети логосом а не језиком. Логос је једина стварност која указује на другу страну живота, зато је управо једини начин суделовања у бесмртности и давања гласа о њој.

8.

Увођењем појма баштине бављење писаним делом, као и на древном Истоку, постаје свето знање: *scientia sacra*. И тиме се отвара најдубљи и најтајанственији смисао баштине: универзализам. Генон, Евола, Циглер и још неколицина, сви који су одмах схватили искрсавање појма баштине, кажу да појава универзализма на овај начин значи нову епоху у историји човечанства. Зашто? Јер човечанство нема две врсте или више врста баштине. Нема посебно јединичне, расне, националне баштине.

Сваки човек без изузетка потиче од древног човека који је божанског порекла.

Предмет посебне студије требало би да буде писати о оним ауторима који, истина, нису разумели мисао о баштини нити људски универзум који иде уз њу, али осећају да је ситуација сазрела за то да се својим радом потруде како би остварили људско јединство. Пре свега, требало би да буде речи о онима који су Европљанима Исток учинили разумљивим. Макс Милер, који је направио пресудан корак оксфордским издањима *Sacred Books of the East*, први је видео да је Европа достојна да стави пред себе источни део баштине. Дојсен, са својом књигом о Ведама и преводима Упанишада, иде Милеровим трагом. Такође и Рихард Вилхелм са својим скромнијим способностима. Хајнрих Цимер је написао темељне књиге о источном духу и код њега се већ осећа јединство. Истовремено низ хинду покрета (*Arya samads i Brahma samads*) пробило је круту индијску аутархију духа. Рамкришнином ученику, Свами Вивекенанди, треба да захвалимо више него било коме другом. Шта значе биографије Ромена Ролана прожете мишљу баштине, то се данас још не може ни проценити. Није тако ни редак феномен као што је Френсис Јангхаусбенд, председник географског друштва Енглеске, који је начинио значајан напор у приближавању религија света. Гроф Херман Кајзерлинг остварио је култно место за универзалну људску баштину у дармапатској *Schule der Weisheit*. У формирању универзалне баштине несвесно је суделовао у последњих педесет година сваки значајан човек духа који је покушавао да уједини раздвојене делове човечанства: американиста Макс Уле исто као и истраживач Африке Фробенијус, многи египтолози, класични филолози, историографи као што су Шпенглер и Досон, мислиоци као Берђајев, да и не помињемо бројне хиндологе, сино-

логе, оријенталисте и друге угледнике и људе као што је био тибетански свештеник Лама Кази Дава Шамдуп који је учинио познатим изворе махајана будизма и тибетанске древне религије, и као што је госпођа Александра Дејвид-Нил која је у Тибету прибавила лична искуства достојна поштовања и објавила их.

Још једно. Аналитичка психологија, с личношћу К. Г. Јунга и његовим кругом (*Eranos Jahrbuch*) данас је далеко прерасла да бисмо је сматрали једноставним психолошким правцем. Јунг својим уводима за *Bardo Todol*, за *Tai I Gin Hua Dsung Dszi*, за Зен будизам доказује да се већ догодио сусрет Истока и Запада. А какво је значење тог сусрета, то још нико не зна. Једно је извесно: доживљај открића је ту и њега потврђује биће аналитичке психологије. Малочас набројана настојања већ су плодови додира. Мисао о јединству човечанства је упаљена и више се не може угасити. Психологија зна да се овакве ствари не збивају отворено и свесно, него, као сви велики одлучни кораци бивства, неконтролисано, у дубинама. Ванредан је значај нове психологије: створила је могућност да откријемо и разумемо такве појаве које се збивају у универзалном људском слоју далеко изван индивидуалног, расног, националног слоја. Универзализам није ништа друго до појава Човека као древног колективног архетипа. Религиозним речником: откриће човека као древног обличја васионе. Тиме је коначно покопана теорија развоја. Појава оваквих архетипова никада није случајна. Освешћење није рад, ствар је напора, знања; само ме принуда може нагнати да морам нешто да откријем. Принудни корак се догодио. Оно што доживљају додају Оскар Шмит (на два места: *Brevier für Einsame* и *Psyhoanalyse und Yoga*) и Кајзерлинг (*Das Buch von Persönlichen Lehen*) већ проширује сам доживљај.

9.

Scientia sacra је знање о логосу, бављење баштином, откриће сакралне суштине писаног дела: ако у њему живи баштина – његово прихватање, ако недостаје веза с трансценденцијом, одбацивање дела. *Scientia sacra* је скромније знање него што је била историја, историја духа и егзистенцијализам; кад би требало одговорити на питање шта је у њој важно, требало би рећи: једино је у њој важан култ логоса. Тако и сама *scientia sacra* постаје баштина. Знање о писаном делу јесте свето знање. Зна се да постоји срозано писмо које се гаси изван баштине – секуларизовани логос (филологија). Али пажња се не усмерава да би сви споменици били прикупљени, предати даље, него на то да се одабере суштина. Тиме је знање о писму постало нормативно. Његова норма: баштина. Постоји ли знак везе човека и трансценденције? Осећа ли човек своју сличност с Богом? Зна ли да је једини задатак људске судбине очување свести божанског порекла? Сваки спољни моменат је изгубио свој значај. И бављење аутором потиснуто је у позадину. Биографизам нема смисла. Слава и успех могу да баце занимљиво светло на публику, али дело не додирују. Писано дело се једном за свагда ослободило ропства масовне и спољне процене. На основу профаног гледишта сакрално се дело не може проценити. Историја је до сада била у потпуности историја успеха; сада постаје сакрална историја која је под знаком баштине. Друга реч за сакралну историју: мит.

10.

Ко ма и летимице досегне значај баштине као критичког принципа, сместа зна да је реч о нечему много вишем него што је просто гледиште. Треба озбиљно узети и треба оснажити тврдњу да је реч о открићу дубљег метафизичког смисла бивства преко вишег разумевања

дела. Сама баштина, како Генон стално понавља, јесте *métaphysique* – и то је једна од многих, није једна међу профаним филозофијама, није *једна* међу вечитим, универзалним једино могућим непроменљивим метафизичким секуларизованим формама, него *цела* метафизика. То је једино значајно знање. То је *scientia sacra*.

У критичким гледиштима се јавила забуна која све више расте, у новије доба одржава корак с једном врстом прочишћавања и ово прочишћавање јесте откривање мисли о баштини. Баштина је метафизика и сакрални принцип: то је, као што каже Генон, „доктрина“. Она је најстарија. Њено испливавање је ново. Свако зна да процена дела не може бити независна од универзалног духа који се заправо не односи на дело, него непосредно на бивство. Разумевање дела увек је само подврста и пратећа појава разумевања бивства. Зато откривање баштине значи и откриће дубљег метафизичког смисла бивства.

Пре ће бити да је ово прва него последња реч о баштини.

Athenaeum, 1941.

ВЕЧНИ ФИЛОЗОФ

(Реч у расправи)

Пошто се годину дана сваког месеца расправљало о филозофији, сада се чула и рекапитулација, и тек сада, на крају, прозборило се о самом вечном филозофу. За четврт сата пропуст се не може надокнадити. Како би ово оставило трага у сећању, нека уследи ова не сасвим нестварна прича:

Замислите да у врту Академије шета Платон са својим учеником. Сасвим сед и погурен. Минуло је већ неколико добрих година од како је последњи пут био на Сицилији, још једном је покушао да сагради Државу, али је покушај пропао због инстинкта тиранина Диониса и због незналаштва неразумне масе. Вратио се у Атину и од тада тихо шета поред града испод платана, седне на бели камен поред неколико младића и тихо говори.

Једног дана, један младић га пита: Реци, божанствени, и после твог великог пораза, сматраш ли да се државом може управљати онако како си написао и објавио? Зар ниси дошао до бољег схватања, сада, када ништа ниси остварио од онога што си мислио?

Платон одговори, чак тише него обично: Не. И испричају ти зашто нисам дошао до другачијег схватања.

Мала станка, како би прибрао успомене, затим настави под сеновитим платаном: Када сам се, пре много го-

дина, укрцао на лађу на Сицилији и видео да су све моје жеље, намере пропале, не због сопствене неспособности, него што сам се срамно насукао због завидљивости и одважности других, обузела ме је сумња. Хладан ветар је звиждао у ужадима јарбола, али сам на палуби провео целу ноћ, како бих расхладио своје понижено пламено срце. Нехотично сам позивао Сократа, свог умрлог учитеља, и оптуживао га. Питао сам га што и ти мене сада: да ли има смисла још одржавати слику државе којом у име идеје само један човек може управљати, филозоф краљ. Беху то тамни и опасни тренуци на палуби лађе којом љуља валовље, био сам сам на ветру и у ноћи. И док сам тако већ двадесети пут мрмљао себи у браду једно те исто у својој неразумној збуњености: реци, Сократе, има ли још смисла? – одједном ми се учини да између јарбола иступи он, Сократ. Лице му мирно, у животу га никада нисам видео тако смиреног. Враголаст смешак око усана, због којег смо га толико волели, узалуд сам тражио. Приђе ближе и седе. У целом његовом бићу било је нечега за што узалуд тражим речи. Само од када сам угледао ово биће, знам шта је смрт. Био је одважан, али сам осећао, ако га и видим, он је неизмерно далеко. Запео сам и само сам могао да промуцам: Реци, Сократе.

На то је он климнуо главом и прославио. Његов глас се једва могао одвојити од звиждука ветра: Охол си, Платоне. Али то ти и приличи. У човеку кола титанска крв. И треба да буде такав. Рекао си да државом не може управљати нико други до мудрац који је краљ и краљ који је мудрац. У својој охолости, одмах си хтео и да оствариш такву државу. И сада патиш поражен, јадни Платоне. Причекај мало. Веруј, добро си рекао. Другачије није могуће. Никада неће бити срећне државе све док њоме не буде управљао филозоф. Али је нећеш створити ти. Ти си само изрекао. Сами треба да је остваре. Када? Рећи ћу

ти: када буду хтели. Сада? После сто, хиљаду, сто хиљада година? Свеједно. Они треба да је остваре и онда када буду хтели, оствариће је и треба да је остваре, јер другачије срећни не могу бити и нигда срећне државе неће бити, сем оне којом ће управљати филозоф. Чекају? Нека чекају. Пате? Крваре? Гладују? Несрећни су? Они тако хоће. Треба им наред, раздор, збрка, отров, убиства, насиље? Могу ли да учиним нешто против? Ти си рекао. Био си, јеси и бићеш у праву. Филозоф је краљ света и човечанство је срећно само ако може бити под владавином мудраца. Јер само онај влада исправно коме власт није страст, него више терет. Платоне, нека те не мучи сумња. Ти ниси умео да је оствариш, можда баш зато што је у теби још било страсти. Кад буде неко ко ће се моћи сакрити испред владавине, задатак њега чека. Али народ мора да хоће. И све док народ гладује, мрзи се, бучи, буну се, осваја, убија, док је грамзив, насилан, ташт, дотле је ионако све залуд. Смири се, Платоне.

Сенка устаде, додирну ми чело и онда нестале као да ју је одувао ветар.

Ето, пријатељу, то ми се збило на палуци лађе, ноћу, док сам се са Сицилије, после неуспеха, поново враћао овамо у Атину.

Младић одговори тек много касније: Реци, божанствени, да ли сматраш могућим да је ја остварим када будем филозоф?

Платон одједном постаде веома озбиљан и рече: Филозоф је краљ света зато што је његов задатак да чува слику божанског живота и да захтеве њене одржава у човечанству и кад дође време, да оствари божански живот.

Потом наставише даље да шетају испод хлада платана.

Athenaum, 1941.

ДАНАШЊА ФИЛОЗОФИЈА

(Реч у расправи)

У данашњој филозофији ништа није толико битно као форма. У томе што данас не размишљамо у системима многи виде замор. Више нисмо, кажу, довољно јаки да бисмо стварали системе. Штета је постављати овакве констатације. Присталица теорије прогреса већ педесет година жели да и у овој појави открије достигнуће; данас, присталица пропасти културе, просуђује о томе као о знаку агоније. Факат је да модерна филозофија не воли систем. Али воли нешто друго. А то није знак ни прогреса, нити пропасти. Модерна филозофија је есејистичка.

Есеј значи оглед. Другачије речено: покушај. Заправо, учешће у расправи. Монтењ је био први модерни мислилац који је неговао ову форму. И код њега је уобличено не само кратко, јасно, једноставно, непосредно, добро написано суделовање у расправи, на супрот тешком и алкавом, апстрактном систематском мишљењу које се једва може и следити, него скупа с формом нови филозофски став. Есеј је више ствар темперамента. Није то толико ни питање краткоће, него оног схватања да је добро написаних десет редака више од лоше написаних стотину страница. Афористичност и аксиоматска краткоћа есеја, добро изоштрана јасност, приближавају га савршеном филозофском изразу: оној гноми коју су неговали Хераклит и Лао-це. Пример за то је Ниче.

Дате су велике чињенице живота: опажање, симпатија и антипатија, себичност, прилагођавање, нужност, страст, амбиција, закони, друштво, природа. Наивни творац система је поверовао да постоји таква филозофија која ће ова крупна питања једном и заувек разрешити. Филозоф – есејиста зна, како каже Јунг, да се велике чињенице живота не могу разрешити; оно што се може јесте превазићи их. Студија, односно оглед, другачије речено суделовање у расправи, зрелији су од система. Коначно и неопозиво решење прима се добронамерно, али уз принуду избегавања.

Систем мора да каже нешто и тамо где не мисли ништа. Обавезује га заокруженост. Есеј сматра нечасним да говори о стварима о којима нема шта да каже. Суделује у расправи. Уз шта? Уз оне крупне чињенице. На пример, о пријатељству, о језику, о понашању, о брању цвећа и о лепим женским рукама. Све ове чињенице су исто толико важне као и каузалност, ако филозоф у њима проживљава свет.

Међутим, ситуација је много битнија и озбиљнија. Свакоме се догађало да се данима мучи неком мишљу па од ње и одустане. И онда тек седне да напише неко писмо и нехотице ево оне мисли у три реченице. Знамо да се у појединим белешкама или писмима великих мислилаца и песника налази можда оно што је најдубље, што живи чистије и лепше него у пет томова капиталног дела. Када Гете разговара с Екерманом, често је већи него у *Фаусту*. Истинскији и дубљи. Укратко: есеј је истина мислиоца. Никакво логичко наоружање, бескрајна дијалектика проблема. Есеј одбацује поступак доказивања и убеђивања. Како се говори у писму, има више истине него у дебелом тому. У суделовању у расправи више је непосредне истине него на пет стотина страница. Могуће је да је то тако. Огледајмо се. Покушајмо. Овај оглед је есеј.

Једно време људи су волели да верују како је филозофија уметност. Наравно, то је помодно опште место и уопштеност. Али оно истиче оно што је важно: филозофија није наука. Наука нема стил, није јој ни потребан. Али јој је у одређеном погледу чак и терет. Наука се бави сазнањима. Филозофији је то мало. Њој је потребно знање. А знање може бити само лично. Зато мора да има стил. Питање науке је стварност; филозофије истинитост. А мисао је истинита само ако је права и само је онда права ако је искрена, слободна и добровољна.

Епиграматска филозофија се јавља са Шопенхауером. Од тада је стил обавеза филозофа. И већ не тражимо обимна дела, него есејистичко суштинско суделовање у расправи. Бергсоново најважније дело је *Увод у метафизику*, нема ни цео табак; Хајдегерово савршено испољавање није обимна књига *Sein und Zeit*, него малена свеска *Was ist Metaphysik?* и студија о Хелдерлину; своју последњу реч Јасперс није изрекао у три тома, него у студији о Декарту; Клагесово најзрелије дело није његово обимно монументално дело, него неколико страница *Увода у етику*. Исто то важи за Енглеze, Француze, Италијане и Русе.

Ни човеково Ја није ништа друго до оглед и торзо. И у нама је то истинитост и праведност. Незавршени смо, отворени, неразрешени, фрагментарни, упитни и у нама је најистинскија наша есејистичка судбина.

Athenaeum, 1942.

ВЕЛИКИ ФИЛОЗОФСКИ СИСТЕМИ

(Реч у расправи)

Филозофија егзистенције је плод кризе света – у том смислу што се криза јавила средином XIX века и избила после светског рата, тада смо је постали свесни и тада је била несумњива. Са духовне стране криза се јавила тако што је наука постала проблематична, а с њом заједно и знање. Знање, као што се каже, било је од тада могуће само као једна врста преваре. Постоје две врсте лажног знања које се јављају у облику преваре: у односу према човеку, и у односу према свету. Једна је самопревара, друга је превара света. У науци се обе сусрећу, где је онда сумњиво: научник у самопревари верује да недвосмислено зна и истовремено вара свет. И отуда сада већ, пошто ништа не може да се зна, не може се учити.

Сада треба скренути пажњу на то како човек може да преступи преко кризе, а да спасе своју слободу и да се не изгуби у негативном. Настаје иста ситуација као и на крају средњег века када је човекову аутономну страст за правдом требало ослободити од схоластичке догматике. Али је ситуација сада озбиљнија. Јер се стропоштао систем вредности не само једног доба. Ко познаје природу кризе, види да су све вредности, схватање света, начин живота, све што је испловило током целокупне историје човечанства, да је све, без изузетка, постало про-

блематично. То је управо природа данашње кризе. Овај крупан негативни посао завршили су велики мислиоци који су живели у другој половини прошлог века: Кјеркегор, Достојевски и Ниче. Човечанство је сада морало да нађе такав пут који ће оставити нетакнуте резултате великих критичара које и треба оставити нетакнутим, јер их нико на свету није могао и није знао довести у сумњу – па и насупрот свему томе, ипак је човечанство морало покушати да се спасе. Тај покушај спасавања назива се егзистенцијализмом.

Овде смо се сада упознали с Хајдегеровом филозофијом. Егзистенцијализам тиме није исцрпљен. Ту су још Јасперс и његов круг, али ту је и мноштво новијих, ту је ванредно значајна дијалектичка теологија, Барт, Брунер, Гогартен, Кулберг и други, Француз Лавел и још низ мислилаца. Сви егзистенцијалистички покушаји сагласни су у томе што желе да успоставе древно јединство човека и дела, чина и мисли, праксе и теорије, природе и духа, без којег нема културног живота, али вероватно ни плодног човековог живота уопште. Живети егзистенцијални живот, остварити егзистенцијални дух – повезати оно што је велика криза покидала: витални дух с елементарним анималитетом природе.

Одавде се испоставља да егзистенцијализам није с друге стране кризе, него је изражава. Невољу хоће да излечи њом самом – не види ону суштину која је изван развојених супротности и која уме опет да стопи то двоје. Егзистенцијализам је пре симптом распада него ново јединство.

Данас ситуација још није сазрела ни за критику егзистенцијалистичког правца. Мисао још једно време треба да буде у трци, тек треба да стигне негде где ће наћи нешто чему се ни сама није надала и уопште није очекивала, чак се можда тога и плашила и хтела да га избегне. И

тако ће ова ситуација пружити начин овом правцу како би се он наставио: можда у супротном смеру. За сада је могуће утврдити само једну несумњиву чињеницу. Као што егзистенцијализам није решење кризе, него плод кризе: његово разрешавање не изводи из кризе. Управо је обрнуто. Наука је вера у могућност поуздања у ствари. Она се надала да ће тако умети да обради космос попут неког бедекера. Испоставило се да је поузданост науке била наивна илузија. Сада је егзистенцијализам покушао да ту поузданост и прорачунатост премести у човека. Пре је захтев био ствар поуздана. Сада је одједном поуздан човек постао захтев – желело се и жели да се прорачуна човек. То је једна од непризнатих задњих мисли целокупне филозофске антропологије. Прорачунати мисао из дела, из чина дух, из резултата подстицај, из продукције, из појаве егзистенцију. Али признајмо, нема поузданих егзистенција. И још нешто: то тако и треба да буде. И на концу: што егзистенција више вреди, што је виталнија, што је у њој више духа, творачке силе, она је сасвим мање прорачуњива.

Егзистенцијализам је последњи покушај сцијентизма и крајњи изданак: плод минулог погледа на свет и светске ситуације која још не назначује дух с друге стране кризе.

Athenaeum, 1942.

МОДЕРНА АПОКАЛИПСА

ЛИТЕРАТУРА О КРИЗИ СВЕТА

1.

Најновија књига Ђулија Еволе¹ није прилика него директан позив да човек размисли о ономе што се последњих година обично назива кризом света. Нема сумње у његову озбиљност; о његовој темељности не сведоче толико белешке колико поука извучена из њих; његов значај је као Валеријев у Француској, Ортегин у Шпанији, Кајзерлинг у Немачкој: нови тип мислиоца, који је раније малко снисходљиво означаван изразом „философ живота“, али за кога је овај израз неумесан. У ранијем свету није било места за оваквог мислиоца. У одређеном погледу он је архаичан филозоф, утолико што је универзалист и наиван. Евола није такозвани стручњак: није психолог, није социолог, није историчар, не бави се теоријом знања, нити су му главна гледишта биолошка, естетичка, политичка, морална, филолошка. Предмет његовог размишљања: „целина“. Не само култура, већ и човек; не само природа, него и натприродно; не само душа, већ и дух; не само живот, него и оно што је после живота. И не све то посебно, појединачно, него све то заједно. То је оно што је у овом модерном типу мислиоца наивно. Посматра све заједно. Не зна за стручна питања,

за диференцирања. Такав је као размишљање Хераклита или Емпедокла: архаичан. Предмет Еволине књиге је целина, и то „целина у кризи“: зато и јесте позив да се погледа шта је то криза.

Потпуна пометња која окружује ово питање опомиње на опрез. А бука која се подиже у расправи око овог питања изазива забринутост. И тако, пре него би се почело говорити о правој природи кризе, мора се поставити питање: може ли уопште бити речи о кризи? Опрез и забринутост нису сувишни. У свим временима свет је био наклоњен мислима које изазивају ужас. Људи, нарочито масе, воле да стрепе. Дух данашње кризе умногоме веома опасно подсећа на масовну хистерију. Сјајна прилика: бојати се – причати да ће се друштва распасти, осиромашити, прете страшни ратови, наоружани народи реже једни на друге, зли хушкачи подстичу једне класе против других, за то време се распадају устројства цркви и држава, морал се претвара у безобразно лицемерје, и како Куденхове каже: „Хришћанство ће бити извозни артикал за обојене народе.“² Ове појаве су изванредно узнемиравajuћи предмети за разговор и за писање, али су управо због тога веома захвалне. „Смрт беле расе“, „самртни час Европе“, „агонија хришћанства“, „привредни крах“, „криза производње“, „душевно осиромашење“ – зар то све нису сјајне теме да би се човек поштено изнаужасовао? Али шта је у томе реално? Постоји ли уопште криза? Није ли то нешто вечито постојеће? Увек постоји криза. Ако се узму најстарији списи, већ се сусрећемо с тим карактеристичним духом који приговара добу и прориче, ако људи не пођу бољим путем, одоше право у пропаст. Апокалиптички гласови Лао Цеа, Буде, Хераклита, лако су препознатљиви као и гласови неколицине гностика,

¹ Gullio Evola: *Rivolta contro il mondo moderno*, Милано, 1934.

² Richard Coudenhove-Kalergi: *Ethik und hyperethik*.

истинских и псеудојеванђелиста, Јована Златоустог, Савонароле или кардинала Њумена. Ако је критика доба, размишљање је увек прожето апокалиптичним набојем. То што се у најновије доба, произвољно узимајући за граничну тачку годину 1750, почев од Монтескјеа, преко Русоа, Хелдерлина, романтичара, Хегела, Кјеркегора, Маркса, Ничеа – све до Еволе говори тим тоном, заправо не значи ништа битно. То је вечити дух кризе у модерном изразу: апокалиптична традиција која се данас, као последица преовладавања цивилизације новина и књиге, претворила у једну врсту хистерије. Кризе је данас исто толико мало као и у доба Лао Цеа, то јест данас постоји тако као што је и онда постојала: али ово данашње доба није изузетно кризно, није више кризно него било које друго доба историје.

Отуда, када се говором о кризи подиже бука, заправо се збива нешто бескрајно и природно: оно што се увек и збивало. Неко сувише осетљиво реагује на нешто што баш није повољно. Постали су тежи изрази којима се иначе разлажу не исувише значајне чињенице; ствар остаје каква је и била, једноставна стварност. Кад се нека комета приближава, сместа започиње страховање од смака света; зна се каква је масовна хистерија завладала Европом око 1000. године. Специфично лудило! И данас ваљда постоји такав разлог, али не вреди га чак ни потражити. Овде ничему нема краја, није сумрак западне културе, ништа неће пропасти. Свет се мења, али то је његова природа. Сувишно је бојати се тако избезумљено од онога што долази: суштински се неће разликовати од онога што данас постоји и што је увек постојало.

Литература о кризи може имати становиште да постоји криза. Посматрач литературе мора безусловно заузети становиште да писци евентуално греше, и до краја мора задржати могућност да кризе заправо нема.

Поучно је сада погледати оваква начелна становишта у литератури о кризи. Свеједно је откуда започети. Кјеркегор пише: „Време без страсти нема своју валуту, цео живот се премешта на линију репрезентације, нема јунака, нема мислилаца, нема заљубљеника, нема витеза, све је то само улога и лицемерје“.³

Готово од речи до речи Хелдерлин: „Видиш занатлије, али не људе, мислиоце, али не људе, свештенике, али не људе, господу и слуге, али не људе – зар то није као на ограшју где су растргани и разбацани шаке, руке, ноге и свакакви удови, а крв живота се за то време разлива по песку?“⁴ Како Кјеркегор објашњава ову особену промену? „Све се оставља онако како јесте, али се свему кришом макне смисао; уместо да живот кулминира у великом страсном полету, исцрпљује се тиме што се унутарња стварност односа премешта у рефлксију која се оставља нетакнуто, али живот постаје двосмислен... приватно му је придан други смисао... страсно време га захукће, понесе или обори, рефлексно време гуши, спречава, нивелише... нивелација у модерно време одговара ономе што је у старом веку била судбина.“

Али то још није онај глас који карактерише неопозиву пропаст, онако како га користи Шпенглер: „Рођени смо у овом времену и одважно морамо превалити свој пут. Нема друге могућности до издржати на свом месту, без наде, без вере у могућност бекства...“⁵ А то још увек није онај глас који осећа декаденцију на сопственој кожи: „стрепњу, демонско, досаду, слабост, чемер, закржљало осећање природе, социјалну отуђеност, склоност ка мистификацији, остајање без домовине, расуло поро-

3 Sören Kierkegaard: *Kritik der Zeit*.

4 Johann Christian Friedrich Holderlin: *Hyperion*.

5 Oswald Spengler: *Der Mensch und die Technik*.

дице“.⁶ Ако се баци само један поглед на друштвене форме: „Место окупљања је кафана, препуна трговаца, војника, варалица, револуционара и жена сумњивог морала“.
„Цинизам, проституција, перверзија и изгубљеност“.⁷

Гундолф овако карактерише европску духовност: „Европејац бежи у тропски биљолики мир, ка егзотичним животињама, у руско душевно расположење, у амерички свет машина, у кинество, затим у такозвано „људско“. Ови светови су једном, на том месту, у свом часу заиста били истинити, и истинити јесу, али су без корена за Европејца, и нису светови, него узбуђења, или наркотици, у најбољем случају знак немирног и опустошеног бекства у једном времену које се стропоштало заједно с човеком“.⁸

Куденхове види четири степена постепеног пропадања: окретање од цркве (реформација), од догме (просвећеност), од Бога (материјализам) и коначно од морала (цинизам) – „где нема Божјих принципа, ту нема вредности, где нема вредности, ту нема морала... крах хришћанства следи крах идеализма и њега крах морала“. „Морал је постао конвенционална лаж, служи да се неуки тлаче... под маском алтруизма капиталисти, демагози, експлоататори и варалице деле међу собом светску власт... Морал, поштење, већ су постали знак глупости, и предмет смеха...“⁹

Лесинг баца поглед на пропаст природе и пише: „Какво је то чудовиште које се назива европском дамом? Око врата јој самур, појас змија, ципеле теле, на торбици слоновача, рукавице млада коза, а на главици с врапчијим мозгом, као на сваком бесмисленом и бездушном

убијању природе, тријумфални барјак: перје егзотичне птице.“ („Да би мода егзистирала, сваке године се очерупа 300 милиона птица певачица, ластва, рајских птица и колибрија.“) „За време од две хиљаде година цела цветна лепота шуме и мора и земље постали су плен човека“.¹⁰

Према једном другом аутору, четири данашње светске силе су: католицизам као клонула душевна појава човечанства, национализам као светскоратовска баштина активистичког духовног фронта, технократија американизма и анархија руског бољшевизма. Друштвене класе на власти редом пропадају, XX век је век реминисценција, без продуктивне мисли – плиткост цивилизације и страшна обездуховљеност технике – сваки истакнути ум доба декларише се против доба, лажна просвећеност и лицемерна филантропија, борнирано јавно расположење и морално непоштење, крај науке, атонална музика и тако даље.¹¹

Или у књизи Фердинанда Фрида о капитализму: „Чланови модерног друштва долазе у додир само посредством средстава, заменљивог, уобичајеног, отрцаног новца... Позоришни комад, глумач, књига, све је новац, било да јесте или није петпарачке вредности... личности, индивидуе више ништа не значе... Још је запрепашћујућа ова поствареност у љубави и породици. Привилегија нашег доба је постала да се од љубави начини посао.“¹² Један глас из Америке: данашњи живот је „прљава ситуација“, јавни живот је *corruption and ignorance*¹³. Други глас, такође из Америке: дом се претворио у спаваоницу, јер владајући тип жене није стваралац у дому. Маса (*herd-minded-type*) усисава у себе човечанство. Данашња цивили-

10 Theodor Lessing: *Europa und Asein*

11 Richard Bie: *Diagnose des Zeitalters*

12 Ferdinand Fried: *Das Ende des Kapitalismus*

13 James T. Adams: *Our business civilisation*

6 Eckhart von Sydow: *Kultur der Dekadenz*.

7 Coudenhove-Kalergi: *Krise der Weltanschauungen*.

8 Friedrich Gundolf: *Stefan George*.

9 Coudenhove-Kalergi: *Krise...*

лизација је бука, смрад, маса, прљавштина, прашина, чађ.¹⁴ „*Selbstersetzung der Menschheit... Wir stehen im Zeitalter der Untergangs der Seele... Die meisten leben schon nicht, sie existieren nur*“.¹⁵ Нека се огласи иједан холандски мислилац: карактеристика данашњег времена је бесвесност, бесвесна уметност, бесвесна наука, бесвесно хришћанство, а свака бесвесност је нужно перверзна.¹⁶ Или један Енглеz: већина људи данас већ живи само веома малим делом, и најумесније што човек може учинити јесте ако прихвати став „*against the living death of the modern material civilization*“.¹⁷ Један Француз: „Ужасна језа је прострујала кичменом мождином Европе... осећамо да је цивилизација исто тако пролазна као и један живот“.¹⁸ Шпанац: „Мозак је испиран дотле док није испран и од самог живота, а мозак је остао нешто сирово, грубо и варварско“.¹⁹ А Италијан Евола: „Потпуна перверзија сваке врсте реда је владавина материје, злата, машине, броја, изгубљен је дух наређења и покорност, изгубљен је дух деловања и проматрања, изгубљено осећање према моћи духа, модеран човек не познаје природу, не познаје мудрост, не познаје државу, Европа је изгубила своје средиште, и све је то дело чувене западне цивилизације, а то је резултат достојан славе сујеверног уверења у тзв. напредак“.²⁰

14 Ralph Borsodi: *This ugly civilisation*

15 Ludwig Klages: *Mensch und Erde* („Препород човечанства... Налазимо се у периоду назадовања душе. Већина више не живи, тек животи“.)

16 Jan Börger: *De Tijdstroom*

17 T. S. Eliot: *After strange Gods* („против живе смрти модерне материјалне цивилизације“)

18 Paul Valéry: *La crise de l'esprit*

19 Ortega y Gasset: *El Espectador*

20 Evola: *Imperialismo pagano* (Нема мађарске литературе о кризи која би долазила у обзир. Књиге I. Karolyia – *A kapitalista vilagrend váalsaga* и *Az orvény szélén* – уколико нису дилетантске, већином

Уз све то иде још и потпуна неодбрањивост ситуације коју Шарл Пеге овако дефинише: „Све што би било позвано, званично позвано да очува културу, све што би могло бранити културу, управо врши највеће издајство културе“.

Тешко се одупрети примамљивим цитатима. Цела литература о кризи препуна је сјајно срезаних израза. Али већ и из наведених места на концу пада у очи колико је у судовима елемената расположења, а како је мало осећања за стварност. И овако на окупу веома је упадљиво како аутори упадају у највећу грешку која се може догодити мислиоцима: појаве сматрају узроцима. Општа миста се лако проналазе: облигатне фразе хистерије кризе: „напредак-сујеверје“, „одвајање од природе“, „друштвена криза“, „морална криза“, „цинизам“ и остало. То су оне речи које су већ преплавиле и штампу. И основни тон је јасан: *blaspheme de l'amour*, то јест срдит наступ из осећања љубави према човечанству, профетски бес који суморно проклиње стање у свету, злослутни тон, мргудно и претеће шибање, коначно дрска уображеност; сваки аутор је слепо уверен да историја света једино њему открива тајне, а сви остали су у бедној заблуди.

Али колико год неповерења човек имао према овом наивном профетизму, и колико год да га оставља хладним апокалиптичка успаљеност, не сме сметнути с ума да су аутори, насупрот свему, ипак, данас најбољи умови Европе. Недвосмислено је да су данас врхунци духовности Кјеркегор у Данској, Валери у Француској, Адамс у

су реминисценције немачких теорија. Gyula Szekfu – *Harkom nemzedek és ami utana következék* – говори о декаденцији мађарског политичког живота, али без осећања веза са светом, па је отуда и његов начин размишљања локалног значаја. Сем ових књига овим предметом се баве само појединачне студије, а свака је само делић).

Америци, Елиот у Енглеској, Бергер у Холандији, Берђајев, Арсењев, Мерешковски у Русији, Клагес, Лесинг, Кајзерлинг, Шпенглер у Немачкој, Ортега у Шпанији, Евола у Уталији. И ако човек крене још даље, склон је да узме у обзир онај став о коме сведоче круг *Georgea* у Немачкој, *Nouvelle Revue Française* у Француској, *Griterion* у Енглеској, а поред тога романијери (Лујс, Драјзер, Деблин, Ди Гар, Папини, Синклер, Де ла Серна, Поуис итд), научници (Ото, Уексвил, Чемберлен, Принцхорн, Фробениус итд), мора да дође до увиђања да заиста „сваки сјајни ум доба заузима став против доба“, чак готово и до тога: први знак изузетности једног духа данас је управо то колико и с каквом радикалношћу заузима став против доба и против „целог“ доба. Може се претпоставити да је било времена када је управо највиша духовност грешила на особен начин у просуђивању светске ситуације?

3.

Књига Освалда Шпенглера *Untergang des Abendlandes* предочила је кризу у модерној Европи. Али ни из далека не значи да је то прва књига која дотиче ову мисао. Када се *Untergang* појавио, Клагес и Т. Лесинг већ су потпуно завршили своје филозофије, а за њих обојицу криза је основна тема; Рудолф Панвиц је већ 1914. објавио *Krisis der europaischen Kultur*, дело које је у сваком погледу равноправно Шпенглеровој књизи; чак је круг *Georgea* од 1890. године ову мисао непрекидно оживљавао; а Шпенглер, Клагес, Лесинг, Панвиц и *George* захватили су из Ничеовог дела *Wille zur Macht*. То је прва књига модерне критике доба, а може се додати и да је њена темељитост до сада непревазиђена. Од тада ниједан аутор није умео рећи више ни битније од онога што Ниче говори у поглављима „Европски нихилизам“ и „Критика досадашњих највиших вредности“. Сви писци било да свесно наста-

вљају или не настављају Ничеа, било да су научници, било филозофи, било Шпанци, Италијани, Немци, Руси, Американци, Французи, чак било да знају или не знају његово дело *Wille zur Macht*, у суштини упућују на Ничеа: то јест ниједан од њих не уме рећи нешто што већ Ниче није изрекао.

Основна ситуације дела *Wille zur Macht* не исцрпљује се тиме што оно изражава поразну критику доба и не оставља у животу ниједну „досадашњу вредност“. Није важна критика, већ гледиште. А у природу гледишта ни за тренутак не може бити сумње. „Политичари и банкари“, пише он „смејучкају ми се кад кажем да нисам склон да озбиљно узмем ишта друго осим религије; не знају како се ја смејучкам њиховој политици и финансијама“. ²¹ Да не буде забуне: Ниче није одбацио хришћанску цркву, то је учинио већ Волтер; ни христијанизам није одбацио, то је учинио већ Маркс; али обојица су понешто задржали, Волтер само хришћанство, Маркс мисао хуманизма. Ниче је одбацио цркву, христинијанизам и хуманизам. Односно Ниче ништа није узимао озбиљно, сем саме религије, ништа друго није сматрао достојним критике. Модерна криза је религиозна криза. Све остало је последица ове једне: политика, друштво, економија, уметност, филозофија. Религија је најдубља тачка сваког бића: трансцендентни врхунац живота из којег извире смисао живота, циљ, лепота, богатство, а она управља и економијом (у Марксовој дефиницији: „размена материје човека и природе“). Религија је инспирација човековог живота. У Ничеовом размишљању не истиче се његово рушење религије, него управо обрнуто, човек постаје свестан потресне нерелигиозности у какву се сурвала Европа. Ниче није разорио религију, у његовој

21 Friedrich Nietzsche: *Wille zur Macht*.

критици се најдубље осећа потпуна бесплодност и неодрживост живота без религије.

Један навод из овог мисаоног света показаће да је питање много озбиљније, теже и тамније него што би човек био склон да на брзину претпостави. Розанов говори о Апокалипси: „Ако човек погледа начин мишљења Апокалипсе, може се упитати: о чему је то заправо реч, где је тајна суда над црквом, откуд тај отров, тај бес, та вика Апокалипсе (јер је то књига стењања и вике) – а онда човек стиже до нашег времена. Да, разлог је овде: у немоћи хришћанства, у томе да је човек неспособан да уреди живот, неспособан је да пружи земни живот. То се испоставља онога тренутка када се увиди да не дели хлеб Христос, него администрација, како се данас вели цинично и грубо. Хришћанство су сви заборавили, заборавили за тренутак, јер не „помаже“, јер не спречава ни ратове, ни незапосленост. Само пева ли пева. Као нека дива. Чули смо га већ, дуго смо га слушали. А сада доста. А ужасно је, многи и не слуте, потресно је у њему: није иструлило хришћанство због људског срца, него људско срце због хришћанства. То значи вика Апокалипсе. Без ње уопште не би било Апокалипсе. Апокалипса жели и захтева нову веру, урла за новом вером. То је суштина.“²²

Наравно, од навода доста треба одбити: незграпност, бруталност, егзалтирано и хировито одушевљење у изразу, дакле розановски тон, демонизам руских месијаниста, али се из цитата може разумети онај „апокалиптични“ став, беспоштедна критика доба. Бес профети-

22 V.V. Rozanov: *A mi idönik apokalipszise*. Овде спада и варијанта из Léon Bloy: *Au Seuil de l'Apocalypse* „По мом мишљењу је привлачна снага хришћанства у неизмерној патњи Христа, грандиозни, трансцендентни ужас његових страдања...“ и даље: „Осећам да на мом срцу постоји отеклина... која од несреће све више расте и биће све болеснија...“

зма извире непосредно из људског срца које је постало безрелигиозно. Нигде није тако оправдано истаћи као одбрану *blasphème de l'amour* као управо у овом случају, јер нигде аутор, тон, мисао нису спали на то да их треба спасавати. Јер има шта да се превиди. Али је несумњиво једно: оно што се каже изговара се из унутрашњости човека који пати од безрелигиозности.

Пример је сигурно добар да би се осетило какве је природе религиозна криза о којој говори Ниче. Није сентиментална, не зависи од догми, није социјална, није поглед на свет, превазилази осећања, мисли, превазилази конкретне животне ситуације, не дотиче укус, вредновање, став, пре свега и испод свега то је очајно у њој, само криза егзистенције намучена празнином. То је оно што је у Ничеовој критици религије болан и горак, дивљи крик. Безрелигиозност је оно што се у Ничеа назива нихилизмом: недостатак трансцендентне везе, атеизам, ирелигиозност, унутрашње осиромашење, опадање живота, то је *malum metaphysicum*, чије су појаве: рушење држава, друштвени немири, привредна криза, обезвређивање морала, то подгрева модерну технократију, терористичке јединице државе, корупцију, равнодушност, нестрпљење и расуло. Средиште је модерне апокалипсе: религиозна криза.

4.

Изворно становиште још није требало мењати, сада чак још мање него раније; ни за тренутак није требало смести с ума: можда све то и није тако, можда о кризи нема ни говора, а отуда ни религија није у невољи. Оно што се до сада чуло, било је занимљиво, али није убедљиво. А и даље се треба придржавати тог становишта. Ако се тиме и не измене чињенице, сигурно ће сачувати посматрача да не упадне у пристраност. А уз то даје право

човеку да и даље поставља питања. Наравно, запиткивања ће постајати све деликатнија. И из овога се већ видело да је Европа у стварној или беспримерној кризи или они који су писали оне неоправдане цитате опасно фантазирају. Ономе што је добило назив религиозна криза мора се испитати ближа природа.

„Темељно питање“, каже Кајзерлинг, „није на који начин ја разумем свет, него колико га дубоко разумем. Свака осећана узајамна веза упућује на једну дубљу. И тако даље у бескрај. Отуда следи оно даље сазнање да је метафизичко сазнање дубље од искуственог; религиозно доживљавање света не значи други начин, него дубље засновано духовно проживљавање.“²³ Виђење човечанства, односно науке, филозофије, уметности и последњих времена постало је неосетљиво према овом дубоком проживљавању света. Било је у њему неке заслепљености према трансцендентном. *Ein Mensch kann an nichts anderen zugrunde gehen als an einem Mangel and Religion.*²⁴ Али ова равнодушност, слепило, неосетљивост, никада није нешто што чисто зависи од човека. „Ако примећујемо“, пише Пеги „да нестаје једна метафизика, филозофија, религија, онда не треба да кажемо да је nestала... Истовремено морамо приметити да смо ми губитници... Ако из човечанства нестане једна метафизика, филозофија, религија, исто тако, чак и у већој мери, човечанство је nestало из те метафизике, филозофије, религије.“²⁵ Тако треба схватити у свој својој суштини ничеовско „противљење хришћанству“. Ниче види да се за човечанство изгубило дубинско схватање хришћанске религије, али истовремено, чак и више, човечанство је изгубљено за

23 Hermann Keyserling: *Schopferische Erkenntnis*.

24 Otto Weininger: *Tagebucher* („Ништа не може проузроковати човекову пропаст као недостатак религије“).

25 Charles Peguy: *Oeuvres en prose t. XIII*

хришћанство. То је смисао нихилизма и трансцендентног слепила модерног човека. Овај нихилизам не кулмира у напуштању религије, која је напустила данашњег човека, него да и против свог убеђења и насупрот стварног одсуства религије човек издржи уз један привид у који више субјективно не верује и који објективно већ нема историјске стварности и присуства. А то још заправо и није коначни нихилизам који сада влада Европом. Ово становиште, како пише Левит: „Још је несавршено, као атеизам, који, истина, већ не верује у Бога, али као сурогат он верује у ништа, као у неко скривено божанство... атеизам је тек претпоследњи резултат у разрешавању наших односа... као што је научни позитивизам заправо претходна филозофија разочарења... у недостатку нове вере верује се привремено у безверност... Човек је сада у прелазној ситуацији када у основи више не верује ни у шта, а насупрот томе све остаје по старом.... Не верује у хришћански други свет, али се придржава есхатолошке форме света, одбацује хришћанско самопорицање, али се не опредељује за природно самопоуздање.“²⁶ Као што сам Ниче каже: „Пракса сваког тренутка, сваког подстицаја, сваког деловања које извире из вредновања данас је антихришћанска. Каква наказна обмана мора бити модеран човек који се и насупрот свему томе не стиди што се још назива хришћанином.“²⁷

После овога може се поставити питање: ако свест модерног човека није религиозна, каква је онда. Очито је да у њему не влада дубина доживљаја, него емпирије, не трансцендентална будност, него земаљска тупост. Осећање света не полази одозго, од божанства, него одоздо, од човека. Свест модерног човека није религиозна, него

26 Karl Löwith: *Nietzsche*.

27 Nietzsche: *Wille...*

хуманистичка. Нема натприродне обузетости. Нема универзалног држања. Није космичко биће. Насупрот томе: материјална је, хуманистичка, емпиристичка. Из овог држања извире све оно што је модерно: материјалност, технократија, социјализам, оријентација на привреду, духовност окренута новцу, корупција, политика (карактеристично хуманистичка), модерне природне науке (резултат у детаљима, недостатак великих узајамних повезаности, лабораторијски рад, филологија), то су узроци модерне кризе погледа на свет, моралне, социјалне, економске, државне, друштвене кризе.

А варка би било веровати да ове погледе објављује само ничеовски *répaganisation*, како га Кајзерлинг назива, струја поновне паганизације. Они који и после свега називају себе хришћанима, на крају крајева налазе се на истом том становишту: хришћанства заправо нема. Кјеркегор је сматрао да деветнаест векова, оваквих какви јесу, треба просто бацити кроз прозор историје света, као да хришћанство никада није ни постојало и поново треба отпочети „увежбавање“ у хришћанство.²⁸ Берђајев није тако строг, али историју последња четири века, нови век, потпуно искључује из историје хришћанства.²⁹ По Елиоту, са завршетком средњег века закључено је прво поглавље хришћанства.³⁰ Француски католички писци новијег доба (Блоја, Пеги) готово су дословце истог мишења. И сасвим истоветно сви аутори узрок виде у хуманизацији. Између поновно паганизованог типа човека и хришћанина нема разлике у мишљењима у том погледу да је данашња криза религиозна и да је хуманизација прави узрок религиозне кризе. Разлика је само у томе што тип хришћанина верује у поновно оживљавање

28 Kierkegaard: *Eintübung im Christentum*.

29 N. A. Bergyajev: *Az új középkor*.

30 T. S. Eliot: *After...*

хришћанства, паганин, пак, не верује. „Хришћанство“, каже Евола, „данас више не уме да спасе ситуацију када вековима раније, у недвосмислено повољнијим материјалним, интелектуалним и моралним околностима није имало за то снаге. Зар религија која не располаже собом данас може поново да влада, јер су јој профана наука, лаичка култура и дух масе одузели снагу?... Више није реч о компромисима и прилагођавању. Исувише дуго је трајала игра компромиса и прилагођавања и ништа није учињено против нестанка западног човечанства. Или је вера опет јединствена и трансцендентно ће се у њој опет очитовати на апсолутан начин и биће присутно њеним посредством, или цела религија ништа не вреди.“³¹ Тип хришћанина признаје да хришћанска религија није до сада много постигла у историји човечанства, зато што није била „права“, а то раздобље управо тек сада следи. Међутим, оба правца размишљања су сагласна у једном: безусловно и немилосрдно осуђују оно што се назива „хуманизам“.

5.

У критици хуманизма Евола је, после Ничеа, отишао најдаље и он је оцртао општу линију хуманизације током историје. Његово полазиште је древно Божје краљевство. У њему аристократски систем касти „није начин говора, него фактична стварност, јер овој култури недостаје оно схватање краљевства које је карактеристично за лаичког, профаног, политичког човека“. Краљеви су *basisleis heroi* – универзалистичка, космичка бића. Овде није реч о алегорији, него о метафизичкој стварности. Краљ је сунце које дели живот, он је „опуномоћеник неба“, није присутан својим бићем, него зрачењем (то је *vei-vu-vei*,

31 Evola. *Imperialismo...*

лаоцеовско објашњење „деловања без делатности“), он натприродно представља и значи, а даје трансцендентну сигурност сваком људском бићу. Краљевски ред је ред касти: пропис, мера, граница, форма. Њему се прикључују право, законитост, економија, морал, уметност. Све је свето, јер је цео живот рутиниран и сакралан.

Краљевство најпре смењује свештенство. Потом следи владавина племића, витезова. На крају владавина грађана и пролетаријата. То је процес хуманизације у историји. Објашњење свега тога испуњава већи део Еволине књиге. Данас је давни „ариа“, племенито биће, сасвим истиснут са власти, а издигао се „шудра“, ниже биће. Хуманизација, то је узрок пропасти Европејца: рушење граница касти – владавина позитивистичке науке и филозофије – вера у механизам технике и власти. Власт није механизам, него трансцендентна стварност. Владајуће касте су све више тонеле, све док нису стигле до тачке доласка на власт касте слугу. „Тријумф демократског покрета“, пише Ортега у делу *Democratia morbosa*, „против повластица, система касти итд. морална је перверзија која се назива плебејством.“³² То је време III Интернационале када влада уверење да рад издржава друштво. „То је основно начело роба: радити.“³³ „Заправо тек данас се може почети говорити о ропству“.³⁴ „Средства живота су постала важнија од самог живота, чак су средства срозала живот на средство.“³⁵ (Човек као „потрошач“, као „грађанин који плаћа порез“, чак и као „људски материјал“ - статистичко је схватање света итд.) С тим се одвија и паралелни процес када се мудрост, сакрално знање промеће у „науку“: доступна је свакоме, знање

32 Ortega: *El Espectador*

33 Evola: *Rivolta...*

34 Evola: *Imperialismo...*

35 Evola: *Rivolta...*

се социјализује исто као и власт. „Знање је исто толико аристократско, индивидуално, стварно, супстанцијално, органско, квалитативно, колико је цивилизовано знање демократско, апстрактно, социјално, нивелишуће, квантитативно“. У култури је све најтешње узајамно повезано у највећој могућој мери: власт је само друга страна онога што је знање, друштвени поредак је само друга страна онога што је уметност, економија или морал, а врхунац свега, истовремено и његова дубина, јесте космичка свест човека: што је религија. „Ако људи у духовном реду не признају ауторитет“, пише Генон, „не признају ни власт; свете ствари дотичу профане... инфериорно суди вишим стварима, ограничени је надмоћан над мудрим, грешка побеђује истину, људско замењује божанско, земља игра улогу неба...“³⁶ У свести човека место божанском заузме хумано: тако уместо трансцендентне религиозне везе настаје најпре религија саосећања и милосрђа, потом религија братства, религија једнакости, то јесте божанска религија постаје људска, тако се небо претвара у земљу, сакрално у социјално, мудрост у науку, поезија у филологију, уметност у виртуозну атракцију, „ариа“ у шудру, човечанство у масу. То је „варварство одоздо“³⁷, како каже Ортега, „*crowd-mindedness*“³⁸, како се назива у Америци, нивелизација, како то назива Кјеркегор³⁹, *Sklavenmoral*, како га означава Ниче.⁴⁰ *Domaine profane* одговара *science profane*⁴¹ у којем нема истине, као што и није фактичан, није ни стваран, „јер постоји само

36 Rene Guénon: *La crise du monde moderne*

37 Ortega: *Rebellion de las masas*

38 Jamse Cabell: *Straws and prayer books* („дух крда“)

39 Kierkegaard: *Kritik...*

40 Nietzsche: *Zur Genealogie der Moral*

41 Guénon: *Autorité et tradition spirituelle* („световна власт“, „световна наука“)

са световног становишта, које није друго до становиште равнодушности⁴². Управо због тога је световно знање *savoir d'ordre inferieur*.⁴³ „Свест модерног човека, изостављајући све друге погледе, укључује се само у поредак голог хуманизма... а то значи да напушта стварни смисао свог живота. А напустити смисао значи напустити живот сам, што значи фалсификовати законе, помешати касте, космос поново претворити у хаос... а то значи кренути путем подземног света где све зависи од случаја, и где се, коначно, све разрешава и уништава“.⁴⁴ Само је тако могао настати модеран материјалистички економизам, који је потпуно покоравање материјалном принципу – *economic determinism is today a God before whom we fall down* – Елиот⁴⁵. Модерни хуманизовани-социјално-економични-цинични-атеистични-научни човек заправо је „тип човека подземног света“⁴⁶, како каже Берђајев, а такође и Кристиенсен. Он тврди да је модеран човек резултат демонског изметања⁴⁷ исто као и Евола када пише да је модерна маса „повратак тотемистичкој прахорди, ширење плебејства, приближавање хомогеном агломерату, деловање демонства колектива“⁴⁸. „Маса просто деморализује ако постане безрелигиозна, просто деструира морал, јер путем безрелигиозности стиже у сферу материјалности“ (Бергер)⁴⁹. Отуда нивелизација модерног човека, то је двосмисленост модерног избријаног лица, „истовреме-

42 Guénon: *La crise...*

43 Guénon: *La crise...* („знање нижег реда“)

44 Evola: *Rivolta...*

45 Eliot: *After...* („економски детерминизам данас је божанство пред којим падамо ничице“)

46 Berdyajev: *The bourgeois mind*

47 Brooder Crhisiansen: *Der neue Gott*

48 Evola: *Imperialismo*

49 Berger: *De Tijdstroom*

но цезара и лакеја“, као што пише Ромје, терористе и роба⁵⁰. Али ропство више није друштвена ситуација, него је изван друштва, зато је модеран човек „парија“, као што Евола каже⁵¹. А то што изнутра следи, резултат је његовог склопа – роба робом не чине околности, него његово рођење као ропске душе и он не зна друго до да буде роб (рад као најважнија врлина) – нису га односи начинили робом, него: *шо*. Отуда у њему несамосталност, колебаљивост, покорност, безобличност, ограниченост и слепило према трансцендентном. Друштво и човек су корелати: једном одређеном човеку одговара једна одређена форма друштва, краљевском човеку краљевски поредак; руљи и парији одговара расуло, неред, инфериорност, а то већ и није друштво, него стање изван друштва; космичком човеку одговара „леп ред“, хуманистичком хаос: социјализам, наука, економско расуло, односно безрелигиозност.

6.

Ако би сада неко запитао, не писца, него критичара или посматрача литературе о кризи, какву је поуку извукао из овог до сада, требало би одговорити следеће: од средине XVIII века може се запазити узнемиреност високе интелигенције Европе. Можда је први знак ове узнемирености књига Монтеѕкјеа о назадовању Римског царства. Ту се најпре јавља увијена критика доба која ће се развити у модерној Апокалипси. Глас је јачао, постајао озбиљнији и отворенији све до Ничеа, где је достигао врхунац, али се истовремено и разрешио. После Ничеа видљива су два смера: један даље критикује и очајава; други полази од резултата који је постигао Ниче, и ако још и не

50 Lucien Romier: *L'homme d'aujourd'hui*

51 Evola: *Rivolta*

зна да изрази решење, још мање да га реализује, већ зна да га осети. Могуће је да ће западна култура пропасти. Човечанство ју је иживело. Можда ће следећих стотину година донети велике промене. Али је могуће, како је то Ниче формулисао, да све то и није тако важно, јер се суштина питања преместила сасвим другде. Цивилизација је можда надживела себе, али ће човечанство остати, а можда је у праву Валери који каже: „Ум сваки пут мора да погреша када год извуче неповољан закључак који се односи на живот.“ Можда постоји криза, али је очито да апокалиптичари претерују. Суштина је: човек. А човеку не прети опасност. Књиге као што су, на пример, она Ервина Рајзнера, који „историју сматра сагрешењем и путем који води ка страшном суду“, исто су тако безразложне као апокалиптике Руса Розанова или Француза Блоа. Ова дела су више знаци кризе него критичка дела. Гледиште да кризе уопште нема може да се одржи, али је исто тако сувишно као и оно да је криза кобна. Јер оног који пориче кризу оповргава стварност: треба се осврнути по свету и на опипљив начин ће се наћи цео низ критичких ситуација. Али ће стварност исто тако оповргнути и онога који у данашњем свету види нови потоп или сеобу народа. Валери каже да ситуација у свету никада није била безнадежнија, јер никада није зависила од оних који не верују у живот, него од оних који верују у њега. А историја је то већ неколико пута и потврдила.

Мишљење високе интелигенције што се тиче разрешења кризе прилично је једнодушно. „Свет се тек сада освешћава“, каже Евола, „од предосећања мрачне судбине, али узроци делују већ вековима, узроци који наговештавају унутрашњи распад духовне и материјалне ситуације, тако да је већ за већину људи не само изгубљен пут који води здрављу и нормалности, него чак и могућност да разумеју шта заправо значи здравље и нормалност...

чињеница је да у минулом раздобљу човек не налази ништа што би опет могло постати историја.“ „Оно што је неопходно јесте потпун прекид и супростављање... сасвим велика катарза... безусловна и немилосрдна разградња... тако да свака ствар опет поприми смисао, све што је тако ниско обесвећено да се појави у новој чистоти...“ Појачавање кризе, дакле, није опасно и штетно, напротив: управо је исправно, јер поспешује развој кризе. То је и ничеовско становиште: не конзервирати данашњи свет, него деловати да што пре избаци из себе оно што и иначе треба да нестане.

А први знак с друге стране кризе, изгледа, као да је оно што каже *Princhor*: „Људска личност, исто тако као и човеково смештање у свету, може се разумети само религиозно.“ Религија, пак, значи оно што вели Евола: „Човек мора бити свестан најдубљих корена сопственог живота.“ Резултат тог обрта је: „ако је једно краљевство свето, онда и није краљевство“, „ако држава није на религиозним основама, онда и није држава“, „коначно се треба пробудити и стати на ноге... мора провалити елементарна сила која само себе остварује сопственом чистотом, спремна да размрска љуску прљавих беседа, сентименталности, морализме и религиозно лицемерје, све оно што је преплавило и хуманизовало Запад...“. „Наука је глува за дубљу стварност човека... Насупрот томе нужно је свето, унутарње, тајно, стваралачко знање...“ „Потпуно је заблуда веровати да држава може бити нешто друго до *civitas diaboli*, ако изнова не васкрсне *imperium*...“ А гласници, чувари (*ergogoroi*) овога света - посебни су типови људи. Њихово држање је отприлике овако: „Изузимају себе из општег срозавања, убрзавају тзв. ритам напредовања, то јест посредно подстичу да историјски период што пре стигне до свог конца – стрпљиво, истрајно, с немилосрдном сигурношћу, с једне стране ру-

ше, а на другој страни изнова граде свет.“ На тај начин Евола готово од речи до речи говори исто што и Ниче и остали савременици: Ортега, Валери, Кајзерлинг. Исто тако види рађање новог типа човека из савременог хаоса, а иначе се његово мишљење поклапа с наведеним савременицима у томе што: „сувишно је говорити о политици, социјалним, привредним реформама, јер просто је смешна мисао да се тим путем може стићи до обнове – као када би неко на болесни део тела стављао рецепте када је већ и крв затрована“.

Иначе и литература о изласку из кризе исто тако је достојна пажње као и литература о самој кризи.

КРИЗА И КАТАРЗА

1.

После прегледа литературе о кризи у природном реду следи преглед литературе о изласку из кризе.⁵² Међутим, постоји празнина између кризе и изласка из ње: једно од другог одваја битна тачка. Та тачка је – доспевање кризе на критичну тачку и њен преображај у нешто друго – највећи степен кризе, а истовремено и први корак изласка из ње. После те тачке човек не може да започиње разговор о разрешењу, овде већ, на особен начин, нема ништа за разрешавање; ситуација се преокренула: као што је пре општа тенденција била запетљавање, сада је решавање. Крајња заоштреност кризе уједно је и почетак разрешености. То би се најједноставније могло назвати катарзом.

Нема литературе о катарзи. Наиме, у књигама из историје филозофије, психологије, друштвених наука и филозофије егзистенције каткада се на њу упућује, али ниједан аутор не заборавља да нагласи: проблем није чисто историјски, психолошки или друштвени. Подједнако припада свим наукама, а да потпун опис ниједна од њих не може да пружи. И уместо да човек изабере пут ко-

⁵² Види: *Модерна айокалийса. Литература о кризи свейта*

ји би понаособ саопштио становишта појединих наука, исправније је и једноставније ако изабере такав аспект, који је по могућности сложен, и одједном може да осветли оно о чему је реч. Овај комплексни аспект, разумљиво, има своје опасности. Како су тврдње, анализе, вредновања, критике у непрекидном узајамном дослуху, аспект не може бити потпун са свих страна, а често је присиљен да се задовољи само указивањима. Али насупрот томе, поседује и преднаучно или психолошко или морално питање, више него питање културе, и то у једном посебном и коначном смислу. „Етика, политика, економија, психологија“, каже Маритен, „уколико се у датом стварности баве конкретном ситуацијом човека, никада не могу бити чист предмет једне науке... изнад тога је увиђање које је у стању да задовољи и праксу на истински научном степену, и то је оно што уједно открива суштину и конкретност, поредак природе и духа.“ Последица оваквог аспекта било је оно сазнање које природу данашње кризе означава „религиозном“.

2.

По утврђивању карактера кризе следи питање шта значи криза у животу модерног човека. А за то је, пак, неопходно знати ко је тај модерни човек. Према Елиоту, свако ко је читао Русоове *Исповести*. Валери пише да су за модерног човека карактеристичне три ствари: најпре, живи на територији која је некада припадала Римском царству, друго – хришћанин је, треће, наследник је грчког духа. У оба одређења има нешто од круте незграпности: исувише су статични. Вероватно да оно што карактерише модерног човека није готова ситуација, него више недовршеност борбе. Модеран човек значи напетост супротности: драмска ситуација. Налази се усред сукоба историјских сила. И оно највише што се о овом човеку

може рећи, није какве елементе носи у себи, него какву драмску ситуацију ови елементи чине.

Модеран човек је две ствари наследио од својих предака: велику културу и незадовољство овом културом. Никома не пада на ум да доводи у сумњу величину културе: треба погледати наоколо и човека ће оповргнути свака чињеница његовог живота. И незадовољство се исто тако тешко може довести у сумњу: треба да погледа у себе и утврдиће безбројне отпоре према свему ономе што се око њега догађа. У свести модерног човека меша се дивљење култури с приговорима према тој истој култури: поштовање и критика, чак страхопоштовање и побуна. У овој ситуацији човек може да прихвати Русоово становиште, ако жели да превазиђе културу. То би био став у којем незадовољство побеђује. Русо је био први који је у овој ситуацији заузео став против културе. То је животни став романтичара, филозофски подстицај Шопенхауера или Кјеркегора, исходиште учења Достојевског или Толстоја о искупљењу, садржај Бодлерове поезије, Вагнерове музике, Сезановог сликарства, ова се духовност јавља у Марксовом социјализму исто као у фројдовској психологији: незадовољство ступа у предњи план. Али човек може заузети и став као Гете, и може рећи да се незадовољство културом не може најпозданије уклонити ако је одстраним, него ако је даље изграђујем. Протестовање је бесциљно: култура не може нестати. Не правимо је ми, него наши мртви. А дело мртвих веома тешко се може померити. Једини начин промене није у томе да разорим културу, него да је подигнем на виши степен. Русоовски пут је само чувствени; гетеовски пут је духовни. Духовним путем иде Бајронова поезија, Ничеова филозофија, Бетовенова музика, Беклиново сликарство, представници чисто научних стремљења: велики модерни математичари, физичари, астрономи, историјска наука једног Ранкеа или Буркхарта.

Модеран човек мора заузети став у ове две струје. Никада не може застати само у једној. Сваки човек мора да ствара нове и нове односе, све другим и другачијим путевима мора за себе да решава питања. Јер драмска ситуација модерног човека је управо таква, какву равнотежу успоставља и уме да успостави између потпуног незадовољства културом и потпуног одобравања културе. Модеран човек никада не може бити једно или друго. Драма је управо у томе што је обоје и што се с овим двојством до краја мора хватати у коштац.

3.

Тако стижемо до стварне драме модерног Европејца. Постоје случајеви када Европејац показује такав став да задатак који иде уз његову историјску ситуацију сматра новом тешкоћом која је изнад претходне, а то приписује култури, посредно човековој судбини. И овде избија незадовољство које карактерише његове приговоре. Ова врста људи није суочена са својим проблемима на овај начин: ево задатка који треба да решим, морам да му приступим и да га урадим на најбољи могући начин. Управо супротно: измишља оптужбе и налази изговоре да би за своју тешку ситуацију нешто оптуживао. Прво питање није како урадити, већ: како *не* урадити. Тиме себи не помаже - али можда је то намера која упућује на најдубљу тачку егзистенције и дотиче унутарњу суштину. Иза незадовољства ових људи постоји нешто што се радује овом незадовољству. Питања само зато изоштрава да би за себе учинио преживљивим пооштрене и отежане облике питања. Кризу замршава и тиме, разуме се, учествује у разарању културе. Културом се обухвата све оно што је друштвено, психолошко, економско, морално итд. Ова врста људи не помаже себи својим незадовољством, али није то важно, већ да и не жели себи помоћи. Оно што

хоће: раставити и порушити. Културу, друштво, везе, државу, не изузимајући ни себе самог. Инстинкт у њима никада није свестан; али историјске силе у човеку обично нису свесне. У овој духовности рушење живота никада не долази у први план, оно што долази у први план јесте незадовољство, и то с изванредним чулним и уметничким или научним апаратом, оправдавајући сопствену ситуацију. Тајни смисао незадовољства је да се у негативно-стима осећа присно – те негативности су му страст. Труд се да искључи сваковрсне могућности да човек може бити и друго а не само незадовољан. Свако средство је добро да човек расипа и шири своје сумње, несигурност, побуну и порицање решења. Одбија од себе евентуалне прилике за разрешења: ту хоће да се растрза, у сопственом незадовољству хоће да сагори и да се уништи. Представници ове духовности јављају се свуда, у науци, уметности, политици, друштву, у приватном животу: свуда ступају с иреалном сликом света изграђеном насупрот реалном свету. Сваки од њих има неки сан који је изграђен насупрот конкретној стварности, било да је онакав какав је код романтичара, било код утописта, односно било романтичарска жеља за повратком (нарочито уметнички правац), било романтичарска жеља за напретком (нарочито научни и друштвени правац, идеја техничког „напретка“, социјализам итд.). Али није важан сан, него ситуација која је од њега начинила сан: незадовољство, али у његовој позадини, неприхватање стварности, супротстављање датом и одређеном историјском задатку који не жели да разреши, јер најдубљи инстинкт у њему није разрешење него одлагање, разарање.

Али човек према историјском задатку може показивати и такав став који ће сматрати јуначким послањем то што је рођен у тешкој ситуацији. Овај тип човека никада неће носити у себи свет снова: неће тако побећи испред

стварности да упућује на иреалан свет маште. Управо обрнуто, врлина ће му бити што ће завити у стварност коју осећа као своје једино тло, што дубље жели сазнати и што оштрије жели поднети рачун о томе шта је историјско, нужно и реално. Овакав тип човека увек рачуна с датом ситуацијом, а и критика је једна врста одобравања света. Представници ове духовности, било на ком подручју да се јаве, свуда се могу препознати по својој апсолутној продуктивности. А иза ове стваралачке даровитости постоји радост која се осећа изнад човековог бића. Незадовољство је такав стадијум када свет још не види потпуно величанственост света. Чим се угледа, незадовољство је разрешено. Разуме се, незадовољство се опет јавља на другом месту, али се оно опет разрешава, а тако настаје све јаснија слика о свету.

Драма модерног човека је супротстављање ове две духовности. Другачије речено: ова драмска напетост чини модерног човека. Разуме се, сада више није реч о изворној драми. Криза није супротстављање великог културног наслеђа и незадовољства њиме, него интеграције овог супротстављања. С једне стране незадовољство - бекство у свет снова - страх од стварности - удаљавање од живота, с друге: стварање - реалитет - херојски став, свуда проткан сопственом супротношћу, преображен у пуну духовност. Доживљај овог драмског сукоба најприснији је доживљај модерног Европејца, и данас је потпуно и истински присутан у времену само овај човек који уме да актуелизује драму, и што је чини актуелнијом, све више је присутан. Што је даље од ње, што је површније проживљава, тим мање живи у садашњости.

Овде треба да поставимо питање зашто се човеку јавила ова изузетно тешка ситуација у култури. Нема другог одговора осим овог: велико наслеђе је истовремено обавеза. Тешка ситуација се јавља само тамо где човек

порекне своје обавезе. Заједно с великом културом условно иде и обавеза да је човек даље гради. Родити се у култури не значи само уживати у привилегијама дела предака⁵³, него значи и припрему културе потомака. Међутим, тешкоћа је у ситуацији модерног човека што је он заједно с културом предака добио и приговоре. Онај који не живи доба није присутан у добу, и што га мање живи већи му је коефицијент несавремености (Ортегин израз). Постоје људи чији је коефицијент несавремености тако велики да и не учествују у данашњици и не могу ни да учествују. Постоје они који живе пре рата, или око 1890, или у још ранијем историјском стадијуму. За њих је ова проблематика потпуно страна и ништавна. Њихово супротстављање је друге природе: они морају да се хватају у коштац са сопственим заостајањем. Своју несавременост готово у сваком случају оправдавају на следећи начин: данашње време је покварено, ранија времена су била много боља. То је стереотипно оправдање, тиме од своје несавремености још желе да начине врлину и предност. Овај тип људи не спада у модерне Европејце и цео њихов начин живота је изван времена, напуштена форма.

У односу на ово питање остала је још једна нерашчишћена тачка, а то је зашто ситуацију модерног човека карактерише његов однос према прошлости, чак зашто је то једина могућност ознаке. Елиот на то вели да човекова мера може бити само његов предак. Оригинално, индивидуалност, особеност увек може бити индивидуална, оригинална, особена, само суочена с прецима, с традицијом. Особеност сваке врсте одређују преци (*The individual and traditional talent*). Човек тек упоређен с прецима може бити индивидуалан, и тако се човекова

53 Види Ортегину анализу о модерним двадесетогодишњацима у поглављу *Задовољни млади јосјодин* у књизи *Побуна маса*

историјска ситуација може одредити само у односу на традицију. Отуда ако је реч о томе ко је модеран човек, и шта одређује његову историјску ситуацију, онда треба следити методу која је применљива и у садашњем случају, то јест да се модеран Европејац супротстави својим прецима.

4.

Бити модеран Европејац значи проживети драмску ситуацију која извире из времена и поставља човека пред алтернативу: напустити или наставити европску културу. У овој контроверзи крије се вредновање живота, света, па и себе сама. Заједно с културом човек је присиљен да одлучује, па и одлучује, о томе да ли да живи продуктивним друштвеним животом, да ли да остварује своје намере итд. Овим питањем су обухваћена и сва остала, јер култура значи свет, друштво, државу, индивидуалну духовност.

Треба поближе погледати неколико обичнијих ситуација које су карактеристичне за понашање данашњег човека. Међу овим ситуацијама ниједна није тип, било с гледишта психолошког, било научно-друштвеног, било историјског, то је много више ситуација света која је непрекидно отворена за свакога – једна ситуација драме модерног човека кроз коју је, ако и не потпуно, онда делимично, прошао сваки Европејац или пролази или ће проћи, и отуда је схвата непосредно, изнутра, јер му се налази на путу. Свима је заједнички знак распознавања: лице кризе. Руски романијер Леонов вели за једног човека, у роману писаном о петогодишњем плану, да има лице као да још увек живи хиљаду деветсто двадесет треће. Заједничка карактеристика свих лица је што живе хиљаду деветсто двадесет шесте. Било какав да им је однос према данашњици, она се налази у њима. Доказ

за то је прва ситуација која се може назвати *лотосојед* (израз *Antala Serba* из његове књиге *Magyar irodalomtörténet*). Лотосојед живи тако као да нема кризе, наспрам озбиљности и тежине ситуације у особеном је заносу, као да је јео слатко и опојно које је учинило да заборави реалну ситуацију. Али и на овом лицу се налази драмска напетост времена. Помодарка или тинејџер без специфичне тежине као да својом безбрижном површношћу не примеају к знању шта се око њих збива, наизглед живе живот чистог задовољства, уколико им је пошло за руком да „забораве“ живот у којем живе. Лотосојед је ипак лице кризе, и то једно од најкарактеристичнијих. Јер заборав постоји само са становишта онога што неко хоће да заборави. Лотосојед мисли да оно што не жели да примети то и не примећује. А ова ситуација света постоји само у погледу кризе: само утолико уколико неко не жели да се освести где то живи. Због тога је ситуација више подложна стању кризе од било које друге, јер је увек присиљена да тачно окрене леђа критичној ситуацији која се јавља, управо пристиглој, увек оној чије би решавање било најважније, то „заборавити“. Лотосојед је пример за то колико човек никада себе не може да искључи из драме задане историјом, а уколико ипак покуша, колико човек добија повратни ударац. Може ли се помислити да ће било шта постићи тиме што време не прима к знању? Може ли пожелети било шта друго осим сопствене обмане? И нису само помодарка и тинејџер лотосоједи: то су само два гранична случаја претварања у небитно. У тој је ситуацији свако ко се изузме испод задатка времена, и прави се као да овде нема ништа што би требало решавати, покушава да оствари стил који одуара од доба, који рачуна с датом ситуацијом да је приказује као да на њу и не треба рачунати. У крајњој линији лотосојед исто тако мора учествовати у савременој игри као и сви други, за

његу важе иста правила као и за друге, али непрекидно показује такво држање којим жели да означи како је он изнад свега тога и да се то на њега не односи. Ова ситуација коначно доводи до маске: безбрижни осмех на лицу лотосоједа бива замрнут, човек постаје небитан, стварно губи сваку везу с временом, а оно што преостаје од њега: ларва скамењена у празном простору, док време жури даље.

Сасвим је другачија ситуација *аутсајдера*. Често се сусрећемо с њим, може се препознати по својим теоријама. Потпуно је свестан шта се догађа, али верује да има удела у изузетном одличју да поседује и решења. Овде спада и политичка партија, уколико је програмска, а њен се програм заиста узима озбиљно. Аустајдерски је сваки делић науке (психологије, статистике, економије итд.), као покушај универзалног решења, сваки друштвени покрет који „одоздо“ или „одозго“ жели да реши ситуацију. За аутсајдерску ситуацију је карактеристично што покушава „споља“ да реши кризу, и то често да је реши једном и заувек – споља, односно не полазећи од самог времена, конкретно, од датих чињеница, него од теорије, на апстрактан начин, сопствене идеје силом намећући стварности. Ово настојање чак и не може помоћи, чак ни појединости не решава: делом зато што полазиште никада не може бити другде до управо у средишту времена, делом јер решење никада не може бити усмерено посебно на појединости, него увек на целину, а делом, пак, све то, исто тако као и криза, мора бити егзистенцијално, доживљено и судбинско. Покушаји владавине класа, социјализми, било национални, било интернационални, програми, научна деловања увек су „изван“ стварне историјске егзистенције, изван човека који живи кризом, изван народа, државе – време се жели проникнути мешањем споља, а то настојање, јалово, како је до сада увек и било, тако ће и остати.

Пре него што је било речи о најважнијој драмској ситуацији, морамо се позабавити још једном ствари: заостајањем. Ова ситуација о којој је малочас било речи, није карактеристично несавремена: за несавременог цела ситуација кризе је страна, он је рођен изван времена, нема стварне везе с данашњицом, а није је ни имао. Заостали је учествовао у добу, али није умео с њим да одржи корак. У сваком тренутку изнова губи везу с актуелним задацима, са увек другачијом критичком ситуацијом и све више губи додир. Растојање између њега и времена све више расте: он све више заостаје. Пада у прошлост. Ако је приликом поремећаја контакта закашњење било само такт-два, ово закашњење ће се временом повећати. Закашњење не иде безусловно заједно са старењем или не извири из провинцијалне ситуације; „стаје“, односно „заостаје“ свако ко непрекидно одбацује стално нови и нови диктат ритма задатака историје и искључује се из ритма историје света. Ова ситуација може попримити и такав облик да се човек „окамени“, и такав да се „распадне“, и такав да „изгуби дах“ или да се „саспе“. У сваком случају то значи да његова егзистенција губи присуство у времену. У начину живота јавља се „коэффициент несавремености“, а наклоност према томе све више расте и све ће веће бити растојање између индивидуалне и људске судбине.

5.

Најважнија ситуација је ситуација савремености. Ова ознака, разуме се, никако не значи да је човек овде плен сваке моде, паролe, дневног догађаја, него да има непосредну везу са догађајима у свету. За претходне ситуације је карактеристично да човек бира разрешења. Овде човек напушта своју самосталност и слуша диктат времена. У својој књизи о Ничеу Бојмлер пише: „Није реч

о томе да човек самостално нешто хоће, или да је подређен принуди, него о томе да се нешто збива посредством човека.“ Човек је отворен према времену да би се оно кроз њега догађало. Став је само с једне стране пасиван, односно прихвата оно што казује време, с друге стране је активан, јер остварује оно што је изречено збивањима. Човек трпи збивања, а истовремено је активан. Стална равнотежа и непрекидна посредничка ситуација између збивања великих сила и стварности. То је ситуација која се може назвати савременом.

О јасно препознатљивој формалној ситуацији не може се говорити овде баш као ни другде. Оно о чему је реч више је низ ситуација, процес и драмска напетост. У сваком случају полазна тачка је препознавање наслеђа модерног Европљанина; треба запазити на једној страни велику културу, да он свој живот треба да оствари у овој култури, у датој друштвеној ситуацији, с одређеним средствима, с духовном традицијом, треба да живи међу економским, социјалним и моралним околностима, а с друге стране пак да се свему томе супротстави. Човек не живи у данашње време без искрсавања алтернатива. Супротстављањем, међутим, сместа следи намера да човек разори културу коју сматра незадовољавајућом. У сваком модерном Европејцу налази се овај деструктивни став: напада тачке друштва, морала, државног живота, оне тачке за које има приговор. Егзистенцијална суштина процеса овде се испоставља, особеност јој је да се не усмерава само на оно што узима за свој циљ - уколико човек преузме деструктиван став у једном питању, мора га преузети и у свим другим питањима. Критика културе иде заједно с критиком збивања, морала, индивидуе, начина живота, чак и с критиком себе саме. Јер критички став није друштвени, није класни, није индивидуалан, него „религиозан“, што је исто: не односи се на очито-

вање стварности, него на суштину, на метафизичко средиште.

Освешћење следи критику, а то је: побуна. Сваки модеран човек после критичког и деструктивног периода буну се против доба у којем живи: ступа у активан простор и покушава да конкретизује своје приговоре. Критика не остаје приватна ствар, лични доживљај, него се јавља у општем ставу уколико жели да створи нову ситуацију, а претходну да деструира. Модерно доба је препуно бунтовника (*suffrage universel*⁵⁴). Данашња култура нема ниједну тачку која не би била стављена под знак питања. Лако би се могло поверовати да побуна настаје на различитим изолованим местима: побуна на подручју физике против старе физике, на подручју морала против старог морала, на подручју политике, укуса итд. Ово мноштво побуна које се јављају међусобно независно сачињава став модерног побуњеника. Истина је управо обрнута: најпре се одиграла побуна у средишњој, метафизичкој, религиозној дубини, а онда се лагано јављала на свим подручјима културе. Све побуне имају сасвим заједничко и опште изходиште: на доживљај који хоће на тај начин да превазиђе тешкоће које је задао доба што се супротставља наслеђеној култури и разара је. Ова побуна, као и сваки ранији став, је: религиозна. У којој мери се човек буну против неке науке, јавног морала или државе, у толикој мери мора да се буну против себе. Али ни овде се не буну против својих могућности, особености – то је само привремена и непродубљена форма – него се буну против себе као личност, као биће. Нико не доводи у сумњу да је релативност у физици паралелна са стремљењима у модерној физици, са стремљењима у психологији, са друштвеним појавама, да светски рат,

54 Опште право гласа

интернационалне, националне, економске и практичне кризе извиру из заједничке тачке. Одатле се јавља и став модерног човека да се буни против самог себе.

Побуна има продубљену и проширену тенденцију, постаје све општија, и увек се прецизније и оштрије односи на суштину. Ретко постиже такав интензитет да се проширује на цело подручје културе и да ставља под знак питања цело доба с његовим целокупним уређењем, са целином склопа човека. Овакав ванредан крајњи случај постоји само један: Ниче. Иначе, побуна се даље изоштрава мање-више изоловано, и на појединим тачкама успева да потпуно прогута културу. Настаје нова ситуација: нихилизам.

Не постоји нихилистички став који је запосео све лиције. Увек преостаје бар једна позитивна тачка у животу човека коју он жели да спасе. Било на друштвеном, било на виталном, било на моралном подручју, било на подручју које припада некој цркви, било на подручју уметности, човек је присиљен да нешто задржи. А то нешто је вера пројектована у резултат рушења. Нихилистички став је сасвим ретко „зао“ или „опако“. Најчешће га покреће само радикална жеља за рушењем, која никада није неразумна, него је скривено уверење да ово рушење поседује стваралачки став. Иза нихилисте стоји вера у почетак новог света после рушења. О томе нихилиста ништа не зна, али његовом нихилизму то даје снагу. Нихилизам је чак и следеће: свет ништа не вреди - живот ништа не вреди - држава нема смисла - ни заједница - култура је празно ништа: све се ово искрено и потпуно може разумети и спровести ако је апсолутно интактна вера с друге стране. Одрицање, презир, одвратност, отцепљење од људских односа, затвореност, протест, ништавност света и живота, што је управо нихилизам, непризнавање никакве врсте вредности, скепса и цини-

зам, осамљеност, исказан ужас према добу – све је то у суштини истинито само онда ако је човек испуњен тиме до краја, ако стварно не верује ни у шта, озбиљно му није ништа, и не сматра вредним да харчи речи и дела за нешто што је сасвим безнадежно. Али коначни став нихилизма је гранична ситуација, а већ упућује и на оно што је изван њега. То не значи да онај ко је нихилиста мора да стигне до тачке која је с друге стране нихилизма; оно што одавде следи јесте да ако га неко потпуно преживи, стиже до катарзе.

6.

У току целе драме не може се начинити већа грешка од веровања да је она намерна, унапред одређена и свесна. Напротив: сваки корак, како каже један психолог: „предупређује и следи најтежи принудни доживљај који у основи потреса целог човека“. Драмски развој у сваком случају без изузетка се збива драмском лицу насупрот његовом најодређенијем хтењу и протесту. Човека нешто повуче са собом, каткад га тера унапред. Основна особеност става у кризи је што никада није делимичан, одредљив, да се односи само на околину или само на унутрашњу ситуацију, него увек на целину, на суштину, односи се на метафизичко средиште. Када је човек ступио у време прихватио је све задатке: критику, суочавање, одобравање, вредновање, размештај, са свим последицама. Чим један задатак не разреши, сместа се нађе у принудној ситуацији; или поновно креће и разрешава је, и онда може даље да се развија, или исправније је ако човек каже „нека зри“, или ако иступи из времена, и тада окрене леђа (лотосојед) или покушава споља (аутсајдер) или заостане (несавремен) – али у сваком случају губи време или се претвара у обезгзистенцијалног, јер збивања иду даље, време напредује – као што Рилке каже:

*Auch wenn wir nicht wollen, Gott reift*⁵⁵. Ако човек жели да задржи суштину свог живота, мора даље да се бори: мора се побунити, коначно стићи до нихилизма, до потпуног нихилизма, до потпуног порицања. Нихилистичка ситуација је последња слободна ситуација, „слободно размишљање“, крајњи став покушаја индивидуалног решења. Одавде даље води само један једини пут, а од свих је најтежи: катарза.

Катарза се делом може разумети по нихилизму, делом по расплету. У њој делују две силе: дивља одлучност крајњег очаја и мирно самопоуздање које је већ нашло свој дом. С једне стране окамењена равнодушност према свему што се збива и што ће се збити, потпуна безвољност и нехајност: нихилисти је свеједно шта следи, чињенице прима хладно и с презрењем; али истовремено нихилиста је подруглив и горак, опустошен и спреман на скок, постоји у њему нешто од дрскости човека који презире смрт, толико је окорео да ништа не узима у обзир – све је изгубио. С друге стране, пак, започето решавање, чежња за светом новог укуса, нове светлости, који је био подстрекач целе битке – осећа већ он његову привлачну суштину, ново и сјајно поверење, расположење, отвореност, радост којима је ситуација све примамљивија што је тежа, виталне снаге поново ће да букну пуном снагом, и као да њиховим трагом први пут тек сада започиње отварање света у свој његовој дивоти. Оба чиниоца делују на то да човек буде без страха, у смислу који користи Ниче (*Wir Furchtlosen*⁵⁶), и цитира Турена када пред бој вели: *Tu trembles? Tu tremblerais bein davantage, si tu savais, ou je te mene!* - Дрхтиш? Како би дрхтао тек да знаш куда те водим! Шта значи бити без страха? - ако човек без бо-

55 Ако и нећемо, Бог у нама онда расте

56 Ми без страха

јазни улази у страшне ситуације. Бити без страха према себи самом: нема више потребе за узмак од било какве мисли, речи или дела. Изван је сваковрсних узимања у обзир: одлучан је и храбар. Али, као и другде, то није само чисто понашање човека окренутог самом себи, није то једино психолошки став. Резултат беспштедне и радикалне самокритике јесте што већ може и сме да реферише о свакој чињеници – али то се распростире на све области живота, према свакој чињеници света биће примењена немилосрдна и радикална критика. Нова одговорност, нова супротстављеност, ново убеђење с којим иде нови ризик, за нови став ново примање одговорности, прихватање новог посла, свега онога од чега човек задрхти ако помисли да уз све то треба издржати, биће потребно да савлада нападе, а човека заиста обухвата дрхтавица кад види какве све тешкоће треба да савлада да би оставио све оно што жели, с каквом неизмерном ценом борбе мора да плати да би спровео тек веома мало од онога за што би му била потребна целокупна снага.

Ово стање без страха је прва и најважнија претпоставка да би човек проживео катарзу. То је морални и егзистенцијални предуслов да постоји одважност да би се противљење и незадовољство, развијено у стадијумима критика-побуна-нихилизам, могло до крајњег степена појачати, а исто тако и напустити. Човек већ зна да не може поднети компромис ни на једном подручју живота, јер „ако снизи захтеве, онда ће фалсификовати вредности - нема другог пута до остати несхватљив“ (Евола). Катарза је изоштравање свих минулих и следећих драмских ситуација: истовремен след наступа свих животних ситуација, моралних захтева, могућности компромиса, борбених жеља и потпуне апатије, животне радости и инстинкта бекства. Уз раније сметености човека следе нове, много теже забуне од претходних: он осећа да је дошло

време када мора да се одлучи за неку страну. Одважност за то постоји, али још нема смера - јер као што је сваки смер нихилизма подједнако лош, у ситуацији која је иза нихилизма сваки смер је подједнако добар - сада у катарзи постоји само један једини смер. Оријентација је изгубљена. Човек је суочен с ништавилом – он је разорио свет, али то ништавило мора да прескочи. Ситуација се непрекидно заоштрава и напиње, увек наступају све снажније принуде које нагоне да се начини одважан корак. Човек одлаже докле је могуће, јер и у овој драмској ситуацији, као и у свим претходним, време носи са собом човека и против његове воље. Тако ће уследити и последњи потрес, притисак ситуације и неизрецива напетост која човека присиљава на скок. Овај скок презире смрт, јер човек зна шта је стављено на коцку: његова дотадашња супротстављања, ма колико их доживљавао, нису била у толикој мери актуелна. Сада се одједном освестио да ако овако настави, какав ће живот бити онај када буде морао да се супротстави држави, коју исто тако сматра мало достојном пажње и вредновања као и публику, традицију, морал, укус, личне везе; мора да се супротстави целом добу и сваком добу. Нихилизам хоће да се држи овог схватања, али драма се даље развија - зри. Не може да се заустави. Наиме, човек мора да скочи: у ништа. Или је то ништа тек провалија иза које започиње нешто друго? Не зна се. Нико га није учио овом скоку, о томе му нико није говорио - и сада стоји на ивици провалије. Мора да скочи па ипак чека, а не може даље да чека. Нико му не може помоћи, ни реч му не може рећи о томе шта и како да чини. Све мора сам учинити, и сам мора на себе преузети одговорност за све што чини. И онда на највишем степену стешњености, када осећа да је стигао тренутак потпуног прекида, без страха, хладно, одважно, али очајан и уплахирен – у једном тренутку замаха

потпуно предајући цео свет и себе: скаче? - или је принуђен да скочи? - нешто га носи? - или креће добровољно? - не зна се. Али већ следећег трена осећа да дише други ваздух, осећа другу атмосферу. Прошло је.

У драми модерног човека катарза је један једини тренутак. Али у личном доживљају за то је исто тако неопходно време као и за друге драмске ситуације, само много мање времена. Катарза значи такву напетост интензитета и сачуваних одлука да човек за дуже време није у стању то да поднесе. Добра катарза заправо се ретко јавља одједном као генерално наступање „очишћења“: најчешће као један крупан преокрет и више мањих потреса. И коначно, постоје људи којима „скок“ не успе. Такав човек може живети даље, може учествовати у друштву, државном животу, науци, уметности, али белег неуспеха остаје, за време неће значити ништа, а и он сам ће постати небитан, јер није умео да прође кроз „очишћење“.

7.

Вилијем Џејмс говори о једном или двапут рођеном типу (*once-born type, twice-born type*): о човеку чија судбина протиче глатко и без промена смера, и о човеку у чијем животу један потрес одређује сасвим нов смер који делује на целокупног човека. Модерни Европејац, по својој историјској ситуацији, ако је проживео катарзу, „други пут је рођен“, али с њим заједно други пут се рађа и свет у којем живи. Катарза није посебан психолошки, историјски, друштвени, морални потрес, него „религиозни“, то јест све то заједно. Човек, психолошко биће, полази од супротстављања и види следеће: његове духовне особености у модерном свету све више се обезвређују, компромитују се, механизују, губе садржину, растројавају се, све више је присиљен да заузме став побуне, презира и скепсе. Паралелно с тим напредује и друштвена ситуаци-

ја у којој декадентно и корумпирано грађанско друштво прераста у увијену диктатуру, где владају преторијанци, а цела заједница се окамењује у механичку бирократију. Већи део друштва се срзава у ропство, док се ситуација заоштрава у борби две класе, владајуће и потлачене, све док се обе не стопе и срзају у бескласност пролетеризма – ова бескласност је потпуно расуло, што у психологији одговара нихилизму. У државном животу демократија и либерална држава прелазе у цезаризам, а овај у чиновничку државу, која ће се наћи потпуно у рукама светских трустова, наступа револуционарни дух који руши државну организацију и државност у ранијем смислу се распада – овај распад државе одговара истом оном стадијуму који је у друштву бескласност, а у психологији нихилизам. На крају, схватање света прелази из либералног грађанског идеализма у пристрасни национализам, овај у крутост, која на другој страни изазива наркотичке погледе на свет, теорије бекства, али распад се наставља, наступа незаснована софистика, потпуна скепса, а на концу филозофија права јачега, што и није ништа друго до нихилизам који се јавља у духовности, то јест: бескласност, то јест: разорена држава. Криза је светски процес у којем је криза морала, државе, друштва, човека, духа, уметности, обичаја, само очитовање исте оне критичке ситуације у свету. А катарзу коју човек проживљава, не проживљава психолошки, друштвено, политички, него метафизички; обнова, пак не значи препород једног човека, него целог човечанства, препород целокупног света.

Човечанство се данас налази тек на самом почетку процеса кризе, а уколико се може говорити о катарзи, она се могла збити само у појединим људским личностима и само делимично. У појединим личностима и никада дубином која прожима целокупног човека: усамљен човек не може да реши никакав свој животни проблем.

Он свој живот може да оствари само у заједници, у друштву, у држави, у човечанству и у сваком самосталном покушају остаће усамљен. Катарза је за сада тек доживљај – у огледалу индивидуалних решења могућност решавања светске кризе, није историјски догађај, није стадијум развоја целог човечанства, који се збио или је управо актуелан, него безусловно крупан корак који ће уследити, на који указује катарза која се одиграла у појединим људима, и према којој човечанство ступа. Управо због тога се не може ни говорити о свему ономе што се налази после катарзе, јер је још магловито. Уколико неко хоће да каже нешто о ситуацији после препорода, то могу бити само индивидуална искуства, никада заједничка ситуација која се распростире на цело човечанство. Могле би се навести мисли, нема их много али су ипак све чешће и упадљивије, које говоре о ситуацији после катарзе: о решењу, о расплету, о доживљају који више није противлек кризе, него је сасвим изнова заснована перспектива живота-државе-друштва-уметности-духа. Али, један једини цитат довољан је да укаже шта је суштина препорода, због тога јер је најнепосреднији, најиндивидуалнији, и због тога јер је први у историји Европејаца, и због тога јер ни данас још нико није умео да крене даље. Тај цитат је из Ничеове *Веселе науке* и гласи: „Ми нови, безимени, тешко разумљиви, ми, рођени пре времена једне још неоправдане будућности – нама је потребан нов циљ, а и нова средства, наиме ново здравље, крепкије, лакше, упорније, одлучније, ведрије здравље, него што је било све претходно и досадашње. Они који су жедни да доживе досадашње вредности и жеље, и да оплове идеално „Средоземно море“, који из авантура најиндивидуалнијих искустава знају да желе оно како се може осећати откривалац и освајач идеала, истовремено уметник и законодавац, светац, апостол, пророк, Божији

усамљеник сасвим старог стила, њима је, пре свега, потребно једно велико здравље – такво какво човек не само што поседује, него које он непрекидно прибавља и мора да прибавља, јер га увек изнова напушта, мора да га напушта!... И сада, будући да смо дуго били на путу, ми, аргонаути идеала, одважније него што је било потребно, и прилично често доживљавали смо штету и бивали бродоломници, али као што малочас рекосмо, здравији него што би нам било допуштено, опет изнова постали смо здрави – изгледа да смо као награду открили непознат континент чије границе још нико није обележио, континент који је изван свих досадашњих континената... свет који је тако богат лепотама, непознатостима, запитаностима, страхотама и божанственостима да наша радозналост, као и жеља за влашћу, пада у несвест... Како бисмо могли бити задовољни после оваквих нада и перспектива, после овакве глади знања и познавања чак и с људима садашњице?... овде се пред нама открива идеал људско-надљудског благостања и благонаклоности који ће често изгледати и нељудски, на пример, тада ако све на свету до сада важеће поставимо уз озбиљност и испостави се да је уз њу свака досадашња реч, покрет, глас, поглед, морал, задатак, заправо нехотична пародија...”

8.

Време катарзе као промене и препорода који захва-та цело човечанство још није стигло, али је већ ту, и његово деловање се осећа као намера и тежња препорода појединих људи и као појава типа људи који су прошли кроз индивидуалну катарзу. Ортега вели да је препород државног живота путем форми кроз које данас тече незамислив – све је то понављање, вечита имитација политичких покушаја минулих раздобља. Када буде дошао „државник који ће запрепастити историчаре, који ће све

радити сасвим другачије од онога како се од историје могло научити, сасвим другачије, дакле, него 1789. или 1830. или 1848. или 1918. или 1932, који ће радити сасвим новим методама, јер има нове намере, нове концепције, тек од њега се могу очекивати почеци нове државности. Чињеница је да када је данас реч о једном државнику, историчару се зева: већ споља зна све варијанте које ће он постићи, шта може постићи, које су му могућности, где ће пропасти. Исувише прорачунатости, исувише политичког епигонства свуда, немачка, руска, италијанска, шпанска револуција историјске су имитације и без ефекта. Изненађујуће је и непрорачунљиво оно што су негда били Фридрих Велики или Наполеон, једино што омогућава препород државности.

Једини покушај државника, економиста: хоће да разреши кризу и да воде човечанство, а при том нису спремни да сами на некој тачки превазиђу кризу и да прођу кроз катарзу ма и у малој мери – нису се родили други пут, а присиљавају човечанство на препород и припремају га за препород.⁵⁷ То је значење катарзе на свим подручјима данашњег друштвеног, државног, уметничког, моралног, духовног живота: постоји само једна једина гаранција која оправдава човеково деловање и речи, а то је степен спаса кроз катарзу. Ко није сагоревао на овој великој тачки кризе, ко се није препородио, пошто је критиковао и осудио културу у деловима и у целини, није презрео човечанство и себе самог, није стигао у крајности уништавајућег нихилизма и ко није начинио велики скок без заустављања и освртања – тај савременом човеку не може рећи ништа битно, једино понавља што

57 Нико ко се данас обраћа за помоћ небеским силама и верује: на челу је – не примећује како се копрца притешњен судбином. Нико ни потајно не истражује бледи пропламсај јутарњег руменила. (Stefan Goerge)

већ свако ионако зна. Различити програми, било какви да су, на било којем подручју, само се односе на кризу, а не на време после ње. Не решавају, само интерпретирају. Делимични покушаји разрешења узалудни су: покушаји спољне политике, привреде, културе, образовања – сви су они смешни у својој ситничавој везаности за ситуацију и у својој безначајности. Реч је о томе да се начини даљи, универзалнији, личнији корак који истовремено обухвата и обавезује све људе. Нема привредне кризе: постоји привреда посматрана критичким оком; нема кризе у породичном животу, у друштву, у јавном моралу који живе кризу, за које је цела светска ситуација у кризи. Криза се не може разрешити на појединим тачкама, не може се доживети до краја са свим њеним последицама у неком њеном појавном делићу. И делимично решење може бити последица само крупног средишњег потреса и препорода. То значи тип човека који је прошао кроз катарзу у модерном европском друштву.

Појава овог типа човека ствара нову ситуацију и у самој кризи, а и у критици која се односи на савремену друштвену, државну и психолошку ситуацију. Човек који живи у кризи нема компетенције у судовима који се односе на свет: суди субјективно и без перспективе, јер је заинтересована страна. Његово мишљење може да иде само до искрености, али никада до истине. Суд човека који је превазишао кризу већ је незанимљив утолико што нема потребе за скривањем, маскирањем, и утолико што већ говори о преживљеној ситуацији. И отуда је сасвим друго значење изјаве о кризи која се састоји од потпуно истоветних речи ако је начини човек који живи у кризи, а друга ако је изјаву начинио човек који је већ прошао кроз катарзу. Није важна изјава, него став. Исти суд могу изрећи и један и други, а суд ће имати другачије значење. Ономе коме је ситуација у свету негативна, чак ако је и

позитиван, значи негативно. Јер је у суду пресудна ситуација у свету, а не формулација. Осећајно препознавање става већ постоји, али још није свесно и није опште. Али у све већој мери почиње препознавање да се став никада не може одвојити од ситуације у свету. Претварање препознавања у свесно, први је корак очишћења и прва појава духовности после катарзе: поверење према таквом вођи, васпитачу, научнику, мислиоцу, уметнику чија је ситуација у свету позитивна, и окретање леђа ономе чија је ситуација негативна.

КРИЗА СВЕТА

Увод

У тротомној *Социологији* Питирима Сорокина, пошто је аутор дао историјски преглед уметничких облика, филозофских, правних и научних система и друштвених формација, долазећи до XX века, каже:

„... за последње две деценије било је бескрајно много непрекидних мањих криза које су нас заплъскивале као таласи океана. Данас у овом, сутра у оном облику. Сад овде, сад онде. Политичке, пољопривредне, трговачке и индустријске кризе. Криза производње и потрошње. Моралне, правне, верске, научне и уметничке кризе. Кризе власништва, државе, породице, индустријских подухвата, криза диктатуре и аутономије, капитализма и социјализма, фашизма и комунизма, национализма и интернационализма, пацифизма и милитаризма, конзерватизма и радикализма. Криза истине, правде и правичности. Свака у богатству разноврсности форми и с различитим степенима снаге, али без краја навиру, њихов бруј свакодневно одјекује из новина. Свака од ових криза потреса најдубље темеље наше културе и друштва, и свака од њих оставља за собом легије побеђених и рушевине. И, јаој, крај још нико не види. Свака од ових криза била је као звучна, велика, ужасна симфонија, и тако дубока

и толико интензивна да се ниједна није могла заборавити. У последње три деценије, у сваком од ових тренутака свирао је нечувено велики људски оркестар, хорови састављени од милиона учесника, статиста и протагониста... а гомила побеђених и жртава из године у годину је све већа и већа.“⁵⁸

Иако нам ова слика с необичном живошћу и потпуношћу открива светску кризу у њеним главним цртама, не треба ни издалека веровати да је ово једини сличан опис, нити да у свом гледишту представља крајност. У делима филозофа, писаца, научника, социолога, економиста, политичара, на сваком кораку се може наћи слична слика и тон, можда још јачи и тамнији. Управо због тога је питање кризе централни егзистенцијални проблем времена после светског рата, другачије речено: ова криза ће казати једном следећем добу шта је најбитније било у данашњем времену.

Наравно, сам предмет ће рећи библиографија. Задатак овог увода једино може бити пружање упутства. Кратак приступ спонтано одређују делови који се разумљиво по себи налазе у теми. Пре свега, треба проговорити о самој кризи као појави. Тачније, скицирати кризу као светску појаву. Друго, треба проговорити о науци о кризи, о историји кризеологије: означити исходиште литературе о кризи, њену развојну линију и улогу и значај појединих грана литературе. Треће, упутство за коришћење ове библиографије. Означаваче гледиште избора, систем груписања, становиште вредности с којих су просуђивана поједина дела.

58 Sorokin, Pitirim: *Social and cultural dynamics*. London: Allen-Unwin 1937. Vol. III. *Fluctuation of social relationships, war and revolution*. p. 523-533.

КРИЗА КАО ПОЈАВА

Криза је постала замршена, односно проблематична структура, односно систем структура друштвеног и духовног живота човека. Битно је карактерише обележје неразрешивости са објективне стране, а свест о кризи са субјективне. Свест о кризи: неразрешивост кризе као појаве је егзистенцијална, доживљај који притиска тотално људско биће, и који прати несигурност – и осећање фаталности. Криза као појава може да крије у себи претпоставку преображаја у нормално стање.

I

Неразрешивост је особена структура света која до сада није сматрана вредном пажње. Није била достојна пажње јер се за њу није знало. Нису је ни могли знати јер ју је поставило наше време. Ова је структура, с једне стране, повезаност проблема на такав начин да се они не могу раздвојити нити разрешити, са друге, пак, крајња гранична ситуација проблема.

1.

Фридрих Ниче је за ознаку неразрешиве структуре проблема користио израз „проблематичан“ (*frigwürding*)⁵⁹.

59 Nietzsche, Friedrich: *Wille zur Macht*. Lpzg: Kröner (1901) Weke Bd 9-11

Трентин је једини модеран аутор који примећује ову неразрешивост кризе као појаве и што се њених правних проблема тиче назива их *ineluctabilite* (неизбежност).⁶⁰ Ове ознаке желе да кажу да, ако се криза појави на неком подручју, после извесног времена привидно се губи с очију, али заправо се или само пребацује на друго подручје, или и даље делује као скривена потенција, боље речено наставља да делује као скривена депотенцијална сила. Овај симптом сасвим тачно означава малочас цитирано место из Сорокина када он каже: час овде час онде се јавља, данас у једном, сутра у другом облику. Једне године се јавља у Америци као криза долара, па се прошири на Енглеску, чак и на друге земље, и повлачи их са собом. Новчана криза је, међутим, нерешива, јер се у међувремену испоставља да криза заправо прети злату. И криза злата је нерешива, јер она открива да је само део комплексног проблема који прети кризом, кризом пољопривреде, односно индустрије, евентуално трговине. Тако се већ експонира цела привреда. Више не постоје делимичне појаве. Али привреда је многоструко повезана са социјалном и политичком ситуацијом. Ако се истражују проблеми кризе, види се да човечанство жели да по сваку цену изнуди решење, међутим, проблем увек искаче из руку и једнако уистину бежи. Ако хоће да је ухвати у новчаним проблемима, она прескочи у пољопривреду, одатле у трговину, отуда у друштвена питања и тако даље. Ето: вишеглавост кризе. Појави се, и без могућности да буде решена, губи се поново, али у дубини не губи своју снагу, него и даље делује, али сада тако што и није видљива. У међувремену постаје све опаснија, изазовнија и неминовнија, изазива целу гомилу „проблематичних“ ситуација.

60 Trentin, Silvio: *La crise du droit ét de l'état*. Paris: Alcan 1935. p. 463-473/463-473

Веома је тешко одредити дефиницију за *ineluctabilite*. Ако се ствар жели само додирнути у главним линијама, мора се обратити пажња на два гледишта. Прво, неразрешивост се, на овај начин као данас, још уопште није јављала током историје. У свим временима, како то истичу готово сви аутори дела о кризи, било је речи само о делимичној кризи. Овакве делимичне кризе биле су последице разних ратова, револуција и политичких или друштвених тешкоћа које су се после тога јављале, а које су могле имати и морална и друга деловања. Чешће су биле и јављале се новчане, аграрне и трговачке или индустријске кризе, а оне су ретко ишле без духовних или верских потреса. Управо зато ће неискористити онај ко ће духовне, научне, уметничке и друштвене тешкоће XVIII или XIX века или других епоха назвати кризом. Свака од њих је била изолована или раширена тек у малом кругу. Управо због тога је била решива, укупно узев, тек неприлика. Критично је само време у којем се криза јавља свеобухватно, на целом подручју људског живота као неразрешивост укупних ствари, односа, намера, као неизбежност потреса.

Повезаност појава понајбоље нам открива оно тврђење социологије сазнања које развија такозвани закон паралелне координације међу елементима људске заједнице⁶¹. Облик државе, уметнички правац, филозофија,

61 На овом месту се можемо позвати на следећа важнија дела: Scheler, Max: *Die Formen des Wissens und die Bildung*. Bonn: Cohen 1925. Исти: *Versuche zu einer Sociologie des Wissens*. Munchen: Duncker und Humbolt 1924. Исти: *Die Wissensformen und die Gesellschaft*. Lpzg: *Der neue Geist*. Verl. 1926. Manheim, Karl: *Das Problem einer Soziologie des Wissens*. *Archiv fur Sozialwissenschaften und Soziopolitik*. Bd 52. 1924. Исти: *Wissenssoziologie. Handvorterbuch der Soziologie*. Hg. A, Vierkandt. Stuttg.: Enke. Исти: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaues*. Leiden: Sijthoff 1935. Sorokin, Pitirim: *Social and cultural dynamics*. London: Allen-Unwin 1937. Vo.

научни дух, привреда, класна подела, правни, морални и други системи вредности живе у једном једином организму: одређеном систему класа одговара одређени укус, производни поредак и хијерархија вредности. Шелер, Сорокин, Манхајм и други утемељивачи и развијачи ове дисциплине указали су на то да се, на основу закона паралелне координације, данашња криза мора јавити на свим подручјима укупног живота човека. И тако дакле, док други историјски, друштвени и економски потреси и неприлике (не кризе) личе тек на болести појединих органа, данашња криза (истинска криза) генерална је болест целог организма човечанства.

2.

Истовремено, међутим, треба обратити пажњу и на једну другу околност. Криза је делом нерешива структура проблема, али као што је и малочас поменуто: она је и крајња гранична ситуација, па би се прецизним и егзактним изразом данашња криза означила као – есхатон. На овом месту и у вези с овим питањем морамо ставити веома значајну примедбу. Свет човека који је доспео у кризу освестио се због њене крајње граничне ситуације. Ова ситуација, међутим, изгледа уопште није изузетна и није обележје данашњег историјског времена. Другачије речено: то како је човеков свет доспео у граничну ситуацију и нашао се у есхатонском положају, није привилегија овог доба. Онај део мислилаца који се овим питањем бави примећује да се човек заправо само пренуо на свевремени есхатолошки положај у коме је одувек и био. Коначно, ни криза није друго до потрес света који човека присиљава на крајње откриће и спознавање гра-

II. *Fluctuation of systems of truth, ethics, and law.*

ничне ситуације. За свет који је у кризи, дакле, човек се очитује у вечитој и првобитној „људској“ ситуацији. То је углавном становиште филозофије егзистенције, протестантске дијалектичке теологије и католичке теологије оријентисане ка филозофији религије.⁶²

У овом случају, разуме се, реч је о томе да данашњи есхатон не следи из кризе. Човечанство је увек било у овој ситуацији. Увек је постојала криза, само се човечанство скривало пред њом, и није је примало к знању. Данас тек откривамо ову ситуацију. Међутим, наспрот овом схватању следеће ствари се не могу прећутати. Кроз објашњење се протежу две ствари. Прва, брише се гранична линија кризе и отуда појава кризе има тенденцију да се прошири на целу животну историју човечанства. Међутим, из овога је друго: због тога што се схвата да криза није специјално историјска појава данашњице, него се проширује на укупну историју човечанства, криза

62 Неколико важнијих дела која овде спадају: Berdjajev, Nikolaj: *Cinq méditations sur l'existence. trad. du russe par Irene Vilder-Lot.* Paris: Aubier 1936. Исти: *Die Philosophie des Freien Geistes. Problematik und Apologie des Christentums.* Deutsch v. Reinhold v. Walther. Tübingen: Mohr 1930. Barth, Karl: *Die christliche Dogmatik im Entwurf.* München: Kaiser 1927. Bd. 1. Die Lehre vom Worte Gottes, Исти: *Der Romerbrief.* (1918) 6. Aufl. München: Kaiser 1929. Gogarten, Friedrich: *Glaube und Wirklichkeit.* Jena: Diederichs 1928. Brunner, D. Emil: *Der Mensch im Widerspruch. Die christliche Lehre vom wahren und vom wirklichen menschen.* Berlin: Furche Verl. 1937. Bultmann, Rudolf: *Glauben und Verstehen. Aufsätze.* Tübingen: Mohr 1933. Од оних која се односе на дијалектичку теологију: Eklund, Harald: *Theologie der Entscheidung.* Uppsala: Lundequistska Bokhanden 1937. Siegfried, Theodor: *Das Wort und die Existenz. Eine Auseinandersetzung mit der dialektischen Theologie.* Bd. 1-3. Gotha: Klotz. 1930-1933. Przywara, Erich: *Christliche Existenz,* Lpzg.: Hegner 1934. Haecker, Theodor: *Der Christ und die Geschichte.* Lpzg.: Hegner 1935. Исти: *Was ist der Mensch?* Lpzg.: Hegner 1933. Heidegger, Martin: *Sein und Zeit.* (1926) 2 Aufl. Bd. 1. Halle: Niemeyer 1929. Jaspers, Karl: *Philosophie,* Bd. 1-3. Berlin: Springer 1932. Поред ових дела овде још спадају и бројне књиге из филозофије антропологије.

жели да се разрешин на увијен начин, тако да се уклони испред ње, другачије речено, тако да се њена истинска оштрица пребаци на свевремено човечанство.

Морамо учинити следећу дистинкцију: претпостављајући да малочас поменути мислиоци имају право, а да Положај човечанства данас није битно другачији него што је био у свим временима, само што човек данас почиње да схвата своју вечиту ситуацију, и онда нужно мора да постоји нека околност која га присиљава на ово разумевање и спознају. Каква је то околност? Несумњиво сама криза. Међутим, у овом случају човек је већ означио и то да се ова спознаја морала збити у ванредним околностима. Спознаја није могла уследити у било којем времену. Ако су пак околности и претпоставке спознаје ванредне, из тога по себи следи да је и сама ситуација, у којој се збива спознаја, такође ванредна: бар се на елементаран начин разликује од ситуације која се постављала у прошлом веку или у доба рационализма или у другим временима.

Дакле, тврдња да криза није ништа друго до очитовање вечног људског есхатона (Апокалипса, ревелација, *Enthüllung, Offenbarung*, откровење)⁶³, природно се враћа на схватање да су спознају ове вечите ситуације морале изазвати неке околности управо данас када се ова спознаја и збила. Шта је то извршило изазов? Радикална криза универзалне ситуације човечанства.

Тако је човек опет доспео до неразрешивог обележја које и није ништа друго до друга страна есхатона. Ове две црте се међусобно допуњују, а заједно изражавају објективне карактеристике најважнијих црта кризе.

63 Balthasar, Hans Urs von: *Apokalypse der deutschen Seele. Studien zu einer Lehre von letzten Haltungen.* Bd. 1. *Der deutsche Idealismus.* Salzburg: Pustet 1937.

Субјективан знак распознавања кризе као појаве јесте: свест о кризи. Под људском свешћу о кризи треба разумети ону особену ситуацију која појаве види, схвата и зна као кризне и није у стању да их другачије схвати. Обележје неразрешивости, у сваком случају, јавља се у објективном свету, свест о кризи има духовно-психолошко обележје. Отуда се јавља такав став који заправо и није ништа друго до пројекција неразрешивости обележја у духовно-психолошкој сфери. Разуме се да ова свест такође има две стране, а оне одговарају двома странама неразрешивости. Прва: неизвесност, друга: кобност.

1.

Први знак препознавања свести о кризи јесте што човек који у њој живи зна да се на елементаран начин налази у неизвесности. Није више у стању да околности, чињенице света, његову стварност, збивања, сматра непомерљиво сигурним, апсолутно чврстим. Стварност се некако топи, разређује, постаје неухватљива, неизвесна. Више није темељ ни потпора. Човек више не стоји на поузданом тлу. Тло је измакнуто испод његових ногу, он је изручен, издан познатим силама, а уз ову неизвесност увек се јављају и особена осећања која прате свест о кризи: страх, заплашеност, стрепња и опасност.⁶⁴

Осећање основне неизвесности следи из неразрешиве структуре проблема и његове појаве у човековој свести. Постоје два облика: један је најпре открио Сјерен Кјеркегор у књизи пресудног значаја, написаној о стрепњи.⁶⁵ Други је објавио Фридрих Ниче, а његов крајњи

64 Таково је дело нпр. Reisser, Erwin: *Die Geschichte als Sündenfall und Weg zum Gericht*. München: Oldenbourg 1929.

65 Kierkegaard, Soren: *Begriff der Angst. Problem der Erbsünde von*

результат би се могао сажети тако што је принцип „опасног живљења“ стављен као људски захтев вишег реда.⁶⁶ Из кјеркегоровске стрепње развио се хришћански апокалиптички став овог века. Ничеов захтев је постао основа једног новог паганског херојског става. Две мисли се додирују у томе што неизвесност људске свести делом откривају, делом траже. Обојица поседују и однос према кризи по којем ову свест сматрају за карактеристичан продукт историјске садашњости. И по Кјеркегору и по Ничеу за стрепњу, односно за опасан живот треба сазрети, и ова зрелост је уследила данас.⁶⁷

Vigilius Haufniensis. (1944) A. d. novr. übers. v. Chr. Schrempf. Jena: Diederichs 1912.

66 Ниче га користи почев од свог другог стваралачког периода, понајвише у свом главном делу.

67 Неизмерна литература, која се бави Кјеркегоровим и Ничеовим делима, не спада у кризеологију у ужем смислу, јер јој је поступак интерпретативан по природи ствари. Обележје неразрешивости и свест о кризи овде се јављају само посредно, и нису усмерени директно на проблематику кризе. Међутим, значај индиректних дела веома је велики за развој духовности кризе и због тога ћемо овде поменути бар неколико дела. Broch, Werner: *Nietzsches Idee der Kultur*. Bonn: Cohen 1930. Fischer, Hugo: *Nietzsche Apostata oder die Philosophie des Aergerisses*. Erfurt: Steiger 1931. Jaspers, Karl: *Nietzsche, Einführung in das Verständnis seines Philosophierens*. Berlin: Bruyter 1936. Klages, Ludwig: *Die psychologischen Errungenschaften Nietzsches*. Lpzg.: Barth 1926. Lowith, Karl: *Nietzsches Philosophie der ewigen Wiederkunft des Gleichen*. Berlin: Verl Die Runde, 1935. Mess, Friedrich: *Nietzsche der Gesetzgeber*. Lpzg.: Meiner 1930. Diem, Hermann: *Philosophie und Christentum bei Soren Kierkegaard*. München: Kaiser 1929. Geismar, Eduard: *Soren Kierkegaard. Seine Lebensentwicklung und seine Wirksamkeit als Schifsteller*, Göttingen: Vandenhoeck-Ruprecht 1929. Haecker, Theodor: *Soren Kierkegaard und die Philosophie der Innerlichkeit*. Innsbruck: Brenner Verl. 1913. Przywara, Erich: *Das Geheimnis Kierkegaards*. München: Oldenbourg 1929. За компаративно истраживање Ничеа и Кјеркегора: Balthasar, Hans Urs von: наведено дело стр. 695-734. Jaspers, Karl: *Vernunft und Existenz. Fünf Vorlesungen*. Groningen: Wolters 1935.

Неизвесност се јавља на свим подручјима данашњег живота. У филозофији се откривају принципи, и разарају теореме који су, кажу, до сада изазивали илузију сигурности. Сада је ова сигурност нестала, а човек живи издвојен, у „својој одбачености“. У психологији се открива низ „обмана“ које су до сада човеку скривале елементарне неизвесности. Један од симптома је што се растачу, релативизују научни закони и аксиоми који су до сада изгледали поуздани. Други симптом је што у политици искрсава такозвано питање сигурности. У унутрашњој и спољној политици нови савези, нови уставни, нове одредбе и тежње желе да створе неку нову и чврсту основу, пошто се старија распршила и нестала. У привреди се жели успоставити такозвано поверење, на чију се упрошћеност жале. Једна значајна грана за успостављање ове привредне сигурности: проблем покрића. Покриће је, наиме, она тајна резервна снага која даје сигурност привредном животу. Али је покриће свуда пољуљано, или је потпуно нестало. На подручју културе, исто као и у друштву, неизвесност се помањала из сваког питања са хиљаду својих лица.

Неизвесност није објективан симптом, него неодстрањиво својство човека који дела, ствара и активан је. Објективан симптом јесте: неразрешивост, проблематичност. Реалитет је данас исто тако сигуран као што је био у свим временима. Али је свест та која осећа да јој је реалитет измакнут испод ногу и чини јој се да је препуштена несавладивим силама.

У литератури о кризи могућа су два става према овој неизвесности, а оба је могуће наћи. Један став тврди да је ова неизвесност првобитна црта и из ње је настала криза.

Lowith, Karl: *Kierkegaard und Nietzsche oder Philosophische und theologische Überwindung des Nihilismus*. Frankfurt a. M.: Klostermann 1933.

Други сматра да је примарни моменат криза, а њен резултат је неизвесан став који је морала да прими људска свест. Ова два става ретко се јављају заједно у привредним, друштвеним, културним, историјским и научним делима ако изгледа вероватно да нема ни неизвесности свести без кризе, нити, пак, кризе без неизвесности свести. Постављање питања који је став примаран, а који је изведен, није коректно. Реалитет кризе има своју субјективну и објективну страну, једна другу не претиче, нити може претећи. Неизвесност и криза тако су међусобно зависни као субјект и објект: једно без другог не постоји.

2.

Други знак распознавања свести о кризи јесте што човек који живи свестан кризе зна да се налази у особеној кобности. Прецизно речено: човек живи као да му стално прети коб.⁶⁸ Ово осећање кобности није ништа друго до субјективна страна есхатонске ситуације. Кобност се може осетити као стални немир, устрепталост и напетост људске свести. Овај немир, ужурбаност и „нервоза“ могу се приметити на свим подручјима укупног човековог живота. Разумљиви ће бити, међутим, једино ако човек зна да у његовом удесу постоји угрожено људско биће. Ова особеност свести о кризи без изузетка налази се у сваком делу кризе, сместа се запажа као апсолутна конкретна чињеница и предочена стварност, и то је симптом по којем се у првом реду може препознати модерно дело о кризи. Већ и сама чињеница како један аутор дотиче, разгледа, отвара, организује свој објект, тон којим говори, којим излаже мисао, упућују на ову егзистенцију

68 Један од најважнијих проблема данашњег мишљења је трагика и трагично осећање живота. Види у односу на ово: Unamuno, Miguel: *Das tragische Lebensgefühl*. Übers. v. Robert Friese. München: Beyer-Jassen 1925.

која прети његовој судбини. Било да је дело из права или из теорије знања, из социјалне политике или финансија, из друштвених наука или историје, сместа се примећује немир, напетост. Сасвим је природно, јер је човек у овим питањима пред истинском и дубоком претњом. Стављена је на коцку једна велика и сложена, танана и висока култура; пољуљан је привредни просперитет који је до сада био без премца у историји света; претња се наднела над све принципе и целу организацију досадашње економије; збрка прети друштвеном поретку, држави као облику живота, моралу, обичајима, закону, истини. Под притиском неке силе цео људски живот потиснут је на границу преко које, ако начини још један корак, изгледа да је неизбежно изгубљен. Кидају се наизглед поуздане и опробане трговачке везе; крахирају производни системи који су изгледали стабилно. Сигурност се изгубила, а из почетка је ову поузданост замењивала пролазност. Али за пролазност се испоставило да је она прелаз у још веће неприлике и расуло. Због тога потресена људска свест осећа да није под претњом по својим деловима, можда само у привреди, само у друштву, изоловано у знању, него у потпуној целини свог бића, и то – кобно.

Кобност одређују два чиниоца: дубина људске егзистенције и несавладива принуда. Другачије речено, став који се безусловно мора прихватити у кризи која прети свести човека за његову судбину, прво: јасно му је да је она усмерена на његову најдубљу егзистенцију, друго: неотклоњиво је неминовна. Да је само површина, део, допринос, била би под претњом само особеност, ужурбаност и напетост и нервоза били би потпуно несхватљиви, или би их требало сматрати болесном хистеријом. А са овог становишта изгледа да се човек који живи у кризи не боји заправо за дела и начин живота који се јављају на духовној разини његове културе, државе, политике, при-

вреде, науке, него страхује за своје витално и егзистенцијално биће које је скривено унутар њих. Али ова стрепња не би била озбиљна ако не би била неизбежна, то јест не би била несавладива нужност и неуништива принуда која се ни на какав начин нити икаквим средствима не може отклонити.

На крају треба да укажемо на још једну околност без које слика не може бити целовита чак ни као скица. Човек се сасвим ретко идентификује потпуно са свешћу о кризи као заједничким комплексом неизвесности и кобности. Веома мали број дела изражава случај у коме је свест о кризи потпуно овладава човеком и заузела централно место у процењивању стварности. Ова дела се мирне душе могу назвати делима с атмосфером страшног суда. Ово потпуно поистовећивање са свешћу о кризи јесте такозвана апсолутно позитивна свест о кризи. Колико год се ова атмосфера страшног суда често јавља у појединостима и на површини, исто је толико ретка као гледиште које је доследно спроведено кроз целу замисао. А у то да данашње време и није ништа друго до почетак страшног суда, нико не уме да верује с егзистенцијалном озбиљношћу.

Наспрам свести о кризи, дакле, већина се односи с одређеном перспективом. Наспрам малопређашњег позитивног односа према свести о кризи, овај би се могао назвати негативним. Негативна свест о кризи услед дистанце која се поставља, толико попушта да се покатакд јавља само као незадовољство. И незадовољство такође може бити позитивно и негативно. У позитивном незадовољству јавља се – дух побуне. Ова побуна је у литератури о кризи најопштија појава, па чак ни најсталоженије дело није потпуно без ње. Када је човек наспрам незадовољства у негативној ситуацији, када жели да га премости, хоће да га одстрани и предузима мере да раз-

лог свог незадовољства уклони, наступа утопизам. Већина побуна јавља се у делима аутора који су упућени у духовне науке. Утопизам се нарочито јавља у политичким, друштвеним и економским делима. Оба становишта су примарна и конкретна, само што у првом ставу човека одређује инстинкт субјективног потреса, а у другом инстинкт расплета.

ИСТОРИЈА КРИЗЕОЛОГИЈЕ

Човек би се безусловно морао изгубити у литератури о кризи без малочас начињених оштрих разлика. Сва уопштавајућа и проширујућа одређења воде до тога да истраживач коначно не може установити које је дело о кризи а које није, и када се и у ком делу најпре јавља литература о кризи. Располажемо делима из тридесетих, двадесетих, чак и из ранијих година прошлог века и на ванредан начин нас маме да у њима видимо клице данашњег духа кризе. Многа оваква дела потичу из XVIII века, а има их из периода XVII века, из реформације, ренесансе, чак из средњег века, из римског царства, па и из ранијих времена, у којима се јављају стања слична данашњој кризи.⁶⁹ Криза као појава, међутим, у малочас одређеном смислу, карактеристично је савремена и модерна појава.

I

Дела настала пре фактичне појаве модерне светске кризе наша библиографија назива профетском кризео-

⁶⁹ У вези с овим питањем види: Hamvas Béla: *Modern apokalipszis (A világkrízis irodalma)*. Tarsadalomtudomány. 1935. p. 113-127. Исти: *A jövő anyéka*. Protestans Szemle. 1936. p. 206-212. Исти: *Huizinga krízis-könyve*. Tarsadalomtudomány. 1936. p. 165-173. У овим студијама се испитује питање на који начин се јављала криза у свим историјским раздобљима.

логијом. Главна карактеристика дела је да се у њима већ може наћи свест о кризи, а њене објективне црте у свету, међутим, још тињају само као пратеће могућности. Друштвени, морални, привредни судови и описи у овим делима тачно су онакви као у делима која су писана данас. Као да је аутор ове односе унапред видео у прошлом веку или пре рата. Због тога су то профетска дела. Спољне околности, међутим, још нису у кризи. Свест о кризи престиже фактичну кризу. То уопште није реткост у историји. Мислилац високе духовности по правилу унапред сагледава догађаје који ће настати.

Као првог профетског аутора треба узети Серена Кјеркегора код кога се најпре јавила данашња свест о кризи са свим њеним карактеристичним цртама. Други аутор је Фридрих Ниче, чије је главно дело *Wille zur Macht*, иако писано осамдесетих година прошлог века, и до данас остало најсавршенија кризеологија. У овом делу се могу наћи најјаснији субјективни и објективни знаци распознавања кризе. На почетку XX века више профетских дела означава појачан развитак проблема кризе.

Последње дело профетске кризеологије, уједно и прво фактичке литературе о кризи, јесте књига Освалда Шпенглера: *Der Untergang des Abnlandes*. Шпенглер је био први код кога се криза која се јавља у стварном, објективном свету сусрела са свешћу о кризи која је пројективана у историји. Код ранијих аутора криза је само тињала, а јављала се тек као могућност или као делић. Када се Шпенглерово дело појавило, светска криза је постала фактичка стварност. То је време: 1918, крај светског рата.

II

Уследило је оно што је свест о кризи унапред видела, односно оно што су пророци прошлог века и почетка

овог века описали као скривене клице распада и катастрофе, постало је актуелна стварност: политичко расуло, осиромашење, привредно пропадање, друштвено растројство, морална, интелектуална, уметничка и научна криза. Међутим, привремено, на специфичан начин, ова стварност још увек није откривена у свом правом значењу. И овде безусловно морамо указати на околност која је наизглед противречна. Док су духовно упућени мислиоци, историчари, научници, говорили о кризи већ пре десет, чак и двадесет година, њу још увек нису били у стању да примете они који су живели међу реалитетима. Тако је настала она гротескна ситуација да су они који се обично називају иреалистима и апстрактнима, већ одавно видели како криза продире са свим својим ужасима; а они, пак, који воле себе да називају људима чињеница, кризу су запазили тек када им се већ била сручила на главу.

Ова околност објашњава зашто је економска криза, када се појавила у свој својој збиљи, затекла човека практично неспремног и запрепастила га. Мислилац је, пак, једино био принуђен да утврди: ево, уследило је оно што је рекао. За време двадесетих година можемо се сусрести с веома разноврсним делима о кризи, али међу њима једва да има таквих која би се бавила конкретним питањима друштва или државе или привреде. Тек када се 1929. године у Њујорку јавио први знак економског краха, тада је примећено где је све у међувремену доспео. Необично је и апсолутно карактеристично за ситуацију да се и тада ова појава сматрала чак искључиво за кризу која је или финансијска или производна или неке друге економске природе, а веома мало људи је примећивало њене дубље односе. Најдаље су ишли они који су запажали понајвише политичке или социјалне чиниоце преко привреде. Отуда онда и чињеница да је употреба лекова доживела крах у свим случајевима готово без изузетка.

Примењена је локална терапија, мада се болест већ тада била проширила на цео организам.

Водећи рачуна о овим чињеницама морамо закључити следеће: она дела која изгледају најреалнија и најконкретнија у питањима кризе, заправо су иреално сужена, а питање и не виде у његовом целом опсегу. Истинску перспективу на кризу зато и не дају ова подробна дела, него она општа, а међу њима она најопштија. Једно дело које се бави социјалним питањем, уздрманим поверењем у економију, капитализмом, мора деловати недовољно, јер види само део целине. У питању кризе веродостојно је оно што може да пружи јединствену укупну слику. Код ових дела, међутим, уопште није довољно да се крећу у широком кругу. Поред општости, други битан захтев је: дубина.

Таквих дела која су довољно општа и довољно дубока да својим реалитетом и верношћу открију светску кризу, веома је мало у односу на непрегледну множину литературе о кризи. Наша библиографија је ова дела означила на тај начин што је истакла њихов значај. И ова дела су писана, уз веома мало изузетака, двадесетих година нашег века. Од завршетка светског рата до краха њујоршке берзе (1929) трајао је класичан период литературе о кризи. Оно што се потом јавило углавном су тек појединости или проширивање појединих проблема.

Отуда се досадашња историја кризеологије и нехотично дели на три дела: први, период профетских дела о кризи до краја светског рата; други, од краја светског рата, од Шпенглерове књиге па до избијања америчке монетарне кризе; трећи део би се могао назвати временом секуларизације, јер су тада светску штампу преплавилa најразноврснија дела која су узрок кризе тражила час овде час онде, углавном описујући њене симптоме и откривајући појединости. У првом раздобљу владајући тон

дела је филозофски; у другом раздобљу криза је описана с културног и историјског гледишта; став дела о кризи у трећем раздобљу је превасходно политички, друштвени и економски.

РАСПОРЕД БИБЛИОГРАФИЈЕ О КРИЗИ

Гледишта избора природно су одредиле означене црте у опису кризе као појаве у историји кризеологије. Међутим, пре него што прикажемо склоп, морамо се укратко позабавити оним делима којима би место наизглед требало да буде у библиографији, а ипак их нисмо обухватили. Библиографија не обухвата дела:

1. која светску кризу схватају као политичку последицу светског рата. Ова дела, наиме, виде кризу на основи једностранних збивања, а о правој суштини кризе као појаве немају сазнања;

2. која се баве преокретом у природним наукама XX века. Узроци и покретачи револуције у природним наукама, која се одиграва у данашње доба, нису у кризи, него у самим природним наукама. Нова дела из физике, астрономије, биологије итд. могу се замислити и без кризе. Управо због тога овим делима и онима који се њима баве нема места у литератури о кризи;

3. која приказују и описују друштвене покрете из угла:

- а) историјског материјализма,
- б) фашизма
- ц) национал-социјализма.

Корени друштвених теорија комуниста, фашиста и национал-социјалиста потпуно су изван кризе, ове теорије се могу разумети и без кризеолошких рефлексија;

4. која се питањима кризе баве из угла (уопште „смишљено“) који је изван равни духовности;

5. која проблеме кризе приказују у формама лепе књижевности. Укључивање белетристичких дела, ма колико изгледало захвално, веома би проширило нашу библиографију.

Библиографија се дакле дели на следеће одељке:

1. профетска дела о кризи;

2. дела која спадају у оквир духовне кризе. Под овом одредницом су општа дела о духовној и верској кризи, као и о кризи у погледу на свет. Овде смо обухватили и дела која се уопштено баве хуманистичком кризом;

3. историјска криза. Аутори ових дела кризу схватају као околност светске историје;

4. криза културе. Ова дела објашњавају кризу као распад старих култура и настајање једне нове културе;

5. криза науке. Изузев горе поменутих дела овде су обухваћене књиге у којима се могу наћи знаци препознавања неразрешивости и свести о кризи;

6. криза уметности. Такође дела у којима је обухваћена криза као појава;

7. политичка криза. Као што смо претходно напоменули, овде су побројана дела која узрок политичких неприлика виде у факту кризе, а не, на пример, у светском рату;

8. друштвена криза. Изузев оних дела која полазе од идеологија класне борбе, комунизма, фашизма, национал-социјализма;

9. економска криза. Избор је овде могао поћи искључиво од садржине, тежине и значаја дела, а испуштена су само она дела која или не говоре ништа ново, или су на други начин изгледала безначајнија.

Сваки одељак је подељен на два дела. У првом делу су побројане монографије, а други део садржи списак чланака по часописима. Разуме се, у избору.

Библиографија не може да претендује на потпуност: потпун избор данас још и није могуће остварити. Међутим, чињеница је да изгледа вероватним да су именована најважнија дела о светској кризи.

ДУХ И ЕГЗИСТЕНЦИЈА
(Филозофија Карла Јасперса)

I Активно йосмайрање

„Филозофија егзистенције, ослоњена на традицију и полазећи од садашњости, јесте замисао могућности људског бивства усмереног ка трансценденцији. Свако филозофско мишљење, међутим, у крајњем смислу јесте филозофски живот, а то није ништа друго до она унутарња активност појединца посредством које свако постаје оно што јесте. Изречена мисао, учење очврсло у делу, резултат је овакве унутарње активности и истовремено њен будилац. Будући да је филозофско мишљење најживотније и да се његово порекло налази у бивству као у сопственом бивству човека, највећа превара и разочарење управо је ту могуће, и онда може да се претвори у најбеживотније, најлажније мишљење“.

„Ако хоћу да доспем до самог себе, не могу се понашати тако да о себи размишљам као о циљу објективног знања, али ни тако да се користим одређеном техником као дисциплинованим ставом свести, изолованом строгошћу у себи самом. Моје бивство би било само објекат који бих гледао и схватао као заустављиво бивство. Али до себе не могу dospети ни уз помоћ нових појмова које су створили филозофи. Филозофско мишљење као чисто мишљење и већ замишљено ново мишљење још није достигло само себе. Све зависи од тога да филозофско мишљење буде делатност независна од свих услова. Испуњење мишљења, његова истина и увиђање једно је и истоветно само с оном делатношћу која ме изнутра уздиже“.

„Мислити о самом себи као о психологији, техници, као о регулисању начина живота, размишљати филозофски, све је то последица истинског филозофског мишљења, или припреме за њега. Безусловно ће то постати само у мом сопственом просветљењу као апсолутна свест истовременог знања и захвата: извор који више није средство, него реализација свести бивства“.

„Људско просветљење мене самог може се наћи као пример код великих филозофа. Њиховим самопросветљењем пали се наша ватра ако буктиња прелази из руке у руку. Додир егзистенције филозофа пак претвара се у стварност само онога трену када се смисао мисли потпуно стопи с мојим сопственим бивством, или ако се она премести у стварност данашњице“.

„Филозофско мишљење значи да сваки дан судим себи самом. Мисао је трн: у својој неспорности има улогу апелације; ако исклизне, онда застаје; доноси трансценденцију и, призивајући је, чини је присутном. Међутим, све је то стварност само у сопственом независном бивству које мора да постоји како би мисао стварно постала мисао: ово мишљење се не може остварити примећивањем или даташћу, једино ако сам ја одиста онај који сада постајем мислилац“.

„Изгледа да ми је, уместо што себе самог штитим непрекидношћу бивства, лакше ако преживљавам велике патње и одлуку; уздижу ме док се сламам у њиховој шасти, јер сам истргнут из свакодневице. Очување непрекидности бивства пак могуће је само у свакодневици. Једнократни потрес ствара крајност, основу будућности која после свега следи. А оно што је створено, пак, само је онда истинско и стварно ако се током година човек држи истог у свом понављању сећања незаобилазних последица“.

„Филозофија се, значи, исто тако окреће великим потресима као и свакодневици. Једна безусловност је одјек друге, једна без друге остаје под знаком питања...“

„У филозофском мишљењу могуће је особено остваривање активног посматрања као унутарња активност усмерена посредством замисли трансценденције. Слично религиозној активности, постићи циљ у свету искључујући буђење жељеног дејства. Карактеристична је црта што је то без услова и зато се разликује од везаног посматрања, промишљања и стварног испитивања: резултат јесте моје сопствено цеђење и прочишћавање посредством свести трансценденције. Ако и нема реалног односа према Богу, и у њему се Бог не оглашава својим присуством које се може запазити, ово посматрање ипак смело налази пут према скривеној трансценденцији... Ово посматрање је врхунац филозофског мишљења, извесност апсолутне свести тиме што самог себе налазим у трансценденцији“.⁷⁰

У овим наводима сместа треба запазити две упадљиве чињенице. Прва је формалне природе, и очитује се у томе што јој недостаје свака чврста одређеност. Прва реченица говори о филозофији егзистенције и тврди да је она, ослоњена на традицију и полазећи од садашњости, замисао могућности људског бивства усмереног ка трансценденцији. Али друга реченица одмах руши половину претходне; јер је, наиме, тачно да је филозофија замисао, али крајњи циљ није посматрање мисли, него активан живот. Трећа реченица изгледа да то и потврђује када каже: мисао је већ нешто очврсло. Друга половина реченице пак прећуткује да је живот напротив динамичан. Четврта реченица пак делимично руши и другу и трећу када указује да у филозофском животу човек исто тако

може достићи себе самог, као што може и да пропадне у стропоштавању.

Формални израз реченица је такав у целој филозофији. У великој већини или је сасвим негативан, или је делимично такав; ако није, онда је само услован или пренесен. Пример: о смрти човека који живи у граничној ситуацији пише: „За онога који живи у граничној ситуацији смрт није близу, није далеко, није пријатељ, није непријатељ. Обоје је у замаху међусобно противречних видова. Смрт не осигурава садржину егзистенције ако се према њој заузме једнозначан и директан став: не у окамењеној нежељености која себе изузима из граничне ситуације преузимањем чисто скамењеног стања у тачки; али ни у порицању света који брка себе и теши се замишљањем једног другог, оностраног живота.“⁷¹ Ето: три реченице и у њима седам *не* и *нема*; изван и поред тога: откривање противречности, негација и порицања. У ткању три реченице нема ни једног јединог привлачног места које би се могло показати: ово је недвосмислено. Зашто?

„О предметима треба говорити негативним методом како би их човек одгурнуо од свега што није егзистенција; човек корача дуж предела ствари, корак по корак стиже до границе, где већ нема нових предмета, него остаје празнина... овде се догађа апелација трансценденције“.⁷² Специфичност формалног израза: порицање, лишаванье, противречност, сумња – и све то свесно. То је индиректан метод који, уклањањем онога што није, не да не досеже оно што јесте – него приспевајући у његову близину покреће га, и врши апелацију. Егзистенција је неодредива и неприступачна директним путем, до ње се

71 Ibid, p. 223-224

72 Ibid, p.11-12

70 Philosophie BD. III. *Existenzerhellung*, p. 325-327

може приспети само непрекидним уклањањем свега онога што није егзистенција.

Друга упадљива чињеница у цитату јесте садржинске природе, а то је да је филозофија егзистенције у првом реду филозофија, односно размишљање и посматрање, и насупрот томе њен коначни смисао је ипак филозофски живот посредством кога свако постаје оно што јесте. На основу свега овога неће бити тешко разумети да је то тако, чак да треба да буде тако. Ситуација је и садржински тачно таква као што је и формално. Метод је и овде индиректан. Поглед клизи дуж света ствари и на сваком кораку казује: не. Све док не приспе до границе где више нема ствари, и где остаје празнина... и догађа се апелација. Да ли је то поглед? Јесте. И није. Поглед, али то већ није избор, ход до краја, порицање, стицање и апелација. Делатност. Активна пасивност која делује пуштајући ствари. Зато јесте филозофија, али је зато истовремено и живот; мисао и чин. Перспектива и интензитет. Филозофија егзистенције: филозофија, али филозофија егзистенције живог, делатног човека који има свој пут, задатак, везу, дух, вољу, страст, ватру и удес, и који свој задатак, везу, дух, вољу, страст, ватру и удес мислећи живи и делује својом мишљу. То је активно посматрање.

Активно посматрање јесте унутарња активност.⁷³ Али на питање шта је унутарња активност не може се од-

⁷³ *Das innere Handeln*. Дословно превођење Јасперског филозофског језика каткада је сасвим немогуће. Филозоф воли говорне, књижевне изразе, чак струке изван филозофије, уколико изражавају егзистенцијалне гестове. Затим тим речима даје филозофску садржину. Јасперс се очигледно туђи од филозофске стручне терминологије и не прихвата речник ниједне школе. Управо зато могућност разумевања код њега зависи од потпуности израза, а не од *definitionalis terminus*. На мађарском веома често треба одабрати сасвим другу реч како би била разумљива интенција Јасперса.

говорити на позитиван начин исто као што се не може одговорити и на питање шта је егзистенција. Има оних који кажу: један део филозофа посматра. Ово посматрање је рефлексија. Филозофија егзистенције не посматра на овакав примаран начин, него посматра само посматрање. То је рефлексија рефлексије.⁷⁴ Ово тумачење сасвим погрешно схвата филозофију егзистенције. Јер оно што се у филозофији егзистенције усмерава ка рефлексији није рефлексија, него управо активност; а однос између њих није у томе да се једно усмерава и односи на друго, него да су једно: само посматрање се претвара у активност, а рефлексија постаје активна. Тежина разумевања је управо у томе.

Треба начинити две важне разлике. Једна је да активно посматрање није анализа. Анализа је методски поступак који покушава да стигне до суштине ствари на тај начин што их разлаже. Друга је да активно посматрање није напредовање од споља ка унутра, које се полазећи од површине приближава средишту суштине. Активно схватање осветљава једино аналогија, али ту треба бити опрезан. Та аналогија јесте: активно посматрање и јога. Постоје такви јога поступци који иду индиректним путем, и то „не то“ путем, као унутарња активност. Поставља питање: да ли сам ја своја рука? не; да ли сам ја своје око? не; да ли сам ја своје телесно обличје? не. Нисам истоветан са својом физичком појавом. Даље се постављају питања: да ли сам ја своја нога? не; да ли сам ја свој укус? не. Даље: да ли сам ја своја страст? не; своја плаховитост? не. Значи, нисам истоветан ни са својим осећањима. Још даље: да ли сам ја мисао? не; дух? не. Нисам ни физички, ни сензуално, ни емоционално, ни интелектуално, ни духовно. Све су ово „ствари“, односно могу бити моје или

⁷⁴ Gelhen, Arnold: *Idealismus und Existenzphilosophie*, Leipzig, 1933.

нису моје, али никада не могу бити Ја. Ја је изван њих. Неко ко их користи, али је он сам независан од њих. Ја је апсолутни субјекат.⁷⁵

Унутарња активност у овом смислу јесте једна врста оге, али је разлика веома битна. Јога види апсолутни субјект из предметног света тако да он није ни овај, ни тај, ни онај. Али га налази и тада каже: то је тај. Ако никада не стане очи у очи с њим, и ако му никада не додирне седиште, на неки начин га је свесна, зна га, поистовећена је с њим и разуме га. Не може се бити свестан егзистенције, јер оно чега се може постати свестан јесте освешћење, али није освешћени. Егзистенција је немиллива; нема имена, нема речи која би је могла призвати и учинити присутном. Улога унутарње активности јесте та, претварајући се у делатно посматрање, не изненађује егзистенцију у њеном средишту, као што јога изненађује апсолутно Ја, него управо претварајући посматрање у активност ослобађа се у овој активности, наступа и даје себи знак. Унутарња активност не води у егзистенцију, него је егзистенција унутарње активна. Али, не у себи самој, него је активна са собом и чини оно што чини. И тако ош нешто: не као са стварима, него као с личношћу. И на крају: иако јој суштина није посматрачка и није делатно, активно посматрање – док гледајући чини и активно гледа – егзистенција ради стварајући. Ствара нову ситуацију не да би себе поставила у ову ситуацију, јер је ситуација сама замах и покрет ка припреми и завршетку. Баје, али не да би пала као жртва ових бајања, него да би у сопственој зачараности стигла до такве активности у којој се може прочитати. И ако је унутарња активност чисто егзистенцијално бивство: егзистенција егзистенције – као што субјект живи сам, и као што чини сам са

⁷⁵ Овакав поступак јоге, једини употребљив за Европљанина, описао је Paul Barton: *The way of the inner life*, London, 1939.

собом – ова унутарња активност није ништа друго до посматрање; али видећи себе самог, од посматрања постаје активност онако као што мисао постаје творачки чин. Јога јесте поступак изливања космичког Ја на магијски начин; активно посматрање се разликује од јоге по томе што се у самом активном посматрању као поступку не открива космичко Ја него самотворачка активност која је заједно са самом егзистенцијом, у њој самој. Разлика између јоге и филозофије егзистенције, значи, јесте у томе што јога налази нешто готово, док се филозофија егзистенције формира у делатности активног посматрања и ствара се егзистенција која никада не може бити друго ни више до активност посматрања.

Недвосмислено је да активно посматрање жели да обележи стварност унутарњег света: унутарњи вртлог стварности, као што мисао од унутарњег хаоса ствара космос, од вртлога поредак света, од ускомешалости смиреност кружење. Само што је овај творачки процес унутарњи, творац ствара себе самог, јер егзистенција, пре унутарње активности, ни сама не постоји. Само када се ова активност пробуди, и када у њој крене, онда почиње да постоји и постаје могућа и до завршетка никада не стиже, јер и у последњем трену остаје могућност.

Јасперс реч филозофија користи само једном, на суштинском месту: у наслову свог тротомног главног дела. Иначе је увек означава као активност, као филозофирање, као филозофско мишљење, као унутарњу активност, као активно посматрање. „Оно што ја јесам увек остаје питање, насупрот томе, ипак сам извесност која држи и испуњава све остало. Моје право ја никада не може постати моје власништво, него је увек само могућност мога живота“.⁷⁶ Филозофско мишљење као активно по-

⁷⁶ *Existenzphilosophie*, Berlin, 1938, p.31

матрање зато никада не може бити завршено, не може бити ни догма, ни теза, ни принцип, него стална унутарња активност. „Ако у филозофском мишљењу желим да постигнем такав садржај којег се стално могу и хоћу да придржавам – ако желим да знам уместо да верујем – ако желим да докучим техничке рецепте уместо да егзистирам у разбуктавању целине свемира, онда заправо уместо слободе свог сопственог бивства желим психотерапеутска упутства, и онда ће ме филозофија оставити да цедилу. Филозофија се оглашава само тамо где су знање и техника већ подбацили. Показују, али не пружају. Наступају с бљештавим зраком светлости, али ни на шта не указују.“⁷⁷

Филозофско мишљење као активно посматрање осветљава на следећи начин:

„Треба остварити такву филозофију која је дубље размислена и зна шта је смисао као смисао који обухвата свет и не затвара себе сама;

– која је исто тако отворена према свакој стварности и важности као што је слободна у промишљању, и као што је страсна и трезвена у трансценденцији и у слушању скривених знакова трансценденције;

– која препознаје принуду извесности и, на супрот томе, разуме је у њеној релативности;

– која отвара простор модерним природним наукама и њиховим последицама, и суздржава се да их универсализује;

– која се на одређен начин држи научних могућности, а ипак зна за границе могућности;

– која прихвата сваку реално оправдану слику света, а она је ипак сама без слике света, пошто ни једна једина није Једна ни Апсолутна;

– за коју је свако објективно знање само средство које она преузима а да у њему не види крајњи циљ;

– која извире на дубини егзистенције из историјског времена, има очи и уши за друге егзистенције, ниједну не избегава, ниједну шематски не класификује, не осуђује се да иједну сасвим сазна;

– која сме да разуме појављивање супстанцијалног у свим видовима, јер је израсла из сопствених супстанцијалних могућности;

– која отвара простор за безграничну комуникацију а да не зна куда то води и шта је Целина;

– која се не устаљује у догми, па ипак се не губи у обескорењености;

– која осветљава безусловно за које зна да извире из историје и управо зато није од опште вредности, а истовремено узима у себе опште вредности, које, будући да су опште вредности, нису безусловне, нити релативне;

– која трансценденцију не сматра знаном и не користи је искључиво за себе – због тога безусловно јединство света оживљава историјски и егзистенцијално, а не сматра пак Апсолутно Један као вредност за свакога и за све“.⁷⁸

II Преходници и савременици

1. *Кјеркегор. Паралелни њути: Хајдегер – дијалектичка теологија* – католичка теологија. „Садашњи положај филозофије одређује чињеница да се два филозофа, Кјеркегор и Ниче, на које се за њиховог живота није рачунало и у историји филозофије су још дуго остали без утицаја, непрекидно уздижу по своме значају... У филозофском мишљењу и у истинском животу човека Кјеркегор и

⁷⁷ Ibid, p. 54

⁷⁸ *Descartes und die Philosophie*, Berlin, 1937, p. 103-104

Ниче наступили су као израз судбоносности... На питање шта је та судбоносност, одговор је и данас отворен; упоређивање два мислиоца не одговара још на ово питање, али питање постаје јасније и хитније... Њиховим посредством европско филозофско мишљење начинило је такав корак чији се коначни значај још не може измерити... Заједничко им је: „како њиховог мишљења, стварност њихове егзистенције мишљења и начин на који сами себе разумеју“.⁷⁹

Ништа не би било толико безразложно као покушај да се прикаже Кјеркегорово филозофско мишљење. Кјеркегор је први егзистенцијални мислилац у европској филозофији, што значи да је његова суштина у спонтаном филозофском мишљењу, у оном одређеном кјеркегоровском активном посматрању које човек тек онда види ако суделује у унутарњој активности и преживљава га стојећи очи у очи с њим и читајући га. Ако је пак реч о томе шта је приближно оно што његовим трагом остварује темељно нову ситуацију, то се онима који познају Кјеркегора, истина с одређеним суздржавањем, ипак може саопштити.

Ово је нова ситуација: филозофско мишљење пре Кјеркегора било је наивно. Кјеркегоровски преокрет значи сагрешење филозофије. Европска филозофија је тада први пут окусила плод са дрвета сазнања. Од када је написао своја дела, и ова дела се већ распрострла по целој земљи, мишљење осећа и зна да се стропоштало, потчињено је и угрожено. Али ситуација није да је мишљење пало у грех посредством Кјеркегора. Изгледа да је он ову грешност само открио, а да је она постојала одувек. И даље: он је открио да је мишљење увек упадало у грех зато што и није могло бити другачије. Зашто? Јер сам човек -

⁷⁹ *Vernunft und existenz*, Groningen, 1935, p.5-6

човечност човека - бивство - егзистенција упада у грех и мишљење се не може одвојити од човека. Човек је увек живео у кризи и у њој живи и живеће. Зато је увек основни став у животу био: страховање и стрепња. А ову егзистенцијалну ситуацију не изазивају спољне околности. О томе заиста нема ни говора. Угроженост, судбоносност, не могу се замислити без свагдашње људске егзистенције. Људска егзистенција је људска баш посредством људског и посредством егзистенције, како би била, као што каже Барт, у перманентној кризи.

Филозофију која смирено размишља сасвим је разорила ова кјеркегоровска олуја. За трен ока су укинуте удобна филозофија природе, логика, теорија сазнања, могућност метафизичке градње система. Филозофија је одједном постала занимљива и то тако нечувено занимљива да за то нема примера у историји света од Сократа наовамо. Човек је осећао да је дотакнут у својим најнепосреднијим егзистенцијалним интересима. Кјеркегор и филозофско мишљење настало његовим стопама није било тако далеко и апстрактно као Лајбницово, или Кантово, или Хегелово. Ово мишљење је постало грубо, нестрпљиво, изазовно, претеће, проклињујуће, дивље, одлучно, увредљиво и понижавајуће. Није се могло избећи: качило се за човека, присиљавало га је на становиште, ударало га и повређивало. Овај провокативни и прогонитељски карактер Кјеркегоровог мишљења није досегао ни један његов следбеник, ни Јасперс, ни Хајдегер, ни Барт, нити други протестантски или католички мислиоци.

Лично додирнута унутарња активност као филозофија лагано је прибављала вредност, али мислилац који је почињао око светског рата није могао да је занемари. Ни Јасперс није могао да избегне утицај кјеркегоровске револуције. Паралелно с њим је започео и Мартин Хајде-

гер који је искључивији ученик Кјеркегора, у много чему потреснији, узнемировнији и поразнији. Разлика између Хајдегера и Јасперса, ако се сажме у једну једину тачку, јесте да је за Хајдегера егзистенција *Dasein*, односно конкретан, реалан, материјализовани живот са свим његовим додацима. У овом *Dasein* налази се егзистенција као „Брига“ која потхрањује себе саму. Хајдегер пориче некавалитетну и некавалитативну егзистенцију. За нас *Sein* постоји само као *Dasein* и *Dasein* само као *Sorge* – бивство само као тубивство и тубивство само као брига.⁸⁰ Избачена из бивства, егзистенција овде живи у побачености (*Geworfenheit*). Егзистенција није целина него је разломљена: сломљена и с бивства одломљена. „Целина људског живота не постоји у својој уопштености, него се збива; није дата, него је управо: задата“.⁸¹

У Кјеркегоровом филозофском мишљењу филозофија и теологија су једно. Његови следбеници деле његово наслеђе: световну филозофију преузео је Хајдегер, теологију протестантска и католичка теологија. Дијалектичка теологија, поготово она Карла Барта, изгледа да је, ипак, најчистије сачувала кјеркегоровски дух. Сродност с Јасперсом није сасвим непосредна, само је паралелна. Јер Јасперс није ништа преузео од Кјеркегора, само је доbio подстицај, управо: задатак.

Карл Барт⁸² и дијалектичка теологија донели су суштинске новине. Новина је што је теолошки став – пи-

80 Хајдегерово главно дело: *Sein und Zeit*. С Јасперсовог гледишта још је значајно: *Vas ist Metaphysik und Holderlin und das Wasen der Dichtung*.

81 Pfeiffer, Johannes: *Existenzphilosophie*, Leipzig, 1933.

82 Његова главна дела са становишта Јасперса: *Der Römerbrief*, München, 1933. – *Das Wort Gottes und die Theologi* 1924. – *Die theologische Existenz heute*, 1933. – Представници дијалектичке теорије поред Барта јесу: Брунер, Гогартен, Бултман, и исто чу толико важни.

јетистички – који је раније био владајући, нестао једним ударцем. Заправо се збило исто што и у филозофији. Одбачена је спекулативна и систематична егзистенција. У теологији је уместо пијетистичке религије наступила кјеркегоровска кризна егзистенција сагрешења. Барт каже да једини став религиозног човека према Богу може бити само онај какав је био библијског Јова. „Егзистенцијалан“ – за њега значи: *selber angebrannt, aus dem Satte geworfen* – онај који је опечен и избачен из седла. Сродност с Хајдегеровом побаченошћу је очигледна. Човек позив на овој земљи: „Питања без одговора, патнички пораз, беспомоћне противречности, побуне и потпуна неспособност да чини нешто друго него ли да врштити или занеми.“⁸³

Измењену ситуацију мишљења ништа оштрије не осветљава од ових неколико цитата. Овај преокрет није могла да избегне ни католичка теологија. Овај правац се додирује с Јасперсовом филозофијом само у истоветности духа раздобља. Порекло му је само делимично у Јасперсу, другим делом су то енглески кардинал Џон Хенри Њумен, француски мислилац Морис Блондел и схоластика. Од аутора који су пошли од Кјеркегора и наставили паралелно с Јасперсом довољно је ако поменемо имена Теодора Хекера, Ериха Прживаре и Романа Гвардијана. А за карактеризацију правца нека буде довољно оволико: главно питање модерне католичке теологије – егзистенцијалитет светог живота.

2. Ниче. Паралелан њуи: Клајес. „Човек без страсти, грађанин који релативизује велике супротности света. Кјеркегор и Ниче се окрећу против релативизације супротности. У томе се слажу. Ова сагласност је, међутим,

83 Битно у односу на дијалектичку теологију: Eklund, Harald: *Theologie der Entscheidung*, Uppsala, 1937. – Balthasar, Hans Urs von: *Die Apokalypse der deutschen Seele*, Bd. III, p. 316 – 391.

кобна за грађанина, јер он веома добро осећа претњу која одатле стиже⁸⁴. То је уобичајен тон којим се говори о Кјеркегору и Ничеу. Узме се неки битан детаљ и он се постави за средиште.⁸⁵ Јасперсова је заслуга што је превазидишао све досадашње ониме што човек слуги као истинску стварност.

Оно што се читује у Ничеу, гласи: „Не воља истине која жели да коначно подјарми истину... него воља истине која се пробија из дубине и постаје дубина која сме себе да изручи упитаности, ни пред чим не остаје затворена и уме да чека.“ Али то није довољно. Јер ако је и важно ово негативно, јер „без ширине негативног нема позитивног“, и ако је и важно да: „Ниче, рушећи ограничавајуће хоризонте, отвара нове просторе и не поставља нове границе, као што је чинио Кант, него... буди силе које подстичу унутарњи став“ – све то је тек услов и претходница.

У Кјеркегоровој филозофији има нечега страшног: одлучна одважност која бичем истине истерује човека из сваког његовог скровишта. Ова одважност, међутим, само је припрема за велику пасивност како би се човек потпуно предао у руке Бога. Истерати га из свих мисаоних лажи како би му се отворила Велика Целина. Стање велике пасивности, међутим, није уследило код Кјеркегора и зато он није могао постати погодан медијум одређеног великог пријема. И код Ничеа све је то тек један трен. У овом трену пак означен је преокрет историје света. Уследила је пасивност: савршен смирај – апсолутни

84 Baeumler, Alfred: *Studen zur deutschen Geistesgeschichte. Gedanken über Kierkegaard*, p.92

85 Значајни аутори из целе библиотеке литературе која се односи на Ничеа: Бертрам, Клагес, Левит, Обенауер, Шестов, Балтазар, Јасперс. Jaspers: *Nietzsche*, Berlin, 1936. - За упоређивање Ничеа и Кјеркегора: Jaspers *Vernunft und Existenz*, Löwith, Balthasar, Neuse итд.

мир, – потпуно искључивање из света – за један трен: потпуна поништеност. И у овом безгранично опасном трену, спремном на све, збио се преокрет, за који Јасперс, у својој књизи о Ничеу, каже: „почетак потпуно нових биолошких збивања“, „појава новог биолошког чиниоца с којим је стигла непосредна појава савршено новог живота“. То је могућност: *Hinauswachsen des Menschen über ihr blosses Dasein* – израстање човека из његовог пустог живота. Ниче ово израстање назива *Überschöpfung*: ново људско знање и таленат који чине човека способним да од грађе сопственог живота створи онога човека који из њега искорачи и иступи. Зашто? Јер је то више. Куда? Ка боговима. Како? Мисао је тек онда разумљива ако човек промисли о томе како су у Ничеовој филозофији постали егзистенцијални митологија, психологија, теорија са знања, метафизика, религија, и у овом једином вртлогу доживљене мисли, као у бескрајно појачаној унутарњој активности, наступа нови биолошки чинилац - као резултат стварања. То је као стварање света: човек ствара од себе ново биће које више није он, него живи изнад њега. Укратко, то је дивинација.

Јасперс у књизи о Ничеу открива зашто Ниче није могао бити занемарен и због чега је било немогуће скренути с пута којим цело модерно мишљење корача Ничеовим стопама. Одмах треба утврдити да је Јасперс ближи Ничеу од онога ко отворено признаје да је ученик и настављач Ничеа: Клагес.⁸⁶ На много места је упадљив паралелан пут њих двојице, али Клагес на концу ипак ствара само систем, гради науку, конструише морал, све ствари које Ниче забрањује. И Клагесов дуализам дух-душа заправо је поновни пад у романтичну филозофију природе пре Ничеа. Тиме што је Клагес узмакао, он је

86 Главна дела Клагеса: *Der Geist als Widersacher der Seele - Grundlagen der Charakterkunde - Von Kosmogonischen, Eros*.

отклонио од себе тешкоће и опасности ничеанских захтева. Ово решење је за Јасперса од самог почетка било неодрживо.

3. *Дилтај. Паралелан њуи: Шелер.* У модерној проблематици мишљења једва да постоји једна једина битна тачка коју Вилхелм Дилтај није дотакао. Његове резултате и мисли на специфичан начин ипак није било могуће ни искористити, ни продужити. Дилтајев рад је био усмерен да духовним наукама да такву коначну и стабилну заснованост, такву еуклидовску тачку од које се даље може градити према својој вољи. То је био узрок што га нико не може заобићи, али га нико није могао истински прихватити као учитеља. Али се онда открило да духовне науке немају нити могу имати еуклидовски фундамент који је Дилтај замишљао.

Међутим, постојао је један методолошки корак који се од велике анализе ренесансе и великог увода у духовне науке није могао избећи, а то је: структурални поглед. Дилтај је први превазишао Тенову теорију раса-миљетренутак и своје историјске фигуре није желео да разуме помоћу математичких фактора, него путем специфичног органског сплета. Као неминовну стварност је приказао како из доба израста дух и како из духа настаје слика света. Долазећи у додир с датостима доба, човек преко одобравања, борби, порицања, прихватања, кроз да и не, остварује духовну слику света борећи се са светом. Потом је необично да оно што овако настаје, слика света, означава само доба за будућа времена. Тако је Дилтај оцртао европски хуманизам и XVIII век.

Филозофија егзистенције је одавде добила веома важан негативан подстицај: у историји европског духа то је био први случај када посматрање света није замишљено као саставни део стварности, него као независна духовна стварност. Дух је објективан реалитет – схватање

света, пак, је објективна грађевина као и једна црква. У степену зрелости Европа је тако достигла Исток: човек је у бивству покушао да опстане без омотача погледа на свет, – покушао је као чисто Ја да живи без свега на себе узетог, мишљеног, ученог, без преузетих мисли, принципа, правила.

Дилтајево структурално посматрање и његово објективно схватање духа пресудно су утицали на Јасперсову филозофију док је изграђивао психологију свог погледа на свет, односно када је релативизовао погледе на свет као духовне стварности независне од човека. Утицај је деловао дотле, не даље: пресудан је био у овој једној тачки, али га нигде другде нема.

Паралелни пут овде јесте – Шелер. Разлика између Дилтаја и Шелера јесте што Дилтај, иако је расправљао о готово свим проблемима, правог настављача није имао; Шелер није своје теме схватао сасвим индивидуално, већ егзистенцијално, па и поред тога данас такорећи нема никога ко му не би дуговао за битне подстицаје на целом низу тачака. Шелерово полазиште је сложено и многоструко као и Јасперсово и од те сложености никада није одустајао; све своје мисли стално скупа ваља испред себе. Тако су његовим трагом могле настати чак две међусобно супротне дисциплине: филозофска антропологија и социологија сазнања. Сложеност, односно: стално присуство свих проблема или говорећи Дилтајевим језиком – структурално посматрање, јесте веза између Јасперса и Шелера. Али Јасперс налази егзистенцију после уклањања свих структура, Шелер налази човека у укупном чворишту свих структура. Уколико је пак овде реч о томе да је „највиши степен потпуности живота човека максимум напона“ – Шелер и Јасперс се сусрећу.⁸⁷

87 Види: Balthasar, Hans Urs von: *Die Apokalypse der deutschen Seele*, Bd. III, 84-193. Изврсна студија која открива готово све

4. Вебер. *Паралелни њуџи: Манхајм*. Многи Јасперса сматрају учеником Макса Вебера. Ова тврдња је умесна, као што то и сам филозоф признаје: од Вебера је добио етику и подстицај.⁸⁸ И веома мало мисли. Од тих мало једна је ипак веома сигурна. У односу на значај својих обимних студија, Вебер је у кратким студијама први пут расветлио појаву у свету која је касније названа паралелна упоредност.⁸⁹

Сасвим на почетку друштвених наука, поготово у доба историјског материјализма, полазило се од тога да економија, као „размена материја између природе и човека“, јесте основна животна делатност људске заједнице. Успон економије, њена стагнација, сиромаштво, богатство, уређеност, разина, усмеравају дух, уметност, религију, морал, право и закон у друштву. Ова тврдња историјског материјализма касније је прошла кроз вишеструке промене⁹⁰ све док код Макса Вебера није изгубила агресивну класну усмереност и од тог тренутка се вредност ове мисли може сматрати стварном. Несумњиво је – каже Вебер – да између духа, морала, религије, економије, права, уметности, у друштву и историји постоји стилско јединство. Само је неизвесно која је од ових друштвених и историјских појавних форми прва и подстицајна. То је основна теза Веберових студија о будизму, таоизму и протестантској етици.

Резултат је више нагињао на супротну страну од

битне додирне тачке Шелера и филозофије егзистенције.

88 Има два дела о Макс Веберу: М. W. *Gedachtniswerde*, Tübingen, 1921. – М. W. *Deutsche Wesen im politisschen Denken im Foschen und Philosophieren*, Oldenburg, 1932.

89 *Parallelkoordination*. Израз Шелеровог круга. *Soziologie des Wissens*, München, 1924. Други користе назив *Stileinheit* (Honigsheim).

90 Најчувеније дело: Lukacs, Georg: *Geschichte und Klassbewusstesein*, Berlin, 1923.

историјског материјализма него ка њему. Последица ће изгледа пре бити: примарни подстицај није економија, него религија. Вебер је тезу материјализма окренуо готово за сто осамдесет степени када је претпоставио да прави узрок није економија, него дух. Тиме је одредио и правац мишљења: не посматрајмо размену материја човека и природе, бескрајно је од тога важнија размена духа човека и надљудског. Паралелна упоредност између уметности, књижевности, религије, морала, мисли, одишта постоји. Редослед, међутим, није онакав како су га поставиле друштвене науке.

Веберов утицај јесте: узајамност доба, човека, мисли, друштва. Корен свега духовног налази се у друштву. Управо зато се не може све мислити у свим временима. Капитализам је везан за услове, ови услови дати су у протестантској етици. Нема мисли без доба, без времена, без друштва. Јасперс, кога је питање егзистенције тада већ било захватило, наишао је овде на сјајно тло. Код њега мисао овако гласи: нема апстрактне егзистенције. Напротив: апстракција је удаљавање од егзистенције. Човек је само у датим, реалним, одређеним околностима човек.

Израз је нашао други ученик Макса Вебера: Карл Манхајм. Манхајм је обавезну свест човека, свест која зависи од народа, класе, тла, средине, традиција, назвао: релативизација.⁹¹ Релативизацију свако треба да обави сам са собом: сам мора да утврди историјске и друштвене факторе који га одређују и нарочито сам човек треба да призна ове одређујуће чиниоце као моћније од њега самог.

Напад који је иницирао Макс Вебер против апсолутног човека изрекао је друштвено-научно Манхајм, филозофски Јасперс. Коначно, и у Јасперсовом делу протиче

91 *Selbstrelativierung*. Manheim, Karl: *Probleme einer Soziologie des Wissens*, Arch. f. Sozialwissensch. u. Sozialpolitik, 1925. – *Mesch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*, Leiden, 1935.

већим делом оваква грандиозна релативизација. Морам да откријем снагу друштва, расе, религије, васпитања и тек тада могу открити место где просуђујем, мислим, захтевам и желим.⁹² Човек не стоји у апсолуту, не може изрећи апсолутно мишљење, јер није апсолутно биће.

5. *Психологија. Паралелни џуџи: Јані.* Јасперс је истовремено пошао од више тачака и свака од њих је подједнако важна. Психолошка тачка, међутим, ипак је за нијансу важнија од других. Прво његово грандиозно дело је психолошке природе⁹³ иако то у суштини није, али је по наслову такво и његово филозофско дело којим поставља темеље.⁹⁴ Пресудна пак није спољашњост, него оријентација и наслов књиге. Јасперсова филозофија је филозофија егзистенције и егзистенција филозофије. Он потискује у страну све што се не односи на егзистенцију. Тако мора да одбаци и антрополошку мисао социологије и филозофије. Али када се он на овакав радикалан начин окреће од активног и стварног света, то значи: окреће се према унутра. А заједно с овим окретањем према унутра, немогуће је занемарити свет психе.

На више места је искрсла сумња да је Јасперсов егзистенцијализам у крајњој линији психологизам – ако то и није у смислу XIX века, него психологизам који је прошао кроз феноменолошку школу. Овако, у овом облику, то није истина. Чињеница је да он на многим местима не препознаје и не одржава довољно оштру границу између света егзистенције и света психе. Али то није ни могуће. Ако егзистенција и није душа, ипак се егзистенција и свет душе међусобно једном и заувек не могу одвојити.

Како би ситуација била јасна, мора се с неколико речи оцртати правац истраживања психе у другој деценији

92 Манхајмов назив *Standort*.

93 *Allgemeine Psychopathologie*, Berlin, 1919.

94 *Psychologie der Weltanschauungen*, Berlin, 1919.

века. То је оно време када се позитивистичка психологија већ потпуно насукала. Истина, пред јавношћу званични психолози још су били Ебингхаус, Минстерберг, Ахт и Вунт, али они који су тада почињали више нису посвећивали озбиљну пажњу овим ауторима. Фројдови ученици су се већ одвојили од учитеља како би кренули самосталним путем. Клагесова карактерологија се већ била појавила. Ничеа, истина, још није разумело много људи, али Бергсона јесте. Онда су откривена Кјеркегорова дела и било је одважних који су тврдили да на једној страници Достојевског или Дикенса има више психологије него заједно у свим Вунтовим томовима. Лозинка је била: даље и од материјализма – што је значило: назад у спиритуализам. Окретање према унутра постала је заповест доба и свако је знао да треба откривати свет душе.

Пут је засад био: од изузетка у правило, из болести у здравље, из абнормалности у нормалност. Фројд је овај метод пренео с париске клинике и изгледао је исправан. И Јасперс је започео психопатологијом. Пресудан подстицај новој психологији, међутим, није дала наука, него књижевност. Психологија, чији потпун тријумф значе процват модерне карактерологије и психолошке антропологије, добила је надахнуће од аутора као што су: Ибзен, Стриндберг, Метерлинк, Толстој, Достојевски, Бурже, Хенри Џејмс. Уметност је научила нову психологију да синтетички види. Ову чињеницу боље од било чега другог потврђује студија Јасперса о Стриндбергу и Ван Гогу.⁹⁵

Основни доживљај филозофа егзистенције: „Има нешто што се не може мислити и то је егзистенција“ (Кјеркегор). Егзистенција је она која све мисли. С овим доживљајем је паралелан основни доживљај Јасперсо-

95 *Strindberg und Van Gogh*, Bern, 1922.

вог савременика, К. Г. Јунга, који се крије у аналитичкој психологији.⁹⁶ Из другог смера и другим речима, другим методом и из других претпоставки, али Јунг стиже до истог. Јасперс то назива *Existenz*, Јунг – *Selbst*. И обојицу повезује и нешто изван егзистенције Кјеркегора: Кантов интелигибилни субјект.⁹⁷

На овој тачки се сусрећу Кант, Кјеркегор, Јунг и Јасперс. Међутим, нарочито интересантно тек следи. Прадоживљај свих њих заправо и није ништа друго до древно учење хинду-аријеваца. Какво је то учење? Кант каже: суштина ствари је несазнатљива и *Ding an sich* не може бити предмет проучавања. Али ако ову тврдњу применимо на човека, онда не можемо рећи *Ding an sich*, јер човек није ствар. Несазнатљиво унутарње језгро човека јесте: *Subjekt an sich*, интелигибилно ја. То је оно ја које зна, види, мисли, живи; нарочито: постоји; али понајвише: егзистира. Кјеркегорова теза: „има нешто што се не може мислити и то је егзистенција“ – јесте субјект који није ухватљив, *Subjekt an sich*, интелигибилно ја. А и Јунгово *Selbst* је то. Између стварне спољне стварности и објективне психе, несвесног, као виртуелног бића, Ја. *Selbst* је несазнатљива егзистенција. На крају пак Јасперс: свака изјава о егзистенцији безусловно мора бити лажна, јер то није ствар и није предмет, него субјект, не виђено, него онај који гледа, не *Ich*, него *Selbst* – интелигибилни субјект.

Схватање хиндуског аријевца, нарочито филозофија самкхја, Кант, Кјеркегор, Јунг и Јасперс изашли су из истоветног прадоживљаја. Да се међу овим мислицима на-

96 Од Југових дела нарочито: *Die Beziehungne zwischen, d. Ich. u. d. Ubenwusstsein*. Још: увод у *Geheimniss der golden Blute*.

97 У односу на ово пресудно је: Hauer, J. W.: *Die indo-arische Lehre vom Selbste im Verigleich mit Kants Lehre vom inteligibilen Subjekt* (Die kulturelle Bedeutung der komplexen Psychologie, Berlin, 1933, p. 220-237).

лазе битне и темељне разлике, то је природно. Међутим, они се сусрећу на овом месту и сада није реч о томе по чему се разликују, него о томе шта је у њима истоветно.

Филозофија егзистенције има дубоко дејство и веома широку психолошку основу и са овом психолошком природом сродна и паралелна појава је аналитичка психологија. Чињеница је да код Јунга и Јасперса пресудну улогу има *Selbst* који се разликује од *Ich*, обоје се везује за Канта и преко њега се можда стиже до темељног доживљаја индо-германске расне душе.

III Рекайитиулација, чвориштие и њрви корак Психолоџија њоїледа на светџ

Међу историјским чиниоцима који су одређивали полазиште мислиоца није било ниједног који није био револуционар. Кјеркегор је филозофско мишљење избацио из такве тачке да се чинило како оно више никада неће моћи да се врати у смирену спекулацију. Ничеови захтеви, који су желели не само сасвим нови стил мишљења, него и нови живот филозофа, нису могли остати без одјека. Веберов релативизам је указао на објективне друштвене, историјске и духовне чиниоце које одређују човека. А психологија је просто довела у сумњу пресудну улогу Ја које је одувек било језгро филозофије. Наизглед је још Дилтај био понајмање револуционаран, јер оно што је говорио изгледало је као да се придржава научне традиције. И чињеница да се Јасперсов корак управо збио на трагу Дилтаја открива битну црту личности мислиоца. Јасперс није желео да изведе револуцију и није желео да се сврста међу револуционаре. Ова умереност је до краја остала карактеристична за његово целокупно мишљење. Када на почетку као филозоф начини први корак, он се оглашава сталожено, промишљено и солидно – ретком

и надмоћном мером у односу на пресудну садржину коју саопштава.

Духовна ситуација у другој деценији века готово је била потпуно истоветна као и данас. Велики преокрет се збио: трагом Кјеркегора и Ничеа филозофија је изгубила своје раније карактерне црте и у предњи план није ступила мисао, него мислилац: не филозофија, него филозофски живот, не посматрање, него активан посматрач. Али ни од чега се није смело одустати. У нови круг је требало пренети стари, и то без остатка. Зато се ни на једној тачки није смело остати негативан. Ту греша Лудвиг Клагес који мисли да ишчитава из Ничеа како он просто жели да ликвидира дух, који код Клагеса и није дух, него демонски интелект. Нова ситуација је управо таква да се ништа не може ликвидирати. Оно што се може и што треба: проживљавајући све промислити и учинити филозофском судбином. „Филозофија и дух и живот најнепосредније су захватање јединствене целине и истовремено најнепосредније уобличавање јединствене целине живота.“⁹⁸

Овај став је створио нову ситуацију:

„Филозофија није научна струка, него духовна основа живота.

Филозофија није научна класификација, него духовни поредак живота.

Филозофија није научна производња мисли, него духовна производња живота.

Филозофију човек не схвата у њеној безвременој важности, него у њеној садашњој историјској потпуности живота.

Филозофија се не открива у редукцији спроведеној на основу мисаоних законитости, него у непосредним читавањима.

98 Beck, Friedrich Alfred: *Im Kampf um Philosophie des bendigen Geistes*, Breslau, 1936.

Филозофија се не остварује у индивидуалном одвајању, него у потпуном јединству личности.

Филозофија не прима вредности равнодушно, него уз активност која извире из херојског карактера.“⁹⁹

Коренито нова ситуација овако би се могла означити: минуло је раздобље упознавања и сада следи раздобље мишљења.¹⁰⁰ У овом раздобљу величина духа више није поузданост, него лепа победа. Крај је раздобља Реда и ми ступамо у раздобље Разине. Није важна мисао која сазнаје, него егзистенцијално мишљење. Каква је разлика међу њима? Зашто треба одвојити Ред и Разину? Јер се сазнање увек односи на откриће Реда и свако знање се усмерава на предмете: а мишљење значи Разину и егзистенцијално је, док егзистенција није међу предметима, него егзистира пре Сила. А две велике Силе, које егзистенцијални мислилац не изједначаје, јер није реч о равнотежи, него о Разини, већ их уздиже на нову висину, јесу: Дух и Живот. Мислилац носи самим собом Дух и Живот у датом, животном, судбоносном и стваралачком односу. Почетак мишљења: питање. Тиме што питам јесам стваралачки мислилац. Мишљење које не пита тапка у месту. Питање поставља проблем теоријско-сазнајно; егзистенцијално, пак, заједно с питањем јавља се: криза. Питање је значи дрскост мишљења, заправо обухватање парадоксије Духа и Живота. Мислилац који сазнаје, ако пита, остаје у категорији Реда; егзистенцијални мислилац, ако пита, ступа у категорију Разине. Мишљење које би могло бити живот исто тако не постоји као ни дух који би могао бити живот. Оно што постоји: мишљење

99 Beck, *ibid.*

100 Ознака на основу Max Bense: *Die ahendläamische Leidenschaft*, München, 1938. (Бенсе потиче из следеће генерације филозофа егзистенције, оне после Јасперса, његов однос с Јасперсом јесте онакав као што је био однос Јасперса пема Веберу).

које обликује и ствара живот и живот који обликује и ствара мишљење.

Јасна, свесна и одређена суштина првог корака Карла Јасперса, која је, уз то, била солидна, умерена и трезвена, испољила се у томе што је, без најмањег знака негативне оштрице и без најблеђе нијансе полемике, обавио такав задатак чији позитивни резултат нису искусили ни он, ни други, али да га није постигао тако скромно и темељно, готово херакловском радном покорношћу, можда никада не би био урађен исправно и добро. Нека каснија остварења послуже за упоређивање. Клиничка психологија је нашла паралелу између одређеног телесног склопа и психичке склоности. Кречмерови антропо-психолошки типови доводе у везу елементе који су у досадашњем коришћењу били раздвојени. Остварена је узајамна веза између науке о изразу, нарочито Клагес, израза писања и унутарњег склопа. Све се то повезало с Дилтајевим резултатима, који је открио односе човека и духовности, и повезало се с Веберовим истраживањима, где су разлагани односи религије, идеологије и економије. Данас, једну генерацију касније, синтетичко антрополошко схватање је стигло дотле да могу настати такве конструкције у којима се на поверљив и позитиван начин испоставља узајамна веза друштвене ситуације духовности, слике света, психичког склопа, темперамента, социјалности, патологије, физиогномије, религије и идеолошког става. Оно о чему је било речи јесте да треба довести у везу такве елементе који нам се чине међусобно независни, како би се посредством синтезе наше знање о човеку подигло за један степен.¹⁰¹

101 Kretschmer: *Körperbau und Charakter*. – Kllages, Ludwig: *Graphologie; Grundlegung der Wissenschaft vom Ausdruck*. – Делатност браће Јениш узета у целини, еидетичке анализе, али нарочито: *Der Gegentypus*, Leipzig, 1938. Пресудну улогу у духовном развоју

Психологија њојледа на свей јесте релативизација идеологија и то не тако како је то замислио историјски материјализам на економској основи, нити онако како се то може наћи код Дилтаја, на основи историје духа, али не и онако као код Вебера, социолошки, него на једини могући начин: психолошки. Решење је иначе бескрајно једноставно, као и све оно што је по природи истинито. Као што човекова невидљива душа Ја развија тело, како би у њему наставила и засновала себе у материјалној сфери, душа Ја подиже здање и у духовној сфери, исто тако зато да би тамо остварила своју егзистенцију. Душа Ја реализује се у материјалној сфери: то је тело; реализује се у сфери духа: то је идеологија. Као што тело на себи мора да носи биће свога творца и као што се из тела увек може консеквентно вратити и видети душа Ја, из идеолошког здања се може видети уназад и препознати примарно Ја. Конструкција тела има своје ограничене могућности; али нису бескрајне ни могућности конструкције идеологије. Одређеној души Ја исто тако припада одређени телесни облик као и одређено духовно здање. А тела су, и овде и онде, ограничена и коначна. Постоје само типови и међу њима нема изузетка.

имала је *Психологија њојледа на свей*. Она је поставила такве проблеме чије ће исцрпљење још дуго потрајати. Довољно је указати да без ње, на пример, не би било написано Шпенглерово дело *Lebensformen* нити Херцбергова психолошка анализа о филозофима и филозофијама, ни слична друга дела. Суштински корак у овом смеру у историји књижевности, педагогији, психологији, историји уметности, биографији не би био могуће без узимања у обзир Јасперса. Значајна дела с овог гледишта: Obenauer: *Die Problematik des ästhetischen Menschen in der deutschen Literatur*. – Balthasar: *Die Apokalypse der deutschen Seele*. Мање по значају, али због специфичних појединости заслужују пажњу: Mann, Otto: *Der moderne Dandy*, Berlin, 1925. – Goebel, Robert: *Ehrfurcht, Geduld, Treue*, 1939; *Vom Sprechen und vom Schweigen*, 1938. Углавном анализе егзистенцијалне структуре.

Психологију свейџа Јасперс започиње од „Приступа“.

Разликује три приступа: објективни, рефлексивни и ентузијастички. Позитивни и негативни став ова три приступа може се следити кроз целокупно филозофско мишљење, нарочито како се ослобађа у ентузијазму. У другом великом поглављу испитује слику света. То је заправо учење о идеологији, понајвише се осећа како овде иде трагом Дилтаја. Разлика је само у томе што је Дилтај у уводу написаном за духовне науке покушао да сличним методом постави основу духовним наукама, а Јасперс у овом поглављу на индиректан начин казује да су духовне науке као целина исто тако мало могуће као и природне науке, као целина. Треће велико поглавље говори о духовним типовима и овде се догађа велики продор према егзистенцијалној филозофији. Став духа може бити двојак: или разрешава бивство, или га кочи. Разрешење је скептицизам и нихилизам, самовоља духа на концу одбацује и њега самог, и зато он мора да се распрши. Кочење је када дух изграђује скровиште, али када га изгради и настани се у њему, заправо се одриче онога што је битна суштина духа: творачке слободе.

На овој тачки се оклизнуо сваки мислилац, чак и Кант. Ето: ако се дух пусти на слободу, распрши се у ништа; ако му се наметне дисциплина, он губи своју елементарну суштину. И да су пре Јасперса постојали само Дилтај, Вебер и психологија, ни он не би могао да прекорачи преко ове тачке. Али пред њим су била два ентузијаста-филозофа: Кјеркегор и Ниче, који су указали на могућност трећег става духа. Та могућност: *Halt im unendlichen* – зауставити се у бескрају. Дух се у неминовности нужно дегенерише, узалуд гради најлепша здања, залуд подиже цркве и идеологије, мора да пропадне, јер тиме што се повлачи да се у њима настани, одриче се свог творачког замаха. У самовољи се пак безусловно растаче у ништа, залуд гори,

залуд пламиња, не може бити плодотворан. Јер, истинска природа духа није неминовност и није самовоља, него слобода. Слобода је елемент који гради и ствара и обликује и гори, па ипак нигде није везан. Дух као слободан дух налази се у бескрају. А то што је слободан, значи: слободан је од свега и сваког трена је целина. Живот духа у слободи: „лебдење, лабилна равнотежа, виђење, дивљење, и само је на тој основи чврст и сигуран... то је живот који у својој непрекидној склоности ка ентузијазму стоји у супротности с обичним животом који је загушен принципима и прописима... свет слободе је као океан и озвездано небо, свет везаности пак као кавез из којег човек, окован самим собом, понекада баца кроз решетке брзе, узрујане погледе према споља, погледе које брзо заборавља“.

IV Без сисџема, без основне мисли, без ѿоїледа на свейџ, ѿа иѿак ѿозиѿивно

Још се не може знати да ли ће стварати филозофију, али после *Психологије ѿоїледа на свейџ* зна се већ каква ће бити та филозофија ако је буде стварао. *Психологија ѿоїледа на свейџ* означила је улаз у свет духа. А овај улаз готово је у свим случајевима критичан и што је човек захтевнији, амбициознији, узвишенији, све је критичнији. Тиме што се човек прихватио духовног твораштва, ступио је у неизмерно интензивнију атмосферу виталитета. А критичност изазива то што ову атмосферу треба поднети и треба је издржати. Мишљење, књижевност, филозофија препуни су аутора који су стали код првог дела. Ступили су у дух, али даље ни макац. Није редак аутор који својим првим делом пробуди неуобичајено интересовање, касније пак наставља готово срамним срозавањем испод разине и никада не успева да се уздигне на разину првог дела. Што је и природно. У овој сфери мислити, учити,

видети, још не значи живот и не значи ни прави улазак. У атмосфери духа човек егзистенцијално само онда заузима место и простор ако се заиста претворио у духовно, односно ако ствара. Зато прво дело увек треба да буде стварно и зато целу егзистенцију потреса из основа улазак у духовну творачку сферу. Животна ситуација човека приликом ступања у дух мења се на темељан начин. Јер стварати се може само тако како је учио Ниче: од свога створити оно што је веће и узвишеније од мене. То је смисао *Überschöpfung*. Не изразити своју потпуност, не пројектовати сопствени горњи ступањ и уопште, не изразити га и не пројектовати – него далеко изнад горњег ступња учинити први, потом други и остале кораке изван и изнад себе: у потпуну безмерност и бескрајност, где више нема ослонца ни границе, подстицаја, приговора, критике, само судбоносна осама и препуштеност себи: победа или изгубљеност, али су обе опасне, да ли ћу се задобити или изгубити?

За *Психологију њојледа на свети* само се може рећи, ако човек буде могао да поднесе слободну и чисту снагу, узвишену и пламену ватру атмосфере духа – шта ли ће учинити? После првог Јасперсовог дела несумњиво је да његов даљи пут не води према релативитету. Овом књигом је одбацио све што је хтео да одбаци. Зато је извршио херакловски рад како би самог себе ослободио. После тога би се могло очекивати да заснује позитивну научну основу какву Дилтај није успео да оствари? Не. Или можда да изгради потпун систем односа узајамне зависности друштва-религије-уметности-књижевности-психологије-антропологије? Не. Чак се није могло очекивати ни да искрсне нешто ново што је остало скривено и да код њега постане владајуће. Прво дело није допуштало сумњу у његову потпуност и његове способности је показало до корена.

Сасвим је поуздано да настаје таква мисаона филозофија која пре свега и изнад свега одбацује систем. Почев од тог трена, кад је човек прозрео узајамну везу између психологије и конструкције духа и следио је до детаља, потпуно се изгубио смисао система. Могућ је филозофски систем, али само за човека који верује да постоји само један систем, један истински, важећи и апсолутан. За некога ко зна да васпитање, доба, склоп, приступ, тип, јесу оно што с математичком поузданошћу и инстинктивно систематизује, систем више није занимљив, просто више и није задатак.

Оно што је још извесно јесте да он одбацује основну мисао. Историја филозофије зна за многе мислиоце који нису правили системе, али су задржали принцип. Имали су један, можда више принципа на којима су изграђивали свет као на осовини и темељу мисаоног света. Овакав принцип, односно основна мисао, међутим, могући су само за оне мислиоце који нису разматрали узајамну повезаност принципа и склопа. Јасперс је знао да су ове узајамне везе типичне и да се унапред могу установити. Све је то још у кругу науке, а не филозофије.

Сигурно је да он неће изграђивати поглед на свет. „Поглед на свет – каже – у стварности израста по могућству широко из разумно захваћених принципа, а да није озбиљно свестан препрека, померања на која упућује релативитет. Ситуација изгледа као да живот жели за себе да изгради скровиште, како би уопште имао скровиште, а тиме и могућност живота. Гради у бескрајном току и само гледа шта приличи, а што не приличи избегава, гледа кроз то и сматра да је небитно“.

На крају је сигурно да ће стварати филозофију, и она ће бити позитивна. Пошто је одбацио са себе негативно, ослободио је дух веза које је сматрао сувишним. А где је и зашто позитивно, то се не може означити тек онако

једном једином реченицом. Насупрот томе што је *Психологија њоїледа на свей* књига разградње, књига релативизације, ниједног тренутка не буди утисак негативног дела, а још мање негативног духа. Није љубитељ реда, није градитељ принципа, нити скровишта – то је извесно. Али је извесно и то да је: позитивно. Зато је било сасвим природно када је, после две стручне књиге, после *Психологичкої лоїијеи Психологије њоїледа на свей*, Јасперс наступио с филозофијом с којом је наступио, и остао савршено доследан и веран: без система, основне мисли, погледа на свет, па ипак позитивно.

*V Проїтив њеїа: релиїија, наука, идеја;
уз њеїа: време, свей, заједница*

„Религија и филозофија су обликоване духовности и споља се могу видети. Али оно што је у њима битно, не може бити предмет знања и разумевања. Оно што се може установити и може се окарактерисати јесте само како се јављају, како се из њих говори и делује... Стварност показује да се религије боре међусобно и са филозофијом. Објективно упоредно испитивање никада неће довести до сазнања где је истина. Човек се рађа у некој религији и васпитан од ње долази до самог себе: онај ко пређе у другу религију, углавном је проблематично биће, без унутрашњег тла“.

Основна разлика између религије и филозофије јесте међусобна различитост вере. У религији је вера колективна, у филозофији индивидуална. Међутим, израз у овом облику је исувише груб. Јер ако би тако било, филозофија би била индивидуална религија, а религија колективна филозофија; иако је то несумњиво збуњујуће, лажно је. Прихватити се пак међусобног раздвајања двеју врста вера такође је безнадежан задатак. Залуд човек каже да

је филозофија вера, само с обзиром на религиозну веру; залуд каже да је коначни циљ религиозне вере изградња индивидуалне филозофске вере. Све су то заблуде. Ситуација понајбоље осветљава мисао аутора чија се књига ономад појавила. Говорећи о Грцима, нарочито о Платону, он каже: „Однос религије и филозофије код њега је управо обрнут од данашњег; он филозофију схвата религиозно, не као ми данас: религију филозофски.“¹⁰² Две вере су измениле своје улоге. Платон је егзистенцијално религиозан човек који филозофски мисли; данашњи човек је егзистенцијално филозофичан, он евентуално религиозно мисли. Грк је централно филозофичан и периферично религиозан.

Основну разлику између религиозне и филозофске вере Јасперс приказује у односу на објављење. „Објављење је извор религиозне објективности“.¹⁰³ Објављење изазива у човеку молитву и култ као форме додира с божанством. Молитва и култ јесу егзистенцијална комуникација религије: сусрет Бога и човека. Молитва и култ филозофа не односе се на објављење. Зашто? Јер је објављење једном и заувек, због тога стална стварност која је већ постала објекат. А филозоф зна да су објекти и ствари неегзистенцијалне стварности. Зато је присиљен да се осамостали. У чему је природа ове самосталности? „Филозофска независност открива објективност у општој важности искуственог и принудног знања, међутим, прозрачност могуће егзистенције, која се збила у историјском виду, она види као истину која би требало да се изгуби ако би била опште важности“.¹⁰⁴

102 Krüger: *Einsicht und Leidenschaft*, Franckf. a M., 1939.

103 *Philosophie* Bd. I, 295

104 Слично је и становиште Николаја Берђајева који објективност такође своди на општу важност, односно на колективну субјективност и тврди да то није логичко или теоријско-сазнајно питање,

Тиме што религија заснива себе на објављењу, узима стварност која је изван ње, али истовремено себе завршава и затвара. Насупрот овоме филозофија има „слободна крила“. ¹⁰⁵ Објављење на крају води у догму, о којој Јасперс каже да је „мутна замена за филозофију“. ¹⁰⁶ Религија је због тога завршена. У овој завршености налази се управо њена умирујућа суштина. Филозофија је недовршена. Управо у томе је својственост њеног подухвата. Религија је заустављена између граница; филозофија је продор у безгранично. Религија је појава стварног света; филозофија егзистенцијалног.

Две врсте вере се раздвајају на овој тачки. И зато филозофија мора да се бори с религијом. Не бори се само с неком, већ са свим религијама: „И то се бори против неистине у њој ако је религија изведена из стварних ствари, што на крају води у материјализацију трансцендентне стварности и човек пада заједно с њом.“ Борба против религије провлачи се дуж целокупне територије филозофије: почев од Хераклита и Ксенофона до Фојербаха, Ничеа, Кјеркегора. Религија црпи из заједничке велике стварности вере: из океана вере који је за свакога слободан и отворен. „Насупрот религији и атеизму, филозоф живи од сопствене вере“. ¹⁰⁷

Оно што је заједничко религији и филозофији: „Треба отворити дубине егзистенције како би се открила права тежина задатка. Истинска егзистенција, било каква да је, не може се остварити а да саму себе не доведе у питање.“ ¹⁰⁸ Сукоб и битку свако мора сам да води и да реши: „Ко је поштен, он и не може да се искључи из ове

већ екуменски проблем.

105 *Philosophie*, Bd. I, 299

106 *Existenzphilosophie*, p. 9

107 *Vernunft und Existenz*, p.105

108 *Philosophie*, Bd. I. p. 300

битке“. ¹⁰⁹ Једно је пак извесно: вера филозофа никада се не односи на очитовану „безусловност“ у религији ни на „посредством ауторитета гарантовано“, јер: „филозоф се налази пред стварношћу“. ¹¹⁰

Борба с религијом и разликовање од религије јесте задатак филозофске вере. Вера је управо оно што није знање: нема ништа што може знати и узети за поуздано, ухватити, мислити и разумети. Треба да верује ако хоће да остане вера. А најважнији знак распознавања вере: сумња. Јер: „За веру не постоји ништа... за шта се не би лепила сумња. Управо сумња доводи у сумњу веру која се по себи разуме и само истинска вера може остати вера и у овој сумњи... Вера која није прошла кроз овакву одлуку, тек је могућност.“ ¹¹¹

Одбојан став према науци озбиљнији је, строжи, недвосмисленији и оштрији. Истина је да је одбацивање науке лакше. Порекло религије се налази недостижно далеко, на почетку времена и у корену живота; почетак науке видимо, јер се догодила током историје и у време буђења свести. Подозрење је пробудио Макс Вебер. „Макс Вебер је открио заблуду да наука уме да каже и да може да оправда шта треба чинити. Методична наука сазнаје чињенице и могућности. Како би оне могле бити објективне и важеће, треба суспендовати интересе, жеље, наклоности, антипатије истраживача у сазнајном раду... наука, ако је поштена, могућа је само као наука лишена вредности. Ову науку лишену вредности, међутим, раскринкао је Макс Вебер и испоставило се да и њу воде процене“. ¹¹²

О становишту које је заузео према науци подробније се говори на два места. На једном месту каже: „Задатак

109 *Ibid*, p. 301

110 *Existenzphilosophie*, p. 72 i 74

111 *Philosophie*, Bd. I, 246

112 *Existenzphilosophie*, p.607

науке је сазнавање ствари и бивства.¹¹³ Сазнања науке немају значаја за живот. Наука не уме да пружи одговор у питањима о смислу бивства. На другом месту нарочито истиче да „наука истражује дати живот онако како је он независан од живота истраживача“. Насупрот томе, филозофија се „интересује за бивство, што је могуће истражити само ако сам то ја сам“.

А о науци говори чистим тоном непосредног доживљаја у студији о Декарту. Студија је жанр који пружа текст под изговором интерпретације. И овде је реч о томе. У овом делу аутор чини три велика корака: од духа новог доба у сцијентизам, из сцијентизма у рационализам, из рационализма у средњевековну религију. Студија о Декарту је и иначе важна. Овде је дошао до изражаја једини конкретни доживљај који је заиста „погодни“ филозофа.¹¹⁴ Управо зато међу свим његовим књигама ова понајвише буди непосредни егзистенцијални утисак. С овим делом се не може расправљати; не зато што је изречено одиста тако, него зато што мислилац овога пута говори без било каквог премишљања и непосредно.

Данашњи положај науке посматра без много поверења. Говори о процесу „духовног пражњења науке“, потом о „промени смисла науке“, а на крају о томе да су „духовне науке реализација последње могућности после које вероватно ништа не следи.“¹¹⁵ То је сцијентизам. Ситуација у данашње време упозорава човека на чињеницу да је филозофија заправо непријатељ науке. Филозофија је унутарња активност слободног стваралачког духа и никада не може бити сазнање.¹¹⁶ И ако филозофија учини да то препознавање није сазнање ствари онда она свога

113 Ibid., p7-9

114 *Betroffensein*

115 *Die geistige Situation der Zeit*.

116 *Philosophie*, Bd. I, p. 212-239

противника треба да види *par excellence* у сазнавању ствари, односно у науци. „Свака реченица чији смисао није апелација... него тврдња... јесте искушење“.¹¹⁷ Али како стоје заправо ствари са сазнавањем ствари и с тврдњама науке? Када је Декарт својим рационалистичким методом поставио основе науке, пред очима му је лебдела мисао *mathesis universalis*: желео је знање које без остатка разрешава свако питање знања уз чију помоћ човек безгранично господари. Раскринкати ову прикривену тенденцију владавине најважнији је задатак данашњег духа. У овом смеру су се збили многи темељни кораци. Међутим, међу многим делима једино је Јасперс успео да нађе непосредан корен. Он је открио скривену опругу у Декартовом инстинкту власти, како је нововековна рационалистичка наука хтела заправо да изгради такав систем власти који ће јој предати у руке свет исто као што је средњевековна религија предала свет у руке човеку. Тако се збива први корак, од нововековног духа, као од духа који тежи власти у онај слој где је ова власт заснована: у сцијентизам; други корак од сцијентизма у слој одакле може потицати мисао о власти: у рационализам; на крају трећи и најважнији: у средњевековну религију која је била пример сцијентизма.

После раскринкавања порекла даља критика науке била је сувишна. Нема смисла критиковати такав систем сазнања који почива не на тежњи без предуслова, него управо на тежњи за влашћу. Јасперс је пак ово своје становиште поставио насупрот модерним природним наукама XX века. У оном тренутку када се јави предусловљеност, или се бар појави свест о предусловима, сазнање у човековом бивству има своје место од изванредног значаја. Наиме, филозофија се не може бавити њиме, јер

117 Ibid, p. 231-232

се филозофија не бави сазнањима; и даље постоји антагонизам између чисто стварног знања и унутарње активности. Становиште се само утолико мења што уметност, ако нема скривеног предуслова, може бити сазнање стварног света и на тај начин наука се може замислити.

Став према идеји очитује се на оном месту где се, говорећи о информисаности света који сам себе затвара, окреће против позитивизма и идеализма.¹¹⁸ Филозофија егзистенције одбацује сваковрсну стварну стварност која је изван егзистенције. Позитивизму зато треба окренути леђа што крајње исходиште види у стварној стварности сазнатој посредством природних наука и означених чињеница; идеализму зато што исходиште види у идеји. Али оба треба одбацили, јер види да су основе већ знане и познате. „Позитивизам и идеализам у основи већ мисле да све знају. – Неистинитост позитивизма и идеализма састоји се у томе што, изолујући себе, постављају себе на сопствену основу... Будући да позитивизам и идеализам знају шта је то што постоји и шта би требало да буде, за њих је свака одлука стварна... и тако се изгубио и смисао истинске одлуке... јер ако истину могу да сазнам на објективан начин, неко је већ предујмио одлуку и она се овако једноставно може погодити“.

Знамо, за Јасперса се стварност бивства састоји у томе што је оно егзистенцијално; јер ако је егзистенцијално, одлука треба да извире из егзистенције. Нико ми не може рећи где је истина, изузев ја сам; истина нигде није записана да би се могла тек тако прочитати. Истина је, према сопственој егзистенцијалној одлуци, таква да се ја одлучујем на истину. Идеализам претпоставља кодекс идеја одакле се може ишчитати све што је битно у односу на бивство: апсолутно добро и лепо, исправан

поступак и мишљење. Идеализам се по томе разликује од позитивизма што овај последњи свој законик види у природно-научним чињеницама, онај први пак у идејама, али оба у објективном и стварном свету. „Наука се нигде није пробила кроз ауторитет, традицију и веру у објављење. Постала је средство човека који је на свом темељу. Потом су позитивизам и идеализам учинили себе апсолутним и тако је наука морала dospети у кризу. Није умела да оствари оно што је на почетку изгледало да обећава: поглед на свет, свет вредности и поуздан животни циљ. Обећавајући више него што је могла остварити, наука је саму себе издала и зато је морала да се одвоји од бивства. Из ове кризе воде два пута: или назад у објављење... или напред у филозофско мишљење које у животу жели да пробуди могућност егзистенције... у слободу трансцендентних односа, а да се не зна куда иде“.

Unsere Welt erlaubt nicht mehr ein Sein im befriedigten Zugriff zum Bestehenden – свет у којем живимо више не дозвољава никакво задовољно придржавање за нешто што је стално.¹¹⁹ Ово данас, као предност и слава времена, налази се изнад сваког досадашњег времена. Бити данас човек бескрајно је више него бити то било када. Човек пати и граби кроз тешкоће, озбиљне и опасне кризе, судбоносне претње, притиснут је и стално се налази на граници слома. Свет је препун сломљених и насуканих, као што је пун растурених институција, чудовишних држава, узнемирујућих збивања – али истински израз данашњице на лице времена утискују не јадници, него *par excellence* људи данашњице. „Физиономију раздобља даје нескривени човек, било побуном охолости, било очајем нихилизма, било беспомоћношћу и тражењем“.¹²⁰

Филозофија егзистенције одбацује упориште фи-

119 *Die geistige Situation der Zeit*.

120 *Ibidem*.

118 *Ibid*, p. 239

лозофије: религиозну веру, придржавање за научне чињенице, идеалистичку оријентацију и кодекс идеја. Егзистенција значи не придржавати се ничега. Нека човек буде оно што јесте. *Halt im Unendlichen*. А ко хоће да буде он сам, он не може бити он сам од нечега другог, од ствари, од идеја, он то може само од себе самог. Али филозофија егзистенције открива да постоји нешто што није објективне природе, дакле непосредни живот и доживљај, посредством чега егзистенција може бити и јесте она сама. То је непосредни доживљај, животна стварност: време.

За Јасперса је време непосредно егзистенцијално време, дато и задато као задатак, и које је поверено човеку, а то је: доба. И оно у чему је човек рођен и што му је додељено без питања, чак што њега стално одређује. Било да је с њим, било да је против њега, било да се ценка, било да се бори, било да се уздиже изнад њега, било да се срозава у њега: не може га занемарити. Позитивни став сваке егзистенције налази се у времену. „Само човек који се у добу непрекидно трезни, с упорном верношћу долази до способности да се може уздићи до бивства“.¹²¹ Време је школа егзистенције у којој оно учи себе. И што је време више дивље, с више провалија, бурније, човек самог себе открива из све веће дубине.

Јасперсов став према данашњем времену јесте негативан. И не може бити другачији. Насупрот данашњем добу, сваки став духовне уздигнутости може бити само негативан. Зашто? У доба претварања у егзистенцијалност отелотворене спољне и објективне стварности, време је велики непријатељ, али истовремено и велики обликоватељ егзистенције: доба деље човека у егзистенцију својим порицањем, непријатељством, негативностима.

„Бивство је данас снабдевач масе у рационалној производњи изграђеној на техничким открићима“. „Човек изгледа да живи у маси само зато да би уживао радећи под бичем и за парче хлеба и мало соли, али да заправо не жели ништа друго до да га обузму страсти, да би се потом опет срзоао у јадно сиромаштво и да би се dosaђивао“.¹²² У оваквим временима човек је просто „функција која на неки начин треба да служи маси“. „Како би могао да постигне неки учинак, неопходна му је реклама“. „Човеку је отета могућност индивидуалне судбине“. „Животни циљ: да човек у великом апарату буде по могућности на добром месту“. „Ако жели да остане човек, треба да се сроза назад на најоскудније место свога порекла“. „Дух више не верује у себе и срозава се на средство“. „У порасту је ненадокнадиви губитак супстанце“. *Krisis des menschseins selbst*. „Оно што је још преостало: губитак и свест о опасности и да се зна да постоји радикална криза“.¹²³

Зашто време ипак уме, и поред свих ужаса, да буде позитивно? Јер ако се препозна његово обележје, оно човека поставља у такву ситуацију која непосредно буди. А шта је обележје ситуације? Обележје јесте: криза, и будући да јесте криза: ситуација је гранична. А у граничним ситуацијама егзистенција прибавља непосредан доживљај о савршеној ништавности сваковрсне стварне стварности и тако се она осећа непосредно принуђена да продре с друге стране стварности. Велики филозофи егзистенције често су истицали кризу. Јер је криза из основе потресала и потреса човека спаљујући око њега сва стварна скровишта. У кризи је величанствено то да је немогуће скрити се. Зато се у овом времену изван сваког порицања налази велико: *Да* – и ово *да* је бескрајно важније од свих *не*.

¹²² *Die Gesting Situation der Zeit*

¹²³ *Ibid*

¹²¹ Pfeiffer: *Ibid*, p. 48

Непосредни доживљај и живот изван времена: историја. Историја је јединство стварног бивства и егзистенције, јединство нужности и слободе, на крају јединство времена и вечности.¹²⁴ Међутим, у целој историји долази до изражаја вечна судбина као егзистенција општег људског. Фактично сам везан. И тло за које сам везан јесте историја. Морам бити веран тлу, јер ако нисам веран, изгубићу себе. Међутим, историја ступа преда ме непосредно као свакодневица. Верност свакодневице јесте егзистенцијална врлина историје.

Трећи непосредни доживљај и живот: човек. На два начина: као велики човек и као заједница. За мене је велики човек бакља. Тако посматра Јасперс два велика човека, према којима исказује поштовање у делу: Ничеа и Вебера; и тако посматра онога с којим се рвао: Декарта. У овим делима не само да је приказао метод филозофије егзистенције као биографску анализу, него нарочито то како се пали један човек од другог.

Човек као доживљај јесте и заједница. Егзистенција живи међу егзистенцијама.¹²⁵ „У свим временима ја сам двоје: могућност егзистенције и посматрања. За моје посматрање отворено је позориште историје света... као историјска јединка ја сам једна од милијарду фигура у овоме позоришту. Као могућа егзистенција, пак, ја сам господар овога посматрања, не утапам се ни у какав предмет нити ствар и способан сам да њиховим посредством ступим у додир с туђим егзистенцијама“.¹²⁶ „Веза зависи од самосталности човека.“¹²⁷ Управо зато у додир може ступити само онај ко је самосталан. Отуда егзистенцијални однос сам по себи употпуњује, јер се веза не може пре-

124 Ibid, p. 415-441

125 Ibid, p. 415-441

126 Ibid, p. 424-425

127 Ibid, p. 425

нети: тиме што егзистирам то је резултат мога става ка, према, против, насупрот другој егзистенцији.

VI Егзистенција: њојраја, осћваривање, њросвейћљавање мейода, знака, суйсћанције

Егзистенција је била филозофски појам средњевековне схоластике и значила је поларни пандан есенције. Данашњи појам егзистенције није истоветан са средњевековним појмом. Кјеркегору је била потребна ознака која ће именовати неименљиво, ухватити неухватљиво, учинити видљивим невидљиво, тако да ознака, име, додир, буду само навод и навођење, али оно што је навод да сачува своју изворну неименљиву, неухватљиву и невидљиву суштину. „Постоји нешто што се не може мислити и то је егзистенција“. Оно што се може мислити, видети, ухватити и именовати, то је дата ситуација у којој је егзистенција. Егзистенција, пак, никада није оно што постоји. Јер егзистенција није оно што: постоји, него управо оно што: егзистира. Малочас је требало повући паралелу између егзистенције и Кантовог интелигибилног Ја, с којим је само по себи дошло у паралелу Јунгово *Selbst* и требало је утврдити да ту постоји нека упадљива сагласност. Сада је прилика да се укаже на разлике.

Натурализам и идеализам „потискују човека као човека; истинску егзистенцију живог човека издају у оба смера... натурализам затвореном кругу природе, идеализам затвореном кругу идеја. Стварно човеково биће, које живи и нестаје у времену, оба смера срозавају на чисто гледалиште, на такву арену где имају улогу силе бескрајне природе или силе бескрајног идејног света“.¹²⁸

Човек је овде само позорница. „Против проневере

128 Pfeiffer, Johannes: *Existenzphilosophie*, Leipzig, 1933, p.17

људске егзистенције морао је да се побуни неподмитљиви осећај стварности... ако није желео да се угуши усред бруталних природних бића и нематеријалних идеја...“ За ову димензију се изборио Кјеркегор: разлучио је човека од природних и идејних датости света... вратио му је слободу, одговорност и самосвест.¹²⁹

Егзистенција, пак, није природа и идеја – јасније: живот и дух – она се налази и постоји изван тих кругова. Јер уопште се и не налази, а то да постоји, чиста је неистинитост. Егзистенција егзистира и егзистира тиме што: постоји – разликује се на темељан начин. Када је Кјеркегор уклонио с човека природу-живот и идеју-дух, видео је да он остаје „усамљен“ и то „у очају“, „у бризи“ и „у стрепњи“. То је усамљени очај, сета и изгубљеност када егзистенција сазна сопствени круг: место и положај у којима егзистира. Та је ситуација: Нема. „Кјеркегор не започиње, као остали, с Нешто, него с Ништа“.¹³⁰ Оно у чему се налази егзистенција јесте Ништа, Нема. Међутим, егзистенција није: постоји, него егзистира и то егзистира „између“. Између чега? Између природе-живота и идеје-духа. „Својство је човековог бића што располуђује егзистенцију на дух и на живот“.¹³¹ Човек егзистира између њих тако што управо егзистира од обоје, егзистира „између“. Постоји овде нека далека сродност с платоновским *metaxy*. „Човек се може разумети само из антагонизма духа и живота“.¹³² А то што: постоји, опет може бити узрок неспоразума. Сфера егзистенције није сфера „постоји“; у „постоји“ постоји дух и живот, јер обоје: постоје. Егзистенција егзистира од обоје скупа тако што егзистирање коренито одудара од духа и од живота

129 Ibid, p.10

130 Baemler, Alfred: *Studien zur deutschen Geistesgeschichte*, p. 86

131 Bense, Max: *Die abendlandische Leidenschaft*, p. 29

132 Ibid

и остварује нову аутохтону сферу. Својство ове сфере, пак, јесте: док су и живот и дух суверени и затворени и потпуни, сфера егзистенције је отворена, разломљена и њен смисао се налази у сумирању обоје, у њиховом загрљају и у заједничком животу: у коегзистенцији. Зато је суштина егзистенције „противречност“. Кјеркегор каже да је појам егзистенције „парадокс“. А парадоксија има дубљи смисао: док су и дух, и живот иманентни, суштина егзистенције је трансценденција. Егзистира у замаху и пламену који се уздиже само из ње саме. Ту се повезује с Кјеркегором и Ничеом. Ничеанско *Übersshöpfung* јесте: основа нашег бића је да остваримо биће које је од нас више. *Ich bin das, was ich immer selber überwinden muss. Ein Übergang und ein Untergang*. И Кјеркегор једном реченицом одбацује сваку чињеничну датост и каже да је њему потребна „могућност“. „Егзистенцију треба одржавати на стварном нултом степену“ – каже Кјеркегор – „између Нешто и Ништа, као што је: можда“. И Ниче је самог себе назвао филозофом „опасног можда“.¹³³

Егзистенција је специфична сфера. „*A posteriori* човек је бивство, и *a priori* човек је егзистенција“. „Бивство је *a posteriori*, јер је бивство спољна стварност, егзистенција је пак унутарња стварност и оно што је дато за бивство јесте: задатак, проблем; али оно што за егзистенцију јесте: величина и криза“.¹³⁴ Јер егзистенција никада није апстрактна. У свим случајевима она заједно живи дати дух и дати живот. Егзистенција нема дефиниције и нема теорије. „Теоријске основе нису ништа друго до изведени облици егзистенцијалних питања“.¹³⁵ Егзистенција доводи дух испред живота, живот испред духа – и у овом извођењу једног испред другог проживљава избор

133 Види на основу Jaspers: *Vernunft und Existenz*, p. 13

134 Bense: Ibidem

135 Heise, Hans: *Idee und Existenz*, Hamburg, 1935

као стварност, противречност и парадокс, и преко ове кризе иступа и престапа: трансцендира као претварање себе саме.

На овом месту наступа моменат који Јасперс назива *Das Umgreifende*. „Све што за нас постаје ствар, па била она највећа... још није све. Било где да стигнемо, видокруг који опкољава придошлицу указује на даљину и присиљава да се одустане од коначног смирења... Увек и у свим временима мислимо у видокругу. Али тиме што се видокруг даљи и други новији налази иза њега, и у којем ће достигнути видокруг букнути и тако ће искрснути питање о буктању“.¹³⁶ Буктање још није нови видокруг, само што један у њему изгори и што букне нова слутња. „Ово буктање се исто тако налази у две међусобно супротне перспективе, као што се и губи.“¹³⁷ Понекад изгледа да је буктање само други израз за трансценденцију; понекада да је нов и на егзистенцију примењен назив. Он у свом главном делу¹³⁸ каже: „Пробијајући стварно бивство света стижем до себе сама, као до могуће егзистенције“. Потом: „У чистом стварном бивству света морам бити незадовољан.“ Из овог стварног бивства иступам исто као и из већ затвореног видокруга. „Задовољство и затвореност суспендују сами себе“. И као што човек треба да остане незадовољан као пуст дух (идеја), или пуста ствар (натура), јер се у обе може остварити скупа само као егзистенција – исто тако човек треба да остане незадовољан у свакој затворености, завршености и само може да се оствари као: продор, као полазак ка новим перспективама, само као: буктање. Ово буктање

136 *Vernunft und Existenz*, p. 28-29

137 Ова карактеристика овлашћује нас да реч *Ungreifende* преведемо речју буктање.

138 *Philosophie*, Bd. III. Поглавља *Transzendenz* и *Das formale Transzendieren*.

трансценденција обележава као натуралну или идеалну затвореност иманенције. Идеје и натура дају предмете, ствари, али човек никада не може да стане код завршених предмета и ствари. „Буктање увек само назначавало, али никада не постаје ствар“.¹³⁹ Буктање је један начин бивства – али искључиво егзистенцијалног бивства. На оном месту где говори о основној операцији филозофије, он каже: „Рашчлањивање буктања... почива на три корака разликовања: најпре од буктања треба разликовати оно буктање које јесам ја сам и оно буктање које је само бивство; друго, од буктања које јесам ја сам треба разликовати оно што ја јесам као живот, свест, уопште дух; трећи корак је од иманенције до трансценденције“.¹⁴⁰ С обзиром на то да је ово место најкасније у Јасперсовом делу, изгледа да оно најјасније показује и открива разлику између буктања и трансценденције. На истом месту он каже: „Егзистенција је када ја јесам сам који сам према самом себи и у овом самом себи јесам у односу према трансценденцији путем које ја ван себе дарованог самом себи тако осећам да знам како припадам себи.“¹⁴¹

Дакле, оно о чему је овде реч јесте: егзистенција је специфична атмосфера која у разрешености сваког стварног бивства никада није „постоји“, него увек припада кругу „егзистирања“, тиме што букне и пребукти у затвореним видокрузима и трансцендира из иманенције. „У буктању напредујемо у упитном испитивању и ми смо само ово упитно буктање тиме што смо постали предмет испитивања сопственог бивства, измучимо се, баратамо њиме, а уз то пак морамо да обратимо пажњу да га никада сасвим не узмемо под своје“.¹⁴²

139 *Existenzphilosophie*, p.14

140 Ibid, p. 17

141 Ibid

142 Ibid, p. 19

1. И метод егзистенције може бити као егзистенцијални метод. У том случају је једна врста сократовског бабичлука, или аналитичке психологије, с том разликом што метод не жели да уз помоћ анамнезе ископа вечну идеју и не жели да разарањем комплекса нађе архетипове како би био свестан суверенитета *Selbst* – него применом метода жели свест егзистенције за сопствени егзистенцијалитет – за независност од свих стварних стварности. Сличност метода упућује и на његово право. Али увек треба пазити на то да је егзистенцијалитет као метод у крајњој линији „бесциљан“ – односно никада не може имати стварни циљ, јер је у том тренутку изгубио себе. Савршен егзистенцијални метод само је један: активно посматрање као филозофски живот – као унутарња активност која није ништа друго до поступак самобуђења. У овом самобуђењу као у свесном активном посматрању егзистенција увек постаје егзистенцијалнија и тиме заправо у буктању бивство увек постаје светлије.

2. Егзистенција може бити и ознака, и то уз неку активност, као „егзистенцијална“ ознака. Човек има свој позив, тежње, амбиције и све се то може живети искривљено, лако, лажно, отворено, уз хвалисање, пословно, надмоћно игрово, неозбиљно, једном руком, прандаво, равнодушно, преревносно, одважно и завршено. Неко је научник, али не би требало да је научник, као што је неко глумац, војник, баштован, или занатлија и не би требало да буде глумац, војник, баштован, или занатлија. Све то може бити тек маска, или зарађивање хлеба, компромис, или игра, посао или принуда. Истина, тек онда ако више није ствар, него бивство: не спољње, него егзистенцијално. У оваквом смислу ознаке егзистенцијално се може рећи: то је карта на коју сам ставио свој живот и што је промишљеност и без било каквог спољњег гледишта, по-

стоји као нужност, али ова нужност је истовремено заповест и игра, односно она је управо лака у својој тежини и управо је радост у својој строгости као слобода. Егзистенцијални позив, рад, говор, остварење, мишљење јесу слободно буктање егзистенције, где није битан резултат, него само слободно буктање.

3. Егзистенција може бити и супстанција. На два начина: тако што је егзистенцијални живот човека, рад, заправо супстанцијалан;¹⁴³ али и тако што је сама егзистенција супстанција бивства. Разуме се, не хилички, као што филозофи природе замишљају да је свет створен од неке супстанце, него онако како претпоставља Кјеркегор када каже да је субјективитет истина. Ова супстанција је понајпре душоликост (Кјеркегор: *Innerighed*) и субјективитет. Егзистенција ипак није *Selbst*, ни *ајман* и није *инише лиибилно Ја* и није *unnendlicke Subjektivitat*. У буктању као активном погледу и као остваривању бивства у сопственом претварању, оно никада није готово, па и поред тога његова суштина није вечито настајање. Супстанција као унутарња активност, снага, замаха, ватра није психа, није дух, није живот, него: егзистенција.

4. Тражење егзистенције може бити само свесно. Тражити се може само тамо, не где постоји, јер је егзистенција у „нема“, него тамо где егзистира: у конкретној и да тој стварности. На пример у друштву, у комуникацији, у раду, у мишљењу. Никада се не може ухватити, може се увек само тражити тамо где егзистенција егзистира. Никада није дух и никада није душа, јер активност и није мисао, него духовно, душевно, активно и мислеће – али не као субјект, него као егзистенција. Тражење је задатак.

143 Ниче у једном писму пише о Тену: супстанцијалан човек.

Али се већ налази у прихватању задатка, јер у прихваћеном задатку егзистенција тражи себе и тражећи налази себе. Тада више није егзистенција, него испуштеност и изгубљеност.

5. Егзистенција хоће да се реализује и ова реализација се не очитује у стварима (чин, дело, реч), него у појачаном учешћу у егзистенцијалитету. Постаје све егзистенцијалнија. Егзистенција није егзистенција ако је постала ствар. А да се реализује може само преко себе саме, као Ја-комуникација, тако да овде комуницира оно што се актуелизовало у свим нужним комуникацијама. Спољње је увек само средство, али што је мање средство, више је егзистенција и непосредније се остварује.

6. Егзистенција као егзистенцијализам јесте просветљење егзистенције. Просветљење није метод, нарочито не у смислу да је свесно, него је управо обрнуто: потпуно просветљење је непосредност. Непосредна егзистенцијалност на свим подручјима, у свим сферама и односима бивства. Просветљење не градим, него добијам. Стиже, и то као неочекивано и као дар. За њега се никада не може бити спреман, јер просветљење никада не долази из мене, него из одлучне спремности да другога примим. Највећи степен просветљења бивства који може да достигне егзистенција могућ је само у таквим датим и реалним ситуацијама где сам приспео до неке крајње границе.

Просветљење егзистенције јесте заправо смисао активног посматрања егзистенције. Активно посматрање се реализује ако је просветљење егзистенције успешно. Али се активно посматрање уздиже до потпуног интензитета у три момента живота: у граничној ситуацији бивства, у апсолутној свести и у безусловном делању. Овај став открива скривени смисао просветљења. Испоставља се да просветљење заправо није ништа друго до: апо-

калипса. Апокалипса значи: релевација, очитовање, потпуно одбацивање свега што је раскринкано, објављење. Очитовање у граничној ситуацији, у апсолутној свести и безусловном делању јесте као апокалиптичка есхатологија егзистенције – где свако тубивство, сваки живот, природа, дух постају бесмислени, човек овде букти – изван граница тубивства и у овом тренутку остварује се савршено просветљена егзистенција.

VII Комуникација

С гледишта историје духа недвосмислено најважнији факат делатности Карла Јасперса јесте психологија погледа на свет. Овде се у европском мишљењу једном и заувек збива откриће како поглед на свет није резултат сувереног човековог стварања, него објективна духовна грађевина која је резултат чинилаца зависних од човека. Јасперсова делатност, међутим, има и друго важније остварење, а то је да је он, у време само по себи проблематично, умео да обухвати свет проблема све до дубине доживљаја и знао је да га и за друге учини доживљајем. То је његово дело: *Die geistige Situation der Zeit*, али књига није усамљена. Проблематичност раздобља надахнула је цео низ мислилаца, међу њима најистакнутије мислиоце доба: Берђајева, Панвица, Еволу, Кајзерлинга, Фробенијуса, Шпенглера, Генона. Сваки мислилац има гледиште које пада изван доба: Генон и Евола данашњицу посматрају из угла истока, Шпенглер из једне гетеовске, на историју примењене морфолошке теорије, Фробенијус из етнологије, Берђајев из хришћанске есхатологије, Панвиц из ничеанске *Übermensch* теорије, Кајзерлинг с гледишта универзалистичког схватања. Јасперс је једини који раздобље посматра из раздобља, без помоћних средстава, без огледала – из себе самог као непосредни

егзистенцијални доживљај човека нашег доба. Због тога је *Geistige Situation der Zeit* једина безрезервна књига о данашњици за данашњицу. – Јасперсова делатност, међутим, има још једну, трећу степену: то је дело које ће вероватно бити основно полазиште филозофске литературе у свим временима. То је други том његове тротомне *Philosophie*, под насловом *Existenzerhellung*, али у њој нарочито треће велико поглавље: *Kommunikation*. У овом поглављу остварио је нешто што ће за доцнија времена бити незаобилазно и у односу на шта ће Јасперс увек остати темељни аутор. Ово филозофско ремек-дело налази се у средишту његовог дела као *Гозба* код Платона, *Етика* код Спинозе, *Феноменологија* код Хегела.

Оно о чему је реч у овом поглављу већ је одавно вишело у ваздуху, можда се могло ишчитати на основу Кјеркегора и Ничеа. Један правац који после двадесет година има и своју историју, а одавде је пројектован цео низ метафизичких проблема. Питање: Ја-Ти, монологодијалог, Један-Два, односно измена два бића у егзистенцијалној вези, што није ништа друго до комуникација. Целокупна животна делатност Кјеркегора и Ничеа била је страсна комуникација; и у сваком модерном мислиоцу, који је макар мало обратио пажњу на њихову филозофију, експонирало се ово специфично питање. Код Клагеса је, на пример, ситуација таква да је према једној угаоној тачки његовог мишљења: Ти старије од Ја.¹⁴⁴ Први аутор питања Ја-Ти јесте Мартин Бубер,¹⁴⁵ утемељивач је пак један особени аустријски приврженик коме још није посвећено довољно пажње: Фердинанд Ебнер.¹⁴⁶ Он први

144 Klages, L.: *Mensch und Erde, Brief über Ethik*.

145 Buber, Martin: *Ich und Du*.

146 Ebner, Ferdinand: *Das Wort und die geistigen Realitäten и Wort und Liebe*. На питање Ја-Ти односи се: Cullberg, E.: *Das Du und die Wirklichkeit*, Upsala, 1933. О питању још темељно расправља:

утврђује да „органички однос једног човека изван себе сама према другом живом бићу није могућ другачије већ само индивидуалним животом у којем се посредством преливања из себе врши стваралачко претварање“. Ово преливање није ништа друго до стваралачки акт новог живота. Ебнер у комуникацији Ја-Ти види стваралачки акт Ероса и доводи га у везу с речју, с Логосом: са самом творачком силом – с Духом Љубави.

За Ебнера, као за сваког егзистенцијалног мислиоца, на почетку филозофије се не налази мисао, него мислилац. Мислилац је пак егзистенцијалан и мисли сопственом људском суштином. Човек није личност, није индивидуа, није карактер, није нешто затворено што је формално. У човеку се пробија природа према трансценденцији, зато је човек *Krisis der Natur*. Зато је човек: егзистенција – али само могућа егзистенција, јер то постаје у могућности. Будући да тежиште егзистенције никада није у њој самој, него се она, изливајући се у замаху из себе, прелива у другога и тим преласцима стиже до себе саме. Тако се реализује. „Комуникација је нови појам стварности, нова основа егзистенцијалног реализма, једина могућност за разумевање стварног човека“.¹⁴⁷ „Однос Ја и Ти уопште не значи распад или рашчлањавање мене самог, управо је супротно: то остварује егзистенцију као њену једнократну, сопствену и истинску стварност“.¹⁴⁸ Ова проблематика Ја-Ти покренула је историју духа,¹⁴⁹ али и религију,¹⁵⁰ па чак и педагогију.¹⁵¹

Steinbuhei, Theodor: *Der Umbruch des Denkens*, Regensburg, 1936.

147 Steinbuchel: Наведено дело

148 Steinbuchel: наведено дело

149 Види наведено дело Балтазара, нарочито поглавља о Кјеркегору и Ничеу.

150 Нарочито Гогартен. Дијалектичка теологија уопште.

151 Luscher, Arnold: *Das dialogische Verhalten*, Bern, 1937.

Треба добро образложити како овде није реч о филији (пријатељство), о којој говори Аристотел у етици упућеној Никомаху. Филија је врлина која човека чини способним за повезивање, али и саме везе, пријатељство. То је грчка стварност која има тако смирену и топлу светлост као сунце. Модерна комуникација Ја-Ти, или дијалог, или било како да га назовемо, нимало није сунчана божанска сила која смирено зрачи. Комуникација је принуда која букне из унутарње напетости, начне човеково Ја и егзистенција шишти кроз разваљене пукотине као сулуда пара кроз казан који је експлодирао. Само што управо ово навирање експлодираног Ја из себе самог јесте оно када се једна егзистенција на елементаран начин готово сручи на другога и прелије се у њега – управо је то процес у којем се егзистенција реализује. Јер егзистенција омеђеног Ја – емпиријско ја аналитичке психологије – увек стиже до себе путем потпуног рушења својих крутих форми. Личност, маска, мора да се поништи како би могао да се огласи сам живи егзистенцијални човек. Филија поштује Ја. Они које повезује филија личе на скулптуре које на тајанствен начин, посредством чудног уплитања богиње Филије, знају једне за друге. Они који су међусобно повезани дијалогом личе на скулптуре које се топе у једном котлу и сваки атом им се меша тако да се на крају не зна који је атом коме изворно припадао.

За Јасперса је комуникација централни проблем егзистенције. Како би се дошло до суштине, одмах треба рећи: то је и извор филозофског мишљења. „Ако у комуникацији и могу да нађем одређено задовољавајуће смирење – каже – ипак ни у једној не могу да нађем коначан и искључив спокој... Значи, незадовољство комуникацијом непосредни је узрок продора егзистенције према филозофском мишљењу... као што свако знање започиње сумњом, свака филозофија започиње чуђењем, тако и

просветљење егзистенције почиње тиме што човек прибавља доживљај о незадовољству комуникацијом... Незадовољство је исходште филозофског погледа: човек хоће да разуме ту мисао: ја, као ја сам, јесам само онда ако ме представља други који не само што мене као непредстављивог не уме да представља, него ни себе самог, иако себе самог не може да напусти“.¹⁵²

Каква је егзистенцијална праситуација коју открива комуникација? – Узајамна и судбоносна зависност егзистенција једних од других.

Обичан човек и човек обично живи утопљен без остатка у свест великог колектива: жеље, радости, циљеви, мишљења, бриге заједнице управљају њиме. А да би човек сам био свестан, мора да иступи из свести колектива и треба да се супростави колективу. Ова супростављеност, ма колико била разноврсна, још не води егзистенцијалној свести. Зашто? Јер је овде још увек реч о односу свести. Свест мора доспети на особит степен како би пронашла пут који води егзистенцијалној свести. А тај степен јесте: доживљај сопственог незадовољства. Када је човек доживео да он сам себи није довољан, постао је способан да ово незадовољство собом примети и код другога. Међутим, доживљај је као сваки сплет који одјекује из дубине: симфоничан. Никада није сам. Чак није фраза ни пратња. Него увек: полифонија.

Ако се незадовољство собом сагласи са осећањем незадовољства другог самим собом, повезује се са незадовољством себе другим и другог са мном. Ово незадовољство је као круг који није сасвим затворен и кроз отвор се човек извуче, опише нов круг, али и на њему остане отвор и један круг извире из другога, један израста из другога и сви остају отворени. Када доживљавам да нисам до-

152 Philosophie, Bd. II, Existenzerhellung, p. 55

вољан, тиме доживљавам да нико себи није довољан, али никоме ништа није довољно: само заједно. „Не могу ја бити сам ако други не жели да буде он сам, не могу бити слободан, ако други није слободан, не могу бити сигуран у себе, ако нисам сигуран у другог“. ¹⁵³ Корен, смисао, истина, бивство моје слободе састоји се од тога како је и колико онај други с којим сам слободан. Недостатак његове слободе мене може бацити у ропство, његова борба за слободу мене може запалити, његов слободни лет мене може повући. Али чак ни смисао комуникације не могу да видим ако нема њега кроз кога могу да видим. „Само у узајамном признању можемо постати ми сами“. И ако комуникација изостане, или доживи крах, то је као ефективни губитак бивства. „Јер је заједница бића не само у животу него као егзистенција, али она није ухватљива као у времену, него као стални ток и опасност. Зато је можда тако дубоко и тихо, додир унутарњег корена оно што од комуникације остаје и изостаје. И зато је... трн који буди и захтева дубљу и егзистенцијалнију комуникацију“. ¹⁵⁴

Само с другим заједно могу бити онај који сам јесам. А поука самоће је пак: *Selbst heisse selbstlos sein*. – себе могу добити само у другом, али ни тада не као готовог себе, него као њега на коме ја могу бити ја. ¹⁵⁵ Другачије је немогуће. То да ја могу бити ја сам, поклон је другог тако што он мене даје мени – а то је само тако могуће ако ја себе предам њему и преко тако датог мене он налази себе. Огласити се значи бити стварност: када се отворим, ја се отварам отвореношћу другог и он мојом отвореношћу, и овом отвореношћу ми постајемо истински и стварни и прави када не скрећемо, не скривамо се и не затварамо се. Тој комуникацији је име: љубав.

153 *Philosophie*, Bd, II, p. 57

154 Ibid, p. 58

155 Ibid, p. 62

Љубав је борба. Основа: неупоредива солидарност. Ова солидарност је тајна, као и цела комуникација и суштина борбе у љубави. Јер све заправо зависи од нечувене одлучности корака – ступити у другог и себе потпуно предати без очекивања противуслуге. Ако нешто чекам, чекам победу, онда се комуникација слама. Само ако хоћу борбу, добићу љубав и само ако хоћу другог, добијам себе. „И борба, уместо да ме одваја, истински је пут повезивања егзистенција“. ¹⁵⁶ И треба смети. Јер „ко увек исправно хоће да чини и говори, он не говори и не чини ништа. Не ступа у велику реку и губи своју праву суштину, јер је нестваран. Ко хоће да буде истинит, мора ризиковати да греша, да постане неправедан – ствари треба заострити и довести до оштрице бријача како би одиста и истински биле одлучне“. ¹⁵⁷

VIII Егзистенција и знаци

Емпиријско Ја се налази у свету и његова средина је ствар. Егзистенција егзистира као трансцендентна дубина бивства и њена средина јесте: знак (*Chiffre*). Јасперс реч знак користи отприлике у истом значењу као и Хераклит када каже: „Господар који столује у Делфима – не каже ништа, не скрива ништа, него означава.“ Знак је „метафизичко присуство“. Не сама трансценденција, већ њен језик. ¹⁵⁸ „Трансценденција је оно што нас сваки дан опкољава када се сусрећемо“. ¹⁵⁹ „Где се сударам са стварношћу, а да се њена могућност не измени, налазим се суочен с трансценденцијом“. ¹⁶⁰ „Појава трансценден-

156 Ibid, p. 67

157 Ibid, p. 69

158 *Philosophie*, Bd, III, p. 129

159 Ibid, p. 33

160 Ibid, p. 9

ције се налази на граници два света и ова два света се односе један према другоме као бивство и небивство.“¹⁶¹

„Метафизички предмет је знак, јер није он сам трансценденција, него њен говор“.¹⁶²

Трансценденција има три врсте говора: непосредни, онај који је у саопштавању постао општи, и посматрачки, односно спекулативни. Било где да се разлегне говор и појави знак, увек су вишесмислени. Зато назив *chiffre* и није сасвим тачан. Шифра је тајно писмо које има кључ и ако знам кључ, писмо ћу превести на општеразумљиво писмо. Знак нема могућност превођења, јер нема кључ, или ако га има, не могу до њега да дођем. Знак није управо ништа друго до знак, не исказује ништа, не скрива ништа, него означава. Нема задњег смисла који ако разумем, једнозначно могу рећи о чему је реч и шта је смисао знака. Знак је дводимензионалан, смисао је једнодимензионална стварност, а дводимензионално превести на једнодимензионално није могуће. Шифра се може разрешити, а знак не може.

Сва три говора су оваква. Непосредни говор трансценденције јесте оно што се може схватити из чулног искуства. „Бивство је ухватљиво у знацима живота“.¹⁶³ Овде се јавља непосредно и као тајно писмо: у светлима, тоновима, покрету, предметима, збивањима, бићима, појавама. Примена овог првог говора јесте метафизичко искуство. Метафизика не чита да разуме или проналази, или открива, него да примети прозирност искуственог и чулног света и да открије знаке знаковитости.

Други је говор који је у саопштавању постао општи. „Уз говор бивства приступа говор човека“.¹⁶⁴ Човек је

говор исто тако знаковит као и говор бивства. Сlike, појмови, митови, легенде знаци су егзистенције који не казују ништа, не скривају ништа, него означавају.

Трећа врста говора је спекулативна. То је говор активног посматрања. А он: „чита изворни запис уколико пише нови“. Као што егзистенција не постаје егзистенцијална ако саму себе чува затворену у себе, него ако ступи у односе силница и пусти на себе историју, време, заједницу, масу и сплет питања и тамо нађе себе; отуда читање знакова не покрива стварност и не успева ако сваки пут знак посебно ставим под питање и схватим као загометку, трудим се да њено значење размрсим, него ако на знаке света испишем и своје, то јест на писмо света испишем и себе. Зато је добар онај говор који говори ново и онај чита исправно који пише ново. Јер ако би већ код написаног споразумевање остало иманентно, одбацило би суштину: јер је знак-знак трансценденције. „Знак је бивство који трансценденцију чини садашњом“¹⁶⁵.

А то значи: историја, заједница, земља, свет, стварност, човек, ја – све је знак. Постаје знак ако се сусретнем с њим и моје метафизичко око биће транспарентно и слутећи иза трансценденцију, откривам знаковитост. Шта значи открити? Неоткривеност видим и увиђам неразрешивост. Још нико није рекао шта је историја, заједница, човек, земља, стварност, ја. Само је уписао на знак себе самог шта значи. Тако је постао егзистенцијалан за себе, а за мене је то нови знак који пак само тако могу прочитати, ако на њега упишем себе.

Однос егзистенције и знака јесте да је „егзистенција место где се збивају читања знакова“. „Постојање трансценденције по себи је независно од мене, за мене није доступна... ипак знаци се могу читати само ако сам ја

165 Ibid, p.137

161 Ibid, p.9

162 Ibid, p. 129

163 Ibid, p. 130

164 Ibid, p. 132

сам ја“. „Ако сам егзистенцијално глув... не могу да чујем говор трансценденције“. ¹⁶⁶ Специфично је пак да без читања знакова егзистенција „остаје слепа“. ¹⁶⁷ Ова допуњеност сопственом супротношћу обележава сваки битан моменат који је егзистенцијалан: ако егзистенција не чује говор трансценденције, она је глува – али ако не уме да чита, слепа је. Што је и природно: не само зато што се у свему егзистенцијалном очитује парадоксално својство егзистенције, него и зато што се „читање знакова збива у унутарњој активности“. А затим: „Где знакове читам, одговоран сам, јер их не читам посредством тога што ја сам јесам“. И: „Све остаје у тами онеме који није он сам“. ¹⁶⁸

Егзистенција, трансценденција, као знак који се очитује у бивству, читање знакова – све се то стапа у активном посматрању. Преко унутарње активности постоји веза егзистенције са знацима. И на овој тачки искрсава дубина онога што Јасперс мисли и хоће да каже знацима. Свака ситуација судбине јесте знак; и граничне ситуације су знаци. Знак знакова пак јесте најзагонетнија егзистенцијална гранична ситуација људске судбине: бивство на спруду. Спруд је последњи и коначан; иза њега нема ничега“.

Али питање није то, него: овде у животу бивство се у тубивству насуче на спруд? Или пак да је егзистенција као егзистенција насучавање на спруд? Зашто ова питања? Јер: ја сам само ја ако могу се да насучем. И: „не могу да се припремим за читање знака спруда. Само се могу припремити на оно што има садржај и сталност. Знак се не открива преда мном када читам, него ако све

учиним како бих избегао његову стварност.“¹⁶⁹ Ако биће треба да је ограничено како би имало своју бескрајну посуду, оно треба да остане фрагмент.“¹⁷⁰ Одломак, торзо, фрагмент није ништа друго до очитовање битног и апсолутног у ограниченим околностима. Трансцендентно бивство отуда мора овде остати фрагмент: зато је коначни велики знак бивства и живота: спруд. Али управо овде је скок преко спруда: „Преко ограниченог живота се не може преступити, већ само преко спруда.“¹⁷¹ Зато је овај знак само одјек свих осталих знакова: „Када човек угледа спруд, изгледа му да је немогуће живети. И ако свест о стварности пробуди у њему стрепњу... пред незаобилазном чињеницом изгледа да је ова стрепња последња и да после ње више ништа не следи... Преступити у бивство лишено стрепње – то већ изгледа тек као празна могућност: хоћу да коракнем, али већ знам да нећу моћи да преступим, него ћу потонути у бездану провалију неминовно коначне стрепње. Човеков корак из стрепње у спокој људски је, незамислив је и највећи који се уопште може учинити. Како би успео, основа егзистенције већ мора да буде изван свога бивства: вера је оно што сасвим неограничено везује за трансценденцију бивства. Отуда је само стрепња која налази корак у спокој, само је она способна да без услова завири у стварност.“¹⁷²

IX Просвећљено букишање

Кључ за филозофију Карла Јасперса био је активно посматрање; то је отворило тајну живота филозофа: без система, без основне мисли, без погледа на свет, па ипак

166 Ibid, p. 150

167 Ibid, p. 155

168 Ibid, p. 131

169 Ibid, p. 223

170 Ibid, p. 229

171 Ibid, p. 233

172 Ibid, 235

позитивно просветлити егзистенцију унутарњом актив-ношћу. Како је човек сада приспео до границе, и нехотично му пада на ум оно место из Хегела које је још млади мислилац цитирао у свом првом делу: „Човек треба да поштује себе и да сматра себе достојним највећег. О узвишености и моћи духа се не може размишљати на довољно краљевски начин. Затворени свемир не чува ниједну силу која би могла да се супротстави одважности сазнања, мора се пред њим отворити, своје богатство и дубину мора открити пред сазнањем како би уживао у њему.“

Јефтино би било овај цитат и повезаност с њим посматрати само као етос мислиоца. Овде се много више испољава оно што је рекао Хајзе, филозоф који се кретао стопама Јасперса: *das Heldische ist das Urwese des geistes* – древно биће духа јесте херојско. И мислилац који не стрепи, који први пут изговара, сада више не занет као учитељ прошлог века опседнути боговима, Кјеркегор и Ниче, него с образложеном мером: херојски дух одбацује систем, основну мисао, поглед на свет, како ништа не би стајало на путу при непосредном отварању човековог древног бића. Активно посматрање ослобађа се од службе потрепштинама и средствима. Јер: „И мишљење, као култура, пропада сопственим средствима“. На крају, жели да се суочи са оним што је најважније: са бивством онако како га човек непосредно живи. Не бити роб ничему, ни зачараним речима, ни привлачним теоријама, ни времену, ни знању – *man soll nicht verfallen sein selbst nicht in Gott*. Дух нема узвишенијег ни племенитијег хероизма него што је слобода. Јер се не клања ничему, а с друге стране: није тако окорео као луциферовски хибрис који жуди за тајнама богова. *Halt im Unendlichen*. Зауставити се у бескрају, слободно. А слобода значи две ствари: независност од свега и целовитост у сваком трену. *Wer sein Leben bewusst wagt, lebt eine einzigartige Freiheit*. Ово свесно

и слободно прихватање опасности личи на библијског Јакова – није понизан и није охол, него оно треће, када се с анђелима бори на мердевинама, овако се огласи: нећу отићи одавде док ме не благословиш. Хероизам можда није ништа друго; ступити пред богове и не одступити све док човек не добије благослов – истрајати, издржати, поднети, истрпети Највишу присутност само да би му чело било дотакнуто руком Највишег.

И филозофија, као и све људско што је дело и што је велико, у свом језгру чува целокупно бивство у једном доживљају. Наћи доживљај не значи разумети дело, него поштовати ствараоца. Активни посматрач одбацује систем, основну мисао, поглед на свет, и каже: прихватам се позитивне унутарње активности, без предуслова, смера, циља, као што Шекспир каже: „далеко стиже ко одбаци крму“ – и да видимо шта ће од тога бити. *Ohne zurichend bestimmbar Zweck... aber nicht ohne erlebten Sinn*. „Убеђење је тамница“ – пише Гете и тим путем треба ићи, ако овде уопште има пута, јер изгледа да је завладала беспутна самовоља и страсно копрцање. Активно посматрање одбацује средства и почиње да гори окренуто себи да би, гледајући у сопствену ватру, створило у себи светлост. Шта то гори? Стално и непрекидно време даје у руке време, питање - питање, ствар - ствар, мисао - мисао. И све букне. Ништа не може бити довољно ни задовољавајуће. Од почетка се зна да граница само значи: шта се налази иза ње? Нова граница, а иза ње опет нова. И нема границе. Свака граница букне и што више граница гори, све је светлије унутра у дубини оно што је пре тога било све сама граница и тама.

У непрекидном буквању прадоживљај прибавља знање о себи тако што непрекидно постаје светлији и већ почиње да гледа. Постоји знак прибављања овога знања. Тајни знак није разумљив: реч. Као што свака филозофи-

ја своје целокупно бивство чува у једном доживљају, свака филозофија исто тако изриче овај доживљај у једној речи. Платон каже: идеја. Хераклит: логос. Ниче: *Über*. Кјеркегор: егзистенција. Јасперс каже: *Erhellung* и *Umgreifende*. Просветљење и Буктање. Његове књиге се могу дочитати глатко и смирено, нигде нема забуне, али када год се стигне до ове две речи, зна се да ту пулсира срце мислиоца. Просветљено буктање – целокупно бивство у једном доживљају. Застати у бескрају и проживети ово просветљено буктање као највећу дубину стварности људске егзистенције и као тајну целог света коју тај свет још никоме одао није, и космос га је очекивао да би био неко коме би је казао.

Просветљено буктање као доживљај света није хераклитовски: запаљени свет грчког филозофа јесте архаички рат-свет који истискује из себе неразумљиве знаке, као вулкан, и они лебде тамни. Али није ни хегеловски који је као дестиловани етар, тако је прозиран, узвишен и нематеријалан. За Хераклита и за Хегела свет је на концу: приказ. Код Јасперса се не може обухватити чулима, само је чист доживљај који се може проживети. Ни у просветљености, нити у буктању нема ништа што би се могло ухватити. Овде гори оно што је неухватљиво. Пламиња пламен који се упалио сам од себе, храни га сопствени жар и шири се сопственим зрацима када буктање почиње да просветљава само себе и у сопственој ватри постаје све блиставије; што је просветљеније, буктање је све моћније, дубље и чистије. Јер је доживљај света овде истовремено доживљај човека и доживљај човека је истовремено доживљај душе. Душа није душа модерне психологије, ни романтичара, ни средњег века а ни науке: то је душа у древној смислу, готово као *Psyche*, или *Mana* – као божански пламен који гори у човеку, као неухватљива блистава стварност, нешто вечно и дивно и

бесмртно – светло, блиставо, прозачно, као просветљено буктање. У њему сагорева цео свет и у овој ватри он је све блиставији, пламенији и лепши, божанственији и бесмртнији.

Јасперсов доживљај бивства јесте доживљај душе: доживљај живе душе. И душа овде није слика, није осећај, није звезда, или дијамант, или анђео, него готово зрачећа светлост. И кад би једном речју требало одговорити на питање у чему се остварује блистава душа, требало би рећи: то је ентузијазам. „Човек у својој унутарњој супстанцији осећа да је додирнут ентузијазмом, што је исто: обухваћен целином супстанцијалности, суштином света“. „Само је ентузијазам потпуно будан живот... само је то живот у Великој Целини и у Великој Суштини“. Не занос, јер занос заборавља стварност, ентузијазам увек остаје овде у стварности и будан је; занос губи меру, ентузијазам и у пламену ватре увек зна да треба одржати меру и остати трезвен; занос је нестваран и зато неверан, осећај реалитета ентузијазма је непомерљив и веран. Суштина ентузијазма јесте да човек има трајну ватру, да никада не изостане, да не остави на цедилу, да не клоне и да не згасне. Ентузијазам је будност душе, њена мера, трезвеност и истинитост.

Филозофије су космички доживљаји бивства. Разлика између доживљаја пак није у томе што је један истинскији од другог. Од како постоји филозофија егзистенције знамо да вредност доживљаја није у томе да ли је он истинит, него: да ли је велики. И отуда степен вредности доживљаја не одређује несигурност, него: ранг. Истина се може класификовати, доживљај се прихвата само достојно његовог ранга. А његов ранг доноси собом све.

Pannónia, 1941.

ВОРДСВОРТ
ИЛИ ФИЛОЗОФИЈА ЗЕЛЕНОГ

1.

Вилијам Вордсворт беше осамљен човек. Његову осамљеност није оправдавала његова судбина. Није га био снашао кобан ударац, није погрешно схватан, није био потиснут, није прогоњен. Рођен је као осамљеник и његову самоћу није могао разрешити човек, жена, пријатељ, заједница. Никада није умео да истински осећа сродство, везу с људским бићем, и није знао шта то значи поистоветити се с човеком у наклоности, љубави, пријатељству. Његово срце није дотакло колективно осећање. Само кад би ишао кроз шуму, седео на стени на пристранку, кад би шетао обалом реке, кад би зурио у озвездано небо опуштао се – када је у дрвећу, брдима, водама, облацима препознавао осаму истоветну својој. Одушевљење према природи беше за њега једина могућност да суделује у некој заједници и да се његов живот додирне с другим животом. Живео је онако како је написао за једно дрво: „стоји само у сред сопствене таме“ – стајао сам у сред среде сопствене осамљености.

Осаму није могла да пробије ни заједница, ни религија, ни љубав; као да није био сасвим људски. Није био људска душа. Био је старији од људског; из оних времена када душа није познавала колективни живот, могућност људских веза. Његови односи, страсти, наклоности нису се везивали за жене, децу, него за дрвеће, камење, изворе, птице и звезде. Чак као да онда још и није било веза, само осама. Као да није било људске душе, да није било личности, зато није умео да се везује за личност. Када је

тражио везу, није је тражио с човеком, него са стварношћу каква је и сам био, с безличним.

Вордсвортово одушевљење природом није било жудња за златним добом, није било бекство од људског света, није било ослобађање незадовољних и неуслишених осећања. Никома се према природи не окреће људско Ја, него много дубље и древније Ја од људског. Никада ни у коме није дух-душа, није психа-душа, није материја-душа она која дивоту налази у дрвећу, водама, камењу и звездама. Постоји душа која је дубља од духа, дубља од живота, дубља од земље. У односу на остале, ово је Прва Душа. Она не зна ништа од онога што је касније настало: облике, покрет, органе, живот, животиње, људе. За њу је чак и минерално биће сложено, тешко и апстраховано: превисоко. Преинтелигентно. Дубља је и од камења. После прве душе уследила је друга, трећа, пета, двадесета – душа прагнајса, душа хумуса, душа биља, душа воде, душа крви, душа духа. Имамо више душа него бића у једној капи воде, него звезда у Млечном путу. Прва претходи свима. Ова је Прва. Прва и зато најједноставнија. Древно Биће. Један. Безгранично дубока, бескрајно једноставна, нема, тамна, неизнемириљиво смирена и неразрешиво осамљена.

За Прву Душу природа је највиши свет који још она разуме. Али из себе га разуме, и замишља да је као она. Као да природа нема много, него је Једна. И као да природа није напољу, него унутра. И као да природа није предмет, него Биће. Велико Биће. Велико Биће није мушкарац, није жена. Прва Душа не зна за мушкараца и жену. У њој је све Један. Мушкарац и жена уједно, али не тако да се два стопило у један, него тако да се још није ни раздвојило. Прва Душа је праполна.

Осама Вордсвортове поезије: осама праполне Прве Душе.

Чињеница је да је у невидљивом све повезано. Човек је осамљен на вордсвортовским шетњама, у шуми, на обали мора, сам, на пристранку, испод звезданог неба, невино се поиграва овом мишљу, и каже: ако је то тако, зашто не би могли бити повезани месец и боја? Март је смеђ, април светлоплав, мај је сигурно зелен, јун румен, јул црвен, август жут, септембар златан. Али и боје су повезане са тоновима.

Мај није само зелен, него *g-mol*. Јул није само црвен, него *cis-mol*. Како је то чудно. Зар не?

Затим постоје овакве мисли: пре двадесет година, готово преко ноћи, изненада су у свакој улици никле продавнице шећерлема, каткада не по једна. Људи су масовно куповали шећерлеме, бомбоне, чоколаде, најчешће јефтине и зато рђаве и подле слаткише. Исто тако је било приметно да су људи, чак и у односу на раније, почели да лажу у много већој мери.

Годинама касније човеку доспеју у руке књиге које говоре о оваквим узајамним повезаностима. Он примети везу, научи шта се ту крије. На основу мистичног учења о аналогјама, може се рећи да је овде реч о узајамном односу шећера и лажи.

Наравно, требало је бити у малим продавницама, испробати све шећерлеме, бомбоне, и јефтине, и лоше, и скупе и укусне, требало је проосећати оно специфично чулно уживање које изазива оваква облапорност – али је нарочито требало запазити каква је доследна и неуклоњива узајамна веза између тога што човек једе бомбоне и последице да се у њему буди неодољива принуда да лаже. Није реч о шећерлемама. И вино, и воће, и мед су слатки; међутим, они се битно разликују од сласти шећера. Воће и мед су смирено, насмешено, чисто и невино слатки. Управо је то оно. Шећер није. Има у њему нешто

опипљиво бестидно, нешто узбудљиво, чак нешто опсцено. Ко једе шећерлеме, он једе склоност ка лажи; ко лаже, он ступа на исти тај споредни пут, бира исту ту задњу мисао, тако пориче, тако се скрива, заборавља, успављује, одводи некуда. Куда? Свет који дочаравају шећерлеме, не постоји. Зато су повезани шећерлема и лаж. Лажни су. Али права узајамна веза није у томе. Она је дубље. Невидљива је. Природа шећерлеме је што одмах све изгледа „као да“. Све сам привид, глатко, лако, склиско топљење, ласкава омамљеност. Лаж каља, али онако као и шећерлема: слатко, полако, уљуљукујући, неосетно, с леђа, тако испражњује, јер нуди лакши пут, бира, даје, продубљује, квари, олењује. То је мистична аналогја шећерлеме и лажи. Лажови се смеше као шећерлема, и лице шећерлеме је као лаж, обезбеђује лако ослобађање. Лаж ослободи и кришом изда, човека наизглед извуче из невоље, а заправо га гурне у каљугу, потопа га у меко, као шећерлема.

Вордсворт је филозофски песник. Он каже: „поезија је највише филозофска од сваког писања“. И: *Poetry is the first and the last of all knowledge* – поезија је прво и последње од свих знања. Каква је та филозофија? Вордсвортова филозофија: филозофија зеленог.

На који начин су повезани шећерлема и лаж требало је рећи зато да би човек разумео како су повезани зелено, мај и *g-mol*. Зелено није само боја и *g-mol* није само врста тона и мај није само месец. То је нешто што се налази у свакој ствари и личности и појави света, нешто зелено и *g-mol*, некакав мај: помало сиров, али слободан и свеж, као ћирлук с врха брда, као кристална вода потока с каменим коритом, нешто прозирно и блиставо, као ваздух у праскозорје, као звиждук коса у марту, свеж, руштав,

блистав, сочан. Налази се то у свету као што се боје налазе у сунчевом зраку. Само ако се зрак преломи, разлаже се на боје. Само ако човек обрати посебну пажњу, он види зелену стварност. Увек постоји и у свему: тон, боја само су феноменални зраци велике нуменалне зелене стварности – дубоко у корену ствари, код извора, где је и остали сродни мистични реалитет.

Астрологија, обновљено знање древног Истока, добро познаје мистичне аналогije. По њој, зелена стварност спада под власт Венере. Њен дан: петак; број: шест; метал: бакар; особеност: осећајност; раздобље: од десете до четрнаесте године. Од људских делова тела покуравају јој се груди, секс, крв, сокови. Венерин човек воли да станује на пристранку или у бујним вртовима. У њен круг спадају: уметник, плесачица, јувелир, ловац; њен драги камен; бисер, корал и сафир; њене животиње су пчела, лептир, голуб, фазан, коза; биљке: митра, смоква, ружа, љиљан. Својство: женствена, магнетично сеновита.

Ето: ово се знање потпуно разликује од природних наука. И узајамне везе су потпуно другачије. Све саме мистичне аналогije између броја, дана, биљке, животиње, својства, делова тела. Европска наука замишља природу као да је она безбројан низ разумних, сврсисходно замишљених чињеница. Прилично примитивно схватање. А иза бескрајног низа нема ничега. Односно, иза низа се управо налази Ништа.

Мистичар види другачије. Он природу замишља као мноштво неизбројивих бића. А иза живих бића се налази онај ко је оживео ова бића. Иза створова се налази Маг Творац. Он је у средишту света, невидљив, ухватљив само у својим творевинама.

Природнонаучним Европејцима природа је механизовани систем, и иза њега стоји Ништа. Мистичарима је природа свет живих бића и иза створења стоји Творац.

Али, ко верује да је мистика супротност рационализму, ствар схвата сасвим лоше. Уопште није. Мистика је знање које види јединство сваке ствари, док наука то не види. Свака ствар је један: и животилика и машинолика. Управо је то мистика. Видети оно средиште где од живота постаје машиноликост, од машиноликости живот, видети тачку и Биће, Творца који од живота ствара машину и од машине живот. Зато мистика није супротност науке: мистика је виши степен знања. Можда највиши степен који човек може да досегне.

4.

Вордсвортска природа је зелена природа, прожета мистичким зеленилом које пулсира у стварима. Вордсворт пише о енглеској природи. Ако говори о француском или швајцарском пределу, и он је енглески, јер је природа природе у њему енглеска. Оно одређено зеленило. Велика поезија увек има боју, тон, ирационални подстицај, који је дубоко усађен у свет. И филозофије могу бити скерлетне боје, плаве, жуте, беле. Вордсвортова поезија је зелена у оном смислу како то каже Гете: зелена је понајмање људска боја, она је понајдаља од света човека, и ова боја може да смори човека. Вордсвортска зелена је зеленило енглеског острва, земље великог дрвећа, бујног жбуња, шибљака, ливада, паркова, травњака, енглеска *g-mol* боја ознојена од сталне влаге у ваздуху. Енглеска је најпогодније место да неко примети зелену стварност.

Бивство елемената је једна врста горења. И вордсвортска природа је такво горење, такво зелено буктање, лепршава зелена ватра, горуће и врело зелено. Као што пише Шилер: *Urfyr Ur-Feuer* то јест праватра, она ватра што гори у травама. То је онај тренутак када је на древној земљи, која је била само сива, ништа друго, и на древном

мору, које је било бледо и безбојно, плануо живот, сиво камење се запалило од прве маховине, а безбојно море почело да гори од првих алги. То је ватра Првог Живота. Прва ватра, зелена ватра – *Urfyr*. И како је зелено прва боја на земљи, тако је прво биће на земљи, прво биће, најједноставније, зелено, мајско биће, сеновито, осамљено, сирово биће. То је биће: титан.

Велика књига мистичких аналогја *Bardo-Thödol, Tubeyanска Књига мртвих*, каже да је зелено боја нагона моћи. Прва, елементарна боја, дивља, неотесана, неразлучива, нерастављива и масивна, не може се поправити ни оплеменити. Дубља је од сваког знања, дубља од сваког осећања, чиста тврдоћа, нагон, бесмисленост, елементарна једноставност. Зелено је повезано с првом Душом, Прва Душа с Првим Животом. А овај Први Живот заједно с првим маховинама и алгама јесте букнуло Зелено Биће, које од целокупног живота не познаје ништа, ни мушкарца, ни жену, ни наклоност, ни мржњу, ни везу, ни заједницу, ништа не познаје, ништа не зна, нема, нити може имати осећања, жеља, мисли, само има мутан, елементаран нагон моћи – Ја, то је титан. Зелено је титанска боја.

Кад човек чује реч титан, помисли на цинове мита. Оне који су насељавали свет пре доласка богова. Јер и мит каже да су они били прва бића на земљи. Потом, када су се богови родили, букнуо је рат између титана и богова. Богови су победили и титане оковали у подземљу.

Наравно, мит никада није прича. Он значи следеће: после Прве Душе рођене су остале душе, и морао је да између њих букне рат. Зашто? Титани су га изазвали. Зашто они? Јер су били нагони моћи, а нагон моћи изазива рат. Божанске душе су победиле титане и оковале их у подземљу. Потиснуле су их у таму. Данас бисмо рекли - у подсвест. И сви у себи носимо оваквог окованог ци-

на, титана који је утонуо у подсвест и бачен у ропство. Јер сви чувамо у себи неукротиви и елементарни нагон моћи Прве Душе. Због тога свако од нас лично, непосредно, по себи познаје Зелено Биће, које је дошло заједно с маховинама, и било је прво од свих, тог цина који се не може убити, који бесни и дахће у дубини, проклиње и тресе оковима. Свако зна да титани постоје и да су живи сахрањени под земљу, та проста мајска створења, који су као пролећни ћурлик с врха брда, та сирова и сеновита и осамљена бића, која се налазе на зачелу почела: где је све Један – који су Прва Душа.

Древно египатско знање и херметичка баштина и алхемија, који потичу из њега, такође знају за ово титанско биће и за зелену боју. *Prima Materia* се назива Зелени Лав. То је природан човек, који није ништа друго до сама природа, и он је сировина за узвишеног, духовног, божанског човека. Зелени Лав је праматерија божанског човека.

Истовремено је зелено боја Светог Духа. Шта то значи, нико не зна. Могле би се поменути далеке везе, али оне немају сада никакве сврхе. Кога интересује, нека потражи у делу светог Јована од Крста поглавље о Зеленој одећи, биће му добра поука, и примаћи ће се ономе што спада у зелени круг. И Јаков Беме говори о њој у делу *Morgenöte*. Он каже да се рађање природе није догодило глатко ни питомо... она чак није света и није чиста како бисмо поверовали... у природи непрекидно се зелени гнев Бога као паклена ватра... *der Zorn Gottes ohn Unterlass grünet gleich dem höllischen Feuer*.

5.

Вордсвортова природа је зелена природа, свет Прве Душе; титански свет. И ако ову поезију чита човек титанске душе, каткада се јавља неодољива принуда да

поверује: титан се заљубио у природу. Јесте. Ово биће је морало да се заљуби у зелену краљицу, у Венеру, у природу. Ако би неко хтео да обухвати титанску душу тако да каже шта је у њој најдубље и најистинскије, требало би да каже: то је љубав према природи. Титанске душе су одушевљене природом. Заљубиле су се у природу. Ненарушива љубав према природи са сасвим узвишеним и великим и сасвим ужасним и грозним последицама. И то је оно што зрачи Вордсвортова поезија. Зато раскида с људским, и зато у њему нема пријатељства, љубави, сачушћа, жртве, разумевања. Титан није ништа друго до бити заљубљен у природу. Кобно и слепо, као што титанска душа и не уме бити друго до слепа и кобна. Титан је величанствено и узвишено биће, и истовремено опако. Личи на богове и нема је. Све сама узвишеност и лепота и насиље и бестијалност. То је љубав према природи, Вордсвортова поезија: филозофија зеленог.

Али то није истина. Бар није онако како би човек поверовао у првом трену. Зашто? Јер Прва Душа, Зелено Биће још не зна шта је љубав. Прва Душа је праполна. Све што може да проживи, она носи и подноси у себи. Још није окренута према споља. Други пол није упознала, те онда још нема другог пола. Оба пола су у њој и она живи и узајамно срасла у праполности. А праполност није мушкарац плус жена. Уопште, не скупа поцепане две половине; тада би то била двополност. Праполност још није доспела дотле да зна за два пола и да упозна љубав.

Титанска душа није заљубљена у природу, не воли природу, не мрзи је, не бори се с њом, не диви јој се. За природу је очивотање прва њена могућност. Бескрајно више од сваке љубави. Више него мисао, хтење, делатност, енергија, дух, жудња, заједно. Титану је природа храна, занос, плен, авантура. Чак и више. Природа је Првој Души: срећа. Срећа на тај начин што је то у њој

као густ и мирисан мед, опуштено се смеши. Срећа на тај начин што је скупа љубав, вино, пољубац, уживање, светлост, лепота и тријумф. Ниједна друга душа не зна за ово надчулно осећање. Јер је овде осећање више од осећања. Оно је овде: бивство.

Поуздано је да су богови рођени из овог бивства. Овај опуштен смешак, мирисна мед-срећа Прве Душе била је мајка богова. И кад су се они родили, одмах су завидели Првој Души на том надчулном осећању. Завидели су јој и хтели су све да приграбе. Нису знали да нико не може некажњено пожелети Мајку. Победили су титане, али срећу нису добили. И срећа је минула, потонула; тамо куда и титани, под земљу.

Све се ово може ишчитати из Вордсвортове поезије, као написано с хартије. У песми *Intimations of Immortality*, у песми која није ништа друго до дело о Прасрећи, песник преко детињства зарања у Прву Душу. И одатле одједном схвата да су наше брижне године само тренуци у вековечној тишини и ту он доспева до места које је тако дубоко, да до њега сузе никада не могу стићи. Брига се распршује у тој бескрајној тишини, у тој дубини, у том древном зачелу, које не зна за друго до за опуштен мед-бивства.

6.

Вордсвортовска осама је осама земног бића. Не налази, не тражи, не зна везе с људским светом. Прва Душа још не зна за човека. Не зна шта је уздруживање, шта је заједница, шта значи живети заједно, шта је то волети. Нема људску свест, него прасвест. Шта значи прасвест? Значи да она није људска, није духовна, није материјална, није божанска, него титанска. Осамљена. Зелена. Има зелену страст, зелену крв, зелено осећање, зелену душу. Потпуно је прожета и проникнута и натопљена титанским

зеленилом, и гори у зеленом пламену Првог Живота. За човеков свет осећања она је страна, као што су страни дух, град, породица, пријатељство. Пола бог, пола неман, животиња, биљка, земља и камен, етар и океан.

Вордсвортова поезија је филозофија зеленог. Али ако је поезија филозофија, то значи да није само схватање. У поезији увек постоји нека активна чаролија. Не само поглед, него и магија. Вордсворт не само да открива и изражава, него и ствара и реализује. Шта? Зелено. Геније песника сродан је Првој Души, у њему је све Један. Песник је сродан титану. Писање и чин су у њему једно. Творачка снага песника и титана готово је божанска. Али Прва Душа је титански створ: зелени створ, а магија: зелена магија. Сви знају да постоји и црна магија, магија црних дела, и бела магија, магија белих дела. Постоји жута, црвена, сива, златна, љубичаста магија. Магија Прве Душе јесте да створи око себе Прво Бивство, осаму, сирову и сеновиту крв, прво разбуктавање живота, мајски *g-mol*, свет титана, зелени свет. То је Вордсвортов свет.

7.

Често се поведе реч, па и овај пут је било речи, о мистици и магији. Човек некако осећа како се ове две речи сливају у једну и како се раздвајају: како су једно и како два. Али то да су два, још је некако и разумљиво, али то да су једно: једва.

Мистика је недвосмислено нека проживљена визија. И оно што је за њу карактеристично, није само тесна веза проживљавања и визије, него што ово визионарско проживљавање истовремено нешто и разрешава. Човек мистичара препознаје по томе што он открива између видљиве појаве и невидљиве појаве. *Par excellence* мистично понашање: *all things are only emblems* – свака ствар је само симбол. Визија, проживљавање, разумевање, изра-

жавање нечег другог, дубљег, унутарњег, скривенијег. Мистичар по видљивој страни медаље погоди, проживи и схвати невидљиво. И ова невидљива страна је оно што је у томе смисао. Јер се смисао налази унутра, дубоко скривен у стварима и укопан у појаву. Око мистичара види смисао у стварности, значење у појави, види да се иза материје налази дух, иза тела душа. Али визија мистичара се и по другом може препознати. Јер мистика није само визија, него и знање. *Mistes* значи посвећен. Шта је то што мистес зна и у шта је посвећен? Зна и посвећен је да је Све Један. Око мистичара располаже способношћу да свет види скупа, уједно и у Један, тамо где је све Један. Када би, дакле, неко упитао шта је мистика, требало би одговорити: у скривеној дубини иза безграничне множине света видети, проживети и разумети да је ово мноштво све Једно једино.

Магија је сродна мистици, па ипак се разликује од ње. Јер ако човек види, разуме, проживи и зна, а још се не маша ствари, он их неће изменити. Мистичар није активан, само је визионар и зналац. А маг је управо то: активан. Магија зна исто што и мистика, али се истовремено уплиће у ствари и мења их, евентуално ствара.

Не треба много примера. Ето одмах случаја Леонарда да Винчија. Свако може да узме његове скице и да проконтролише како он кости и мишиће људског тела, органе биљака и животиња, црта исто тако прецизно и исто толико их приказује да су механичке, као што су му живи и органски један катапулт, један апарат за заливање, брод или зграда. У Леонардовом оку и погледу и бићу било је нешто што је могло да доведе на заједнички садржилац катапулт и мишићни систем. Знао је, видео, разумео и проживео да у свету има места где су органско живо биће и механичка направа потпуно једно. Леонардо је гледао мистично. С тог места гледано, између

биљке, животиње, камена, вештачке машине, куће човека, духа, нема никакве разлике. Све је Један. Што је прво постало машина, друго живо биће, то је много каснија, случајнија и површнија појава, све у свему само појава. Изгледа као да није Један. Али ако човек зарони довољно дубоко, наћи ће тачку где се локомотива и цвет, разбој и човек стапају у један.

Леонардо је имао мистичне очи. Али се ствар ту не окончава. Јер је Леонардо имао магијску руку. А ни ту још није крај, јер су рука и око код њега били Једно, и код њега су били Једно визија и акција. Све Једно. Ако ово Један само гледа и види и зна, проживљава и разуме, то се зове мистика; ако пак ово Један твори и ствара, дела, чини, то се зове магија.

Знамо да постоје људи који механичке силе умеју да претварају у животне, као што је сасвим обична ствар претварање животних сила у механичке. Читава та техника није ништа друго до преношење животних сила човека у свет машина. Техника: људска делатност, али не с човеком, него с машином. Нарочито на Истоку, некада, велики магови су то чинили и обратно: из машине су дочаравали живот, као што се данас из живота дочарава машина. Све зависи од тога да ли је човек досегао оно место где су живот и машина Једно, односно, где се према вољи живот може претворити у машину, машина у живот.

Маг је оно биће које досеже корен ствари и слободно, према свом нахођењу, виталну снагу уме да претвори у механичку, механичку пак у виталну. Магија: способност да се мисао оствари.

После свега само следи да човек схвати: постоји Биће у којем су мистичар и маг једно. Једно онако као што су визија и знање, проживљавање и разумевање у њему потпуно једно с активношћу, стварањем и саздавањем. Јед-

но, онако да кад види, то је већ стварање, и кад зна, то је већ саздавање. Мисао је већ реализација. Оно Биће у коме је све Један: Прво Биће – Прва Душа – у корену и извору сваког бивства постојећа прва искра, знање, чин, хтење, живот, страст. То је Прво Биће, Зелено Биће, титан.

8.

Велика реч човековог света: љубав. Вордсворт је Енглез, на његовом језику реч звучи савршено: *love*. Страсна привлачност која повезује људе, као грчки Ерос. Ерос је мистична основна чињеница сваког савременог људског живота и судбине и стварности. Ако су два човека заједно, то је закон Ероса. И за човека највеће добро: бити заједно. Бити заједно без Ероса није немогуће. Све што је добро у човековом животу, породица, љубав, заједница, нација, човечанство, све је поклон Ероса.

Корен зеленог живота није Ерос. Постоји друга велика реч: Срећа. Срећа никада није заједничка, није општа, није колективна. Свако је за себе срећан, као што свако за другог воли. Зато уз срећу иде осамљеност, као што је уз љубав заједница. Осамљени човек не зна шта значи волети. Он не жели заједницу. Неће да живи скупа. Вредност је његовог живота: Срећа.

Наравно, свет не познаје само ове две речи. Поред Љубави и Среће ту су: Знање, Лепота, Моћ, Мир, Патња. Бивство је пуно оваквих великих речи, као што је пуно душа, и свака душа има своју велику реч.

Прва Душа живи у надчулном осећању, у радости и дивоти које су прве и које су дубље него љубав, дубље него патња, дубље него знање, лепота, моћ, дубље него мир – тако се налази дубоко да тамо никада не досежу сузе: Срећа је оно из чега су рођени богови.

Довољно је ако човек помисли на Бетовену IX симфонију, на Шилерову *Оду радосћи* и на Диониса. Довољно је ако човек помисли како се данас јури на берзу, у позориште, по књиге, на провод, на спорт, по једну једину кап радости. Довољно је ако човек замисли како се ступа у брак, како се воли, пријатељује, бори, игра, за трен среће. Тежња модерног човека јесте радост и срећа. Дионис, *Ода радосћи* и Бетовенова IX симфонија пробој су човекове титанске природе. Радост и радост и радост – срећа, изнад свега срећа: осећање првог бивства, осећање опуштеног меденог мириса, густо и прожимајуће осећање вишег реда. Занос Све је Један – загрљај свих елемената света – *Seid umschlungen Milinen*, како одјекује код Бетовена, и као што Дионис пробија сваку границу и остварује велико Јединство. Радост није ништа друго до множина која постаје један. *Joy forever*.

Јангхазбанд, модерни филозоф среће, каже: срећа је елементарнија него љубав, и због тога је и вишег реда, *in its highest forms Happiness surpasses even Love* - срећа је у својем највишем облику виша него Ерос, дубља и древнија. „Срећа је изван обичног уживања као што је изван страха, изван мудрости и изван љубави“. На крају, није је тешко ни разумети. Некако је сасвим јасно да Љубав није само реч, него и Биће, богиња која изједначава супротности, Афродита или Венера, или Софија, или Уранија, или Јин. Срећа није жена: као што је изван мудрости, патње, знања, љубави, срећа је тако и изван полова. Срећа је титанска, Прво Бивство и Биће и Душа, и зато је праполна. Срећа је смисао зеленог живота, почело зачела: прво осећање.

Срећа је прво осећање Прве Душе – срећа је прва свест, прва успомена, прво искуство, прва мисао, први циљ. То је прво осећање-хтење-свесност циља-мисли, то је први Свет и Први Живот који пулсира у дрвећу и каме-

њу, у водама и звездама, у људима и боговима. То је прво осећање на којем почива свет, као земља на прагнајсу. Срећа је прво осећање света, с којим се дочекује из небића пробуђени живот.

ПОСЕЈДОН

1.

Изворно није био бог мора, него шума. Шпителер у *Олимпијском йролећу* приповеда како се заљубио у кћерку старог бога мора Нереја, како је намамљен у замку, затворен у кавез и како су се трудили да му ублаже страст тако што су му сваки дан слали другу морску девицу. На крају је узео за жену кћерку бога. Научили су га да плива и рони, да се носи с таласима и ветром, дакле, навикли су га на море. Није га требало учити да влада: одувек је био бог.

Пре тога се домаћински осећао у шуми. Пролазио је између стабала покривених маховином и јахао је на јелену. Шибао је крошње дрвећа бичем начињеним од паветине и кад је лишће брујало, разлегао се његов смех. Своју страст је пренео и на море. Пре његовог доласка таласи нису умели да певају, нису имали тако дубок и звучан глас. Он је научио море да се бучно ори. И научио је воду насмејаном вихору. Није био попут других богова па да своје слуте отпушта заповеднички, и смирено је уживао у њиховим делима. И сам је волео да суделује, да засвира, као клавириста, да седне уз инструмент и да лупи, он сам, својом руком. Бацио се на море, као на шуму, дивио се пљуснулој води, распрскавању таласа док ударају о стену.

Лисип, грчки вајар, исклесао је бога. Тамна коврцава глава, коса јединствене боје: смеђе и љубичасто свиткање – љубичастосмеђа, то је најдубља боја, тамнија од најгушће црне. Ако би протресао главом, из коврца би навирао мирис као из шуме или расклопљеног мора: влажан, сиров, дивљи и опојан. Стас? Кршан. Нимало није необично што је столетне букве чупао као други траву. На лицу му се видело да ништа лакше није него га раздражити; као да је увек чекао да због нечега буде бесан или да се смеје. Горопадан! – а у руци му харпун. *Le trident de Neptune est le sceptre du monde*. У целој његовој појави налази се исто што и у раздражљивости: необуздан, без мере, срцба и љутња исто као милина и смех. Не подноси границе. Зато је господар безграничности: шума и мора. Све му је овде претесно, преједноставно, смирено и грађанско и хармонично. Буке, јеке, преокрета, буре, узбуђења и страсти! Тело му је рутаво као у животиње и може се замислити како му се нереиде, и деца, малени тритони и кентаури, веру уз дугу, коврцаву длаку на грудима, а он се окреће око своје осовине и врти окачењаке и кикоће се из свег гласа. Затим се с целом бројном гомилом баца у море с највише стене, воде битке прскајући се: он је у средини, око њега на стотине девојака, дечака, деце, сви га прскају, слана вода се пени и пршти, он размахује око себе, заслепљен, и цичи. Можда је зато дошао из шуме на море, јер се овде у овом гипком, плахом елементу боље може махнитати, јурцати се, јахати, скривати и беснети.

2.

Поштоваоци грчких богова новијег доба лоше су се понели према Посејдону. Вероватно га нису разумели. Већином кажу да и не спада међу праве богове: нема у њему достојанства, његов лик није класично кристалан. Помало је мутан и нижег реда. Нарочито тако говоре они

који су заслепљени блиставилом хомеровског Олимпа, понајвише они који виде само горњу раван овог блиставила! – море само с обале. Никада се нису одважили да скоче у њега или да се укрцају у чамац, и да се непосредно загледају у дубине, у густине морске траве, у подножје дивљих хридиана, где се ћуфуре похлепни полипи с подмуслим и пожудним очима, у очекивању плена. Нису га видели у води, набреклог, с вртлозима пене и с ускипелим бучним ромором. Каткада седи на хридианама и као краљ посматра своје атове, таласе чиласе како се сударају са суровим камењем. Најчешће пак и он сам уседна на талас и суделује у игри. Начупа траве са дна, њоме се овенча и јаше распонамљеним водама. Када посустане, изабере најбељу стену, легне на сунце и заспи. Море се тада ни не љугне, и ветар се повлачи у своју пећину. Рибе се завлаче међу растиње, а кћери таласа спавају дубоко поред дивљих белаца на тамнозеленом дну.

Увек има нечег јадног у томе ако неко за једног бога каже: није битан. Јадно? Зашто? Јер у том човеку не постоји нешто битно. Може ли бити јаднији од онога коме недостаје поштовање према срџби, игри, љутњи, смеху куждравог Посејдона? Постоји ли сиромашнији човек на земљи од онога који не уме да се у мору поигра с водом, а у шуми не скита бесмислено целу половину дана, и не застане му дах када ветар зашумори у крошњама. Није се никада сусрео с његовом љубичастосмеђом куждравом главом: у хладу шуме и на морским хридианама?

Посејдона нису разумевали и нису познавали, а то значи као да ништа нису разумевали од стварности света шуме-море, ни врело лето, ни безветрицу, ни лагани јутарњи ветрић, ни северац, ни разгоропаћеност, ни блистави мир, како каже Хомер: *leuké d'én amphí galéné* - свуда наоколо блиставило тишине.

Али загонетка није једноставна. „Не само за визиона-

ре велике стварности – каже један Енглез – него Нептун за све нас баца свој чаробни харпун у дубину душе; *it is a promise for all men* – то је обећање за све људе“. Као што често бива, чак као што готово увек обично бива приликом разумевања богова, љубичастосмеђи, кршни, чупави бог само је феномен. Али шта се налази иза феномена? Бог шума, мора, страсти, игре, јурцања, срџбе? Али шта значи шума? Шта море? Шта је игра, срџба, плаховитост? Шта је олуја, јахање на јелену и на атовима-таласима? Шта значи харпун? *O des Blutes Neptun, o fürchtbarer Dreizack* – узвикује Рилке: О Нептуне крви, страшни трозупче! Посејдона – Нептуна није тешко видети, види га свако, ако и не зна да га види. Али видети – њега видети, истински видети – видети бога! *Verborgene Fluss – Gott des Blutes Herr der Lust* – скривени ток – Бог крви, господар уживања. Оваквог га већ није лако видети. Није лако, и што је још важније: није сасвим безопасно.

За Диониса, грчког бога који није био Олимпијац, нити је био блистав, нити облик, кристал, блиставило, речено је да је негде у прадавна времена, код неког народа, можда код Грка када су још били насељени далеко на северу, био врховни бог. Када су Грци приспели у свет Средоземља и упознали се с владајућом стварношћу, Дионис се изгубио за неко време, живео је само код Трачана – тек је касније поново искрсао. Зато није у вези с Олимпијцима. Посејдон, као бог шума, такође је северњак, можда такође Грк, можда се такође само лабаво везује за Зевса, Херу и Аполона. Сигурно је, када је Посејдон, древни бог шума, постао бог мора, нешто његово је нестало – нешто је заборављено, нешто његово људи више нису могли разумети. Хомеровски Посејдон више није то. Треба се вратити у старије време.

Добро је ствари домислити до краја; човек најчешће и приспе негде, ако и не сасвим тамо где је желео. Дионис је, можда, био врховни бог неког народа у неко време. Доказати то није могуће. Или је могуће, али не вреди. У сваком случају побуђује сумњу да се овако моћно биће тако мало везало за велику породицу грчких богова, и да се он тако мало задржавао у краљевској палати, на Олимпу. Можда је тачно да је беио древни грчки бог кога су новији и блиставији потиснули за једно време.

Можда имадоказа да је Посејдон некад био врховни бог. Пре свега, шта значи: врховни бог. Да је први и најмоћнији. Да је он бог-краљ. А доказ? Довољан је само један: харпун.

Посејдона, код Римљана Нептуна, свака слика, скулптура, опис представља с трокраким харпуном. И *le trident est le sceptre du monde* – харпун је скиптар. Знамо да је то тако. У Индији га Шива држи у руци, а значење три крака јесте да је он господар сва три света. Харпун је знак мистичног краљевства. Три света: можда вода, земља и ваздух; али је могуће Небо, Земља и Подземље. Модерно бисмо могли рећи: Природа, Душа и Дух. У сваком случају су сва три света. Сликали су га и с три ока, јер је видео у сва три света. Један крак харпуна означавао је Брахмана, праоца света (десни); други крак Вишну, Сведржитеља (леви); трећи Хару, Уништитеља (средњи).

За харпун су знали и други. У веома старом спису, из времена које претходи будизму, у такозваном рукопису Бен (Воп), недавно је откривено специфично дело. Наслов: *Темел више исијине, или кайи великој йросйора Срца*. Спис почиње овако: „Како би твоја Величанствена личност могла да победи надземну охолост елементарних бића, / Пребаци преко рамена животињско крзно, / Узми у руку трокраки харпун, знак узвишеног циља.“

Харпун је и овде знак моћи, симбол високог владара – магијско средство којим се побеђују елементарна бића и елементарне страсти. *The trident of Poseidon is a symbol of the third region, which the sea occupies, assigned to him after the heaven and air* – каже један енглески тумач Плутарха. Плутарх иначе од харпуна изводи порекло речи *Amphitrité* и *Tritón*.

Елифас Леви саопштава необичну слику у својој књизи о мистици. На једном точку два су бића, али једно главом према доле, друго главом према горе. Аутор не објашњава смисао слике. Смисао слике се може наћи у Мидовим коментарима уз *Corpus Hermeticum*. Име бића с главом према горе је Левијатан. Он је господар ваздушног простора света. Биће с главом према доле је Бехемот. И у његовој је руци харпун. То је биће које тоне, клизи према доле, унутра, у таму, у море, у дубине шуме. У руци му харпун, командна палица дубина. Магијски скиптар којим се управља скривеним световима.

Треба проговорити и о Шулеровим претпоставкама. По овој теорији Посејдон је господар другог света, а други свет није ништа друго до базен квинтесенцијалног бивства, круг правог бивства. Како би све било разумљиво, најбоље је објаснити на примеру. Зашто Посејдон десет година прогони Одисеја по мору? Јер је управо повредио посејдоново царство, квинтесенцијалну земљу мртвих. Грех необузданог Одисеја је што је обешчистио мртве и зато је морао да испашта. Наравно, Хомер за то већ не зна. Из *Одисеје* већ и није сасвим разумљиво зашто је тако немилосрдно прогоњен. Све изгледа као ћакнута, божанска ћудљивост. Али ако човек промисли да је Одисеј покидао везу с тамним, древним светом пуним живота и живот обешчистио, онда постаје јасно зашто му се свети краљ света таме. *Одисеја* је иначе најсавршенија књига о посејдоновском свету. Све из саме дубине

слика, сан, визија, чудо, сирене, немани, цинови, сни-фа-јаци, који су носиоци квинтесенцијалног бивства: због тога Одисеј мора да сиђе у доњи свет, да би упознао свет који је увредио.

На крају још нешто. Платон у *Тимају* каже да је Посејдон био бог потонуле Атлантиде. Њему је био посвећен цео континент, нарочито главни град, који је био господар мора. Баштина Атлантиде је, изгледа, изгубљена. Али само за непосвећене очи. За доказе сада нема ни времена, ни прилике. Али ако човек чита, уз одговарајући коментар, старе египатске списе, нарочито *Pert em Heru*, упореди их с делима *Tabula smaragdina* и *Corpus Hermeticum*, полако почиње да се отвара један потонули, тамни свет: контуре једног знања које је од данашњег много дубље и тамније, загонетније, посејдоновскије. У Египту се још знало за отворено бивство, узајамну повезаност живота и смрти и скривено јединство, што је касније заборављено, и о чему већ није знао ни Хомер, као што сведочи *Одисеја*. *Тимај*, ако се не сматра причом, него симболичним знањем, много говори о овом свету, ако се пак сматра баштином која је у тесној вези с египатским списима, а преко њих и са још старијима – можда с атлантиским, онда би се могло наћи и решење. Мерешковски у делу *Тајна зајага* говори о овом решењу.

Харпун је, међутим, и фалички симбол. Командна палица света. Да ли харпун у руци Посејдона и то значи, не зна се. Можда је симбол, можда је скиптар три света, та био је господар на земљи, као бог шума, био је господар воде, као краљ мора, и био је господар ваздуха, као кнез ветра. Давно, много пре хомеровских епова, он је био врховни бог света, можда у Атлантиди, можда и другде; пратаоц богова и људи, створитељ, сведржитељ и уништитељ – харпун му је остао у руци и то одаје ко је он.

4.

Рилке каже за харпун да је страшан. О Посејдону пише да је „скривени Бог таласа крви, господар уживања“. Брантон исти овај харпун сматра за прут који бог баца у дубину душе. Као рибар, у руци му харпун, он претражује море, ако угледа рака, рибу, пробада и извлачи оно што је у дубинама. Јер океан крви и душе врви од бића: небројене немани, анђели, виле, змајеви, циновске змије, ужаси, радости, лепоте и грозна бића целе митологије живе у њему. *Pert em Heru*, *Египатска књига мртвих* говори о овим неманима, човек их сусреће редом чим се спусти у посејдоновски свет.

Харпун је страшан. Како невино и ведро живи дете пре него што упозна Посејдона, и како постаје немирно када му крв почне да шиба бог, када га прободу харпун и из дубине извлачи немани. Како мирно пулсира човекова крв у време када је бог мимоиђе, али какав га гушећи немир обузима, какве дивље слике, тамни нагони се буде у њему када му узбурка крв. Узнемиреност не долази споља; љубав, скитање, непознати предели, радознано упознавање непознатог, жудња за знањем нису оно што му не да мира и што буди у њему неутажену радозналост. Магијски прут га дотиче изнутра. Чаролија се збива у невидљивим дубинама. У очима девојчица и дечака лепо се види збуњеност и ужас, ништа од тога боље не показује да по њима Харпунаш већ рибари и из дубине крви извлачи немани. Када се дете заљуби у некога, када крене да лута у непознато, било да учи, било у авантури, стање је већ познато, и тада већ попушта Харпунашу, својој распаљеној крви и узбурканој страсти.

Много пре него што се прва љубав детета усмери на личност, пре него што се баци на књигу, авантуру, знање, одиграва се у њему ужасан покрет крви. Оно доба када

Харпунаш човекову крв почиње да узбуркава, бућка, и када почиње да из ње вади виле, змајеве, анђеле и ужасе, то се модерно назива пубертет. Глупа реч. Глупо је очитовање бога, кризу која је равна прогону из Раја, представљати као да није ништа друго до ствар жлезда. Судбину човека ништа не може толико понизити колико једна оваква вештачка реч.

Сви смо проживели оно време беспомоћног потреса када смо с ужасом и језом посматрали какве немани харпун извлачи из нас. Човеков глас се утиша, он почиње да замуцкује, повлачи се у ћошак, половину ноћи проводи будан, а ако спава, немани му стално у сан долазе из мистичних дубина, чудне, ужасне сподобе, лица, тела, осећања, слике, жеље, и он не зна ништа друго до да се, опсењен заморним узбуђењем, сакрива у себе и да дрхти. Када је већ човек заљубљен, када већ учи, крене у упознавање, лутање, он већ примењује таласе поплашене крви: већ јури за женом, за знањем, за новцем, за влашћу. Харпун га већ гони. Крв тада већ изнутра лупа и шикља изнутра, преко мозга, очију, руку, пола, разлива се на спољни свет, цео живот је у покрету, кипи, као бог јаше бесне коње и праска океаном. Кажу да од грчких богова Аполон уништава процвалу пут, Дионис уништава све неупитно, наивно и безопасно. Посејдон уништава све што се осећа дефинитивно хармонично, разори и прекрије све што верује да је стигло до циља и остаје вечно лепо, узвишено, тријумфално. То је харпун. “Ко је јако сигуран у себе, Посејдон га баца у море”. А опет, он пружа свој харпун према ономе ко је упао у море и налази се у опасности. То је харпун. На Тибету, црвенокапи калуђер који на ходочашће иде носећи трокраки харпун, то је *cesum*. У Индији, Шивине аскете носе штап чији је врх обележен трокраким харпуном: они су господари посејдоновских сила, чаробњаци и магови океана у човеку:

харпуном умеју да створе спокојство, али и буру. Палица којом се управља светом.

И свет би остао дете, смирен, хармоничан, једноставан, остао би завршен у сопственој лепоти, готов у својој самопоузданости и тако би се зауставио, охладио, скочањо се, постао сопствена скулптура, маска, слика и мумија. Посејдон поремети свет који се умирио у својој лепоти и самопоузданости, тресне по хармонији, расцепи ред који је изгледао коначан. То је његова моћ, то је његово божанско биће, он изазива олују и опасност у свету који се спрема да стане, као што „душа просеца кору која хоће да се ухвати“ и цепа је, зајаше ред који изгледа коначан, својим таласима погази оно што верује да је савршено. Ова ослобађајућа, разарајућа, новостварајућа управљачка палица која подстиче буру, рат, револуције, побуне, немир, узбуђење, страх, јесте харпун.

5.

Планета Сунчевог система, која је откривена нема ни стотину година, названа је Нептун. Знак планете је трокраки харпун. Астрологија слути у планетама магијске способности и мисли да звезде утичу на човеков живот. Новооткривено небеско тело одмах је примила у свој систем. Могуће је да се приликом давања имена звезде трагало само за именом које добро звучи. Али има и оних који мисле да такве ствари нису случајне. Звезда Нептун, кажу, заиста има посејдовноска својства и зрачи их на човека зависно од тога на којем делу неба је била у тренутку рађања човека и у каквом је односу била с другим планетама: она испољава јаче или слабије, повољније или неповољније деловање на судбину живог бића.

Астрологија учи о Нептуну да је он звезда воде, полутаме, мистичке дубине, нерава и телепатије. Под њеним утицајем у човеку се развија пузава спорост, која воли да

остане скривена. Она усмерава бивство испод прага. Ако је у одређеној близини или углу, побуђује специфичне слике, из тајанствене дубине, као да је човека додирнула врхом свога харпуна, изазива снене, расплнуте, бизарне визије. На уметниковом делу се, наводно, одмах може препознати утицај Нептуна. Неуобичајено је, збуњујуће ново, бујно замршено и не признаје разумну форму, једино интуицију. Човек каткада воли да живи међу оваквим лебдећим визијама, и воли ако су му нерви затегнути за пријем Нептунових утицаја; због тога они код којих се слика-нерви-занос претворе у страст, воле да користе наркотице, дуван, алкохол, морфијум, опијум, кокаин. Под Нептунову власт спадају хипноза и телепатија, медијуми – све што је скривено, тајанствено треперење, непроверљиво, а далеко је изван света разума.

Нептун је подмукао и магловит, изазива визије, злочине, завере, интриге, оговарања, забуне, хаос, иморалност, лаж, лицемерје. У посебној је вези с отровима и фалсификатом. Све ово можда и не значи ништа друго до да се из безграничног броја Ја, који се крију у подсвести, под неповољним утицајем Нептуна, ишчарају из преосетљивог човека управо ове особине. У свакоме се крије *moral insanity* – свако је склон да ужива у наркотицима – као што у свакоме живи скривен, велик, нејасан, мистични свет, из којег инспирација ослобађа бајне и потресне слике.

6.

Ко по пола дана, седмицама, стално испуњава време тиме што се свлачи на обали мора, залази у води и у подножју стена цуња, узима у руку шкољке, посматра прозирног рака, морску ружу, каранфил, анемону, из дубине вади звезду и морски краставац, специјалне, ужасне сподобе, и ко, као и на мору, и у шуми подиже камење

обрасло маховином, помера суво лишће, рије испод бусена траве и истражује испод трулих стабала, за њега је сасвим природно да су морско дно и дубина шуме веома сродни. Томе не треба много објашњавати да је Посејдон подједнако бог мора и шуме. Овај скривени живот, тамни врвеш испод замамне површине, његово је царство. Већина људи ова бића не сме ни да узме у руку. Понеко од њих има несразмерно дуге ноге, очи му прекривају целу главу, гротескне длаке уздижу се из њега у свим правцима, и човек и нехотично у набреклом затку слути отрован жалац. Један има рилицу као маказе, други исту овакву рилицу носи испод тела. Овај је исти као змија, али на врату има осам ногу и на њима пузи, набрекло тело лењо вуче за собом. Неки су бледи од таме, други имају боју сировог меса. Има и оних који су се прилепили за стену, и имају бар стотину удова, као стотину змија, који су на репу срасли у једној тачки. Ако је извађена из воде, ова биљка-животиња личи на парче крпе, беспомоћно виси, али у мору је као расцвала и отворена хризантема, само јој је свака латица дуга, бела глиста. Осмокраки, избуљени полип с ужасним крацима који се лепе и усисавају, с прозирним, тамнозеленим опнастим телом кроз чију зелену, стакласту кожу просијава тамноцрвена, ватрена крв исисаних риба, као да изнутра пламиња.

Човек се не боји безразложно. Готово свака од ових немани има тајно и опасно својство. Лепе се, гризу, отровним бодљама наносе непријатне ране, прскају љигавим и смрдљивим течностима од којих се кожа оспе пливима, као од врелог гвожђа, и тешко се лечи. Много је оваквих животиња или биљака, јер најчешће нико не зна шта су, ужасније су од слона или носорога. Али што су страшне, то заиста није зато што су непознате и ружне, што нападају и рањавају. Када се човек суочи с оваквим гнусним бићем, нешто препозна. Недвосмислен знак

препознавања јесте што се у човековом доњем делу тела нешто покрене. То је као откуцај срца, али доле у стомаку. Као да стомак препознаје своје рођаке и кличе. Човек осећа узнемиравајући удар тамо где је најмекши, односно тамо доле, где је његов подземни и подморски део, где је он скривен и где је с овим светом црвуљака не само сродан, него и потпуно истоветан. То је смисао откуцаја симпатије. Јетра, жуч, слезина, црева, секс оданде су одакле и глисте, морске руже, гусенице и стоноге. И црева раде исто у човеку што и полипи и анемоне: сисају. Исто тако лагано квасају, у истој таквој невиделици живе, исто су тако похлепни и дивљи, и призор им је исто тако грозан. И човек зна да и душа има овакав део испод стене и испод сувог лишћа у којем исто тако врве ужасни црви. Ако подсвест хоће да се изрази, увек се јавља у сликама океана или шуме. И у овом океану који није ништа друго до шума под водом – у шуми која није ништа друго до океан на копну, у овој људској души чији је подсвесни део океанска дубина, влада Посејдон са својим дивљим кентаурима и риболиким женама, са својим неукротивим и гмизавим црвима, стоногама, шкорпијама, пијавицама, полипима, с крволочним, отровним, пожудним змајевима, с бесрамном прождрљивошћу, с бестидном глађу за пленом, с упорном себичношћу, с подземном срџбом. То је човек посејдоновског света, узбуркана крв одавде доноси слике и жеље које мозак с ужасом покушава да порекне и одбија их ужасавајући се, и труди се да их потисне, доле, доле, испод површине, да их баци назад у море и да нестану! Али ако човек буву баци назад у море, сутрадан израња шестоглави змај који бљује ватру – и док малом црву треба само једна кап јела, змај прогута целог човека. Мит о Андромеди јасно говори о томе.

Посејдонов предак на мору звао се Халиос Герон. Ако би требало превести, његово име би гласило: старац слане воде. Касније су га Грци називали и Протеј, и био је у неком сродству с Нерејем, краљем мора, с оцем Таласа кћери. Како су старац слане воде, Протеј и Нереј били сагласни, то нико не зна. Као ни то да ли је Посејдон потомак ових древних богова, или је он све усисао у себе. То сада и није сувише важно. Али је пак сигурно да је свет у којем су сви богови шума и мора, онај део и слепо квасање црева, прождрљивост полипа и узбуркана крв: стварност чија је управљачка палица харпун.

Старац слане воде и Протеј су вероватно рођаци. У *Одисеји* се приповеда како су га Грци увребали када је за време подневне жеге лежао са својим фокама на врелим стенама и спавао. Јунак је дограбио старца, али се овај, да би побеглао, претвори у змију; када га је јунак и таквог савладао, он је постао тигар, затим риба, затим полип, затим галеб, па морж, јарац, слон. Умео је да се увуче у свако биће. Зашто? Јер је и изворно свуда. Он је сок, вода, крв, пљувачка, све што је протејско, чему је готовост и видљивост само прилика да у њима живи. Први основни закон протејског бића: метаморфоза. Други: безгранично ширење. Метаморфоза значи да из његове бескрајно богате маште стално навире мноштво облика који су заправо сви он сам. Као што подсвесна дубина излива слике сна и фантазије, визије, осећања, гротескна и бизарна сновиђења: подсвесна тама света сваку слику сместа и остварује и свака њена визија је живо и стварно биће – глиста, ваш, лав, инсект, змија, крилати гуштер, четворонога птица. Али свако биће је само један од облика, само једна једина форма неисцрпног богатства и само једна могућност бескрајне способности преображавања. Протеј-Посејдон, у коме живи древни бог мо-

ра Нереј, господар вода и токова и сокова, краљ је ове метароморфозе. Зато он влада најразличитијим бићима: људима-коњима – кентаурима, девојкама рибљег репа, простим циновима, сиренама, пернатим женама с птичијим ногама.

8.

Човек има три света: дух, душу и живот. Праоблик духа: светлост; праоблик душе: лепота; праоблик живота: црв. Светлост зрачи и бескрајна је; лепота се ствара и остварује у свету; црв живи у природи без светлости и без лепоте. Прасредина живота: вода. Сваки живот је водолик, влажан, мек, таласа се, безобличан је, тежи ка дубини и покрива дубине. Особина воде јесте: сваки праживот воли таму, не осврће се на лепоту и покреће се и на најмањи дашак. Прапокрет је талас који се враћа у себе: вртлог. Вртлог кружи у два прасока: у мору и у крви. Врти се и повлачи: узима у себе и усиса и прогута. Једе, грли, храни се, прекрива, потапа, узима у себе и вари. Праживот се скрива од светлости и живи у мрачној влази. То је једина сила у свету која сме да не буде лепа. Сила чупаве руњавости, бледо, жуто црево чији смрад штита, из мора кога су таласи расцепили, као из отвореног стомака, навиру сирова и горка испарења, дубока тамно издубљено крило, као стидница жене и као врвеж инсеката испод камена, брада маховине која виси с дрвећа, морска анемона у подножју стена, водоземци, мочварни гмизавци, неприпитомљива, подмукла, подла, дивља, пожудна, похотна и зла жеђ оних којима није допуштено да буду лепа – та сила мора да буде хладна, гипка, растегљива, нераскидива, жилава и проширива, као желудац и материца, мора бити завидљива, бедна, осветољубива, љута, глупа, гладна, ружна, па ипак као да је она и само она лепа, грозно и ужасно лепа. За њу нема објашњења. Тај

спори, гмизави, шмугљиви и змијасти, глуп, подли, страшно и бестидно трезвени, безобразни себичњак, дрско будни, одвратно похлепни црв неће ни светлост, ни лепоту, само жели да живи, само да се развија, да се шири, да све прогута и провари, попут огромног полипа или древног гмаза. Прасвојство живота је ова упорна гипкост, која се шири и истеже, којој је сваки праоблик подједнако добар, која се мења, таласа, обликује, свеједно како, колико, и којој је облик сваког бића тек трен, јер непрекидно кружи, пулсира, врти се, кваса. То је океан живота, у којем заједно гамижу рак, птица, змија, змај, кенатур, риба, биљка, печурка, девојка-талас, патуљак, инсект, гусеница – то је оно што свако биће чува у стомаку, оно нераскидиво нешто које се шири и истеже, тај смирени и слепи, гнусно ружни, завидљиви, гладни, застрашујући свет, који у човеку подсвесно пулсира и врти се у тами без лепоте. Кажу да је то „једна древна неразмрсива сила“, да је то „живот који се још није остварио и није уобличио“, који дивљом и немилосрдном и безобзирном безобразном упорношћу жели живот: оно што хоће да буде. Можда. Сигурно је ово онај свет који не прима к знању светлост, нема морала, гнусни свет који непрекидно пљује, бљује, прска, смрди, жубори, немиран је, без запрека, равнодушан, као желудац или материја, увек гладан и похлепан, својим соковима, канцама, длакама, зубима бори се и разара ону лепоту коју и не примећује, јер не жели ништа, само једно: бити.

9.

Посејдон воли да узме облик ајгира. Лако је замислити како налази задовољство у ватреном и бесном бићу животиње, дрско подиже главу, мазно игра и с тутњавом јури, док се трагом његових копита подиже прашина, грива на врату вијори као пламен. Грчки мит приповеда

како је једном видео на купању Оритију, кћерку Ерихтонија, краља земних дубина, и Калироје, краљице извора. Бог се заљубио, узео је обличје ајгира и тако пришао девојци.

Народи света знају ајгира исто као и харпун. И свуда подједнако схватају да „божански ајгир јесте без остатка осветљени симбол нагона, биће у којем блистају чак и најдубљи корени“. Симбол значи да између онога што је горе и онога што је доле нема разлике; унутра је иста таква светлост, чулност је код њега исто тако духовна као што је нагон разуман и као што је подсвесна дубока тама уздуж и попречно прожета светлошћу. Што не значи да су се у њему изгубиле силе дубине. Не: ајгир је оно биће код кога је све што се налази доле: подморски, подземни, подсвесни, целокупни тамни, гладни, гмизави и дивљи свет стомака, може да буде блистава сунчева светлост, и то тако да му се свака кап крви претвара у искричаво сунце. Његове очи, поигравајући ход, кас, црвени јер рзања такви су шикљаји пламене светлости и његова дивља снага сама је светлост. Божански ајгир је оно биће у којем мушкост заблиста без било какве таме – он је Мушкарац Сунце. Нагон, похлепна и лакома страст, бестидно месо и крв, горда и поносна нестрпљивост, упорна лакомост и бесрамна и снажна самоувереност у себе.

Чињеница да је Александар обуздао ајгира значи да је он сам постао као божански Посејдон: цео свој тамни свет умео је да осунча, и најдубљи је светлео у њему као и највиши.

Индијанац који обуздава мустанга, као што психологија каже, знак је продора светлости која обуздава тамни нагон у човековом сну. Тибетанци кажу да је самодисциплина зајакхивање коња. Источњачка јога дах сматра за ајгира. Недисциплиновани дах, као дивљи коњ, неразумно трза човека, али с обузданим, односно с укроћеним

дахом-ајгиром човек може да одјаше у сва три света, и пред њим се отварају све дубоке тајне духа, душе и живота. Обуздан дах оспособљава човека да и тамни космос савршено осветли.

10.

Посејдон једино божанство које зна да влада безобличним светом шума и мора, променљивим, растегљивим, гипким, тамним, ужасним светом. Он је краљ овога света. Јер је он једини чије је истинско биће умело да изађе на сунчеву светлост из необузданости испод земље, воде, коже, из разраслог живота немани, и постао је блистав а да ништа од своје снаге изгубио није. То је биће: мушко. Зато воли да узме обличје ајгира, и зато су га на древном Криту поштовали у облику бика. Владавина мушкараца над тамним врвезом, с харпуном, који је Мушкарац и Фалос. Посејдон је од ове протејске, гипке, растегљиве, тамне материје, али је изнад ње, као што свесна мужевност увек влада елементарним животом.

У овом тренутку историје је то лакше разумети него било када. У наше доба је живео песник који је посејдонски свет открио у свом његовом целокупном и безграничном богатству: Енглец Дејвид Херберт Лоренс. Нико никада боље од њега није разумео овај живи свет који нису дотакли дух и душа, који змијуљи у тами и који је спор, упоран и похлепан. Из Лоренсове поезије не само да се разуме море, шума, крв, него и харпун: не само живот него и оно што влада животом. На чудан начин. Овај енглески песник није приземни ловац на уживања, није поблесавели одушевљеник сексом, биће које је потонуло у бруталну чулност као што би се по његовим романима могло поверовати, и као што многи верују. Лоренс је аскета. И то је оно што је у њему важно. *Askezis* на грчком значи свесну и увежбану дисциплину. Посто-

ји суздржана аскеза, постоји духовна, постоји душевна, постоји радна аскеза, постоји аскеза љубави, према томе ко где себе свесно дисциплинује: у раду, у мишљењу, у духу, у моралу. Свака аскеза је једна врста јоге: стална и свесна вежба. Постоји и мушка јога. Када се човек пробуди са свешћу мушког бића, и мушко у себи огради култом, уздигне, прочисти, негује, додели му култ, просветли га када открије да је у њему ово мушко божанско биће. Култ је магија у којој се богови отварају и осветљавају – када се испостави да је страховита и дивља Моћ блиставо Сунце. Ко се ухвати аскезе, он подиже олтар јединој Моћи, у чијем се поштовању дисциплиновано, свесно, трезвено, без прекида, неуморно вежба. Целокупан остали свет ставља у страну, и поштује само ово једно једино божанство. То је јога. Песник је вежбао фаличку аскезу – с дубоком, уверљивом, побожном дисциплином, одричући се целог света, само ову једну једину. И ово безгранично поштовање, овај потресно дубоки пијете фаличке религије оспособио га је да мушко види и проживи као Сунце. Јер јесте то. Исто је тако сунце као што сунце има материјални космички свет, дух, душа, мисао, богатство, честољубље. Сваки део света може постати религија, битно је само то да заиста и буде религија: чиста, племенита, светла, узвишена, истинска и божанска. И мушка религија уме бити племенита, као што и фалички живот уме да буде аскетски: узвишеност која се одриче света, свесна дисциплина. Јер онај живот, који је давно минуо, и данас је постао тек атрибут: *вишешки* – није ништа друго до оваква фаличка јога, дисциплинована и висока религија мушкости. Другачије и не може бити, јер у животу витеза мушкарац и коњ, ајгир, потпуно је једно. Зато је витез коњаник. Мушкарац се претворио у ајгира, у коме је отменост, надмоћ, учтивост, солидарност, самопожртвовање. Све је то: религија – своју судбину је ставио на

овај олтар и целог живота не ради ништа друго до што увежбава аскезу. Мушкарац постаје сунце. Витез је зато витез: смирен, одважан, држи реч, усправан, заштитник потлачених, безгранични поклоник и слуга жена – јер је увек мушко, мушкарац, ајгир, бик, витез.

Витештво је посејдоновски начин живота, али не само у човеку. Витез је јарац, јелен, сваки мужјак међу птицама, али ни једно биће није тако савршено витез као петао. Он је витез не само по томе што му је цео живот у служби женке и њеног поштовања, већ много више у томе што мужјак своју владарску гордост, целокупну своју снагу и моћ, своју тамну и ужасну дивљину свесно и аскетски дисциплинује и ставља их на располагање женке. То је религија у њему: мушко жртвовати жени, бесно, мазно, охоло подигнуте главе, свесно, отмено и с обожавањем.

МИЛРЕПА

1.

Између две висоравни света, између Перуа и Тибета, наизглед нема никакве сродности. Јужноамеричку висину настањују Индијанци; азијску Монголи. Прва живи готово сасвим у каменом добу; друга поседује културу од више хиљада година. Перу је изложен пљачки, прво Инка, затим Шпанаца, а данас Американаца; у затворену земљу Тибет странац чак и данас тешко може да ступи.

Сличности ипак има. Заједно с висином обично иде представа светлости. Али сличност између Перуа и Тибета није што су оба високо, али су тамни. Тако су високи и тако тамни као титанско сазвежђе Орион. Чак не представља сличност ни то што нико није умео да разреши тајну народа који насељавају ове висине. Чак ни то што би Перу и Тибет, ако бисмо их увели међу остале народе и уткали их међу друге земље, увек остајали сами, осамљени, далеки и затворени.

Оно ужасно спокојство, она орионска тамна висина, коју зраче дух Перуа и Тибета, граница су за човека. Осам, даљина, тама, затвореност, таква је граница преко које човек не може преступити без жртвовања целовитости свога људског бића. Постоји нешто и с друге стране границе, али то већ није човек. И Перу, и Тибет су гранична царства. Разлика је што је Перу царство према доле, а Тибет према горе. Ако човек начини још један корак од перуанског Индијанца, он престаје да буде човек; ако начини још један корак од тибетанског Монгола, он престаје да буде човек.

Зато су то магијске земље и земље магова. Само је другачија природа магије према природи земље. Граница је магијско место. Тешко ономе ко побрка оностраном месту, изазваће дух границе, Моћног Господара, који никоме до сада увреду опростио није. Једна кап више од Перуа и човек преступа границу према доле, растапа се и бива уништен у свом подљудском бивству; једна кап више од Тибета и човек преступа границу према горе, растапа се и бива уништен у свом надљудском бивству. Перуански и тибетански магови су то добро знали. Зато нигде на свету није било строжег реда, једнодушност и сировијег закона, круће и чвршће дисциплине него у царствима Инка и лама. Остали делови човечанства никада нису разумели откуд ова самртна владавина убитачног, тврдоглавог и крутог поретка. Управо зато. Да га није било, у једном неопрезном трену преко магијске границе преступио би, обезнањен, најпре један, па још један човек, затим десеторо, па педесеторо, затим цео народ, и били би уништени. Перуанци би потонули испод бивства, Тибетанци би испарили изнад бивства. Тамо где више нема бивства, где нема ничега.

Ни Перу, ни Тибет немају своје историје. Оба места су подручја духа која су изван простора и времена. Што су у времену живели, увек је исто и једно: бити на граници и чувати је. За друге народе су људи овде тако страни, као да су становници с Месеца. Живот којим живе не мења се никада, одвајкада је једноличан и истоветан. И живот им се разликује од свих других народа. Постоје земље где је живот брз, таква је Северна Америка. Постоје земље где он глатко лети, такав је свет Средоземља. Постоје земље где време стоји, такви су Перу и Тибет. Али време не стоји као ваздух у безветрици или срце у мртвацу. Стоји као нека ужасна стена у празном простору.

Кажу да постоји једна звезда, Сиријус Бета, где је материја наводно здробљена. Баш тако: здробљена. Сви атоми леже у рушевинама, непокретни, скљокани, мртви. Тако се здробило време изнад Перуа и Тибета.

2.

Александра Дејвид-Нил је необична дама. Као и многим, ни њој није било довољно оно што је Европа могла да јој пружи у области религије, а није имала ни стрпљења, ни вере да потражи оно више што јој је недостајало. Радије се загњурила у северни будизам и многе године је испунила тиме да убеди себе: она је инкарнација источњачке душе која је залутала на запад. Али, у новије доба има довољно специфичних религиозних случајева него што је њен. Изузетно је што је Александра Дејвид-Нил отпутовала на исток, научила тибетански језик, више пута одлазила на Тибет, каткада под веома опасним околностима, примљена у цркву северних будиста, и посветила се мистеријама ове религије. О својим путовањима и искуствима написала је више књига, а има оних који мисле да ова дела отварају до сада неслућени свет.

Можда. Књиге су заиста изузетно интересантне. Госпођа Дејвид-Нил пише о тибетанској религији, и каже да Европејац нема појма о томе шта се догађа религиозном Тибетанцу, у њему и с њим, када можда месецима живи без речи у напуштеним планинама. Можда сам више стотина дана, у пећини или у колиби на стени, међу сурово голим камењем, снижавајући у толикој мери своје животне потребе да је то за нас просто самоубиство. Али овакав усамљени пустињак упушта се у тако дивљи и одлучан унутарњи подухват, који превазилази сваку људску машту, да је већ чудо ако изнесе читаву памет. Госпођа Дејвид-Нил каже за ове људе да су унутарњи спортомени.

Сигурно грешу. Овде немани говора о спорту. Авантура је то – и још више од тога. Човек сличног темперамента једном је самог себе назвао разбојником. Унутарњим разбојником. Иста глад за пустоловином човека који уме да живи у напетости смртне опасности, одважан је и ничега се не плаши, окорела, дрска егзистенција, он је друмски харамија, само не према споља, већ према унутра.

Метод унутарње дисциплине се на истоку назива јога. Домовина јоге је Индија. Али су методе хинду-јоге само методе, како би човек уз њихову помоћ досегао виши духовни степен. И ове методе, мада и немогуће биле за нас, могу се замислити да су људски остварљиве. То може да буде и спорт. Тибетанска јога није спорт. Спорт престаје у оном тренутку када неко ставља свој живот на коцку. Олимпијски играч је био спортомени, Ахил више није. Зашто? Јер је и остао на ограшју. Хинду јога може бити спорт, јер испробава снагу духа над телом, тибетанска јога није спорт, јер је то таква инквизиција да се истински не може знати када побеђује, да ли ако успе да не преживи, или ако успе себе да уништи.

3.

Карђипа, велика секта Тибета, имала је у древна времена четири огромна свеца: Тилопа, Наропа, Марпа и Миларепа. Можемо захвалити тибетанском ламу Кази Дава-Самдупу, који је писао на енглеском, што се биографија Миларепе појавила на једном европском језику. Ако се негде може сазнати нешто о граничном стању Тибета, биће то у овом делу. Миларепа је још био жив, али једва да је био човек. Као да се већ налазио с друге стране. Ако игде човек може да сазна нешто о унутарњем гусарењу тибетанских светаца, онда је то у овој књизи. Тој упорној опседнутости нема пара. Европа нешто слично није умела да оствари ни у злочинцу.

Миларепа је био син имућног трговца. Отац му је рано умро, и бригу о њему је преузео стриц. Породично имање стриц је узео, а Миларепа је као слуга морао да ради и да гладује. Мајка је наговорила дечака да изучи црно знање и да уништи стрица. Миларепа је то и учинио, изучио је црну магију, изазвао олују, која је срушила стричеву кућу и побила све у њој. Тада је Миларепа још био дечак.

Тако се упознао с вишим знањима. Тако је дошао у додир с границом надљудског. Миларепа се није задовољио црним знањем. Потражио је учитеља и на крају је набасао на Марпу, Великог Преводиоца, који је прокрстарио Индију и преводио на тибетански језик књиге Махајане. У биографији је описано како се Марпи јавио његов учитељ, Наропа: он га је упозорио како је Миларепа изузетно биће и да му може поверити целокупно знање. Погрешно би било поверовати да се Наропа појавио у сну Великог Преводиоца. И Наропа је био човек границе. Посвећени су знали да је жив прелазио преко границе смрти. Дугим и напорним вежбама је преобразио себе – постао је дух – из људског тела се свесно преселио у тело духа. А Наропа, мада је умро, могао је увек да се врати, ако хоће, у свој земни облик. Марпа га је послушао, прихватио дечака и упутио га у тајна знања.

Европа зна за овакве живе преображаје: свако зна како је пророк Илија одјездио на ватреним колима. Напустио је земљу у виду ватре. У Тибету сличне ствари нису реткост. И Миларепу се касније могао претворити у ватру. Могао је да се преобрази у сваки елемент. Постао је маг. Шта је магија? Спуштање на оно место где је све један, и деловање с овог места. Маг се претвара у ватру, у воду, у демона, изазива олују, лепо време, отвара извор у пустињу, из песка вади злато. Већ није човек. Сила. Превазишао је људско бивство – преступио гра-

ницу. На месту где он стоји: ватра, вода, песак, ваздух, све је – један.

Миларепа је постао ученик Марпе. Ко мисли да је то нека европска школа: учи се из књига, раде се и пишу задаци, тај је у заблуди. Марпа је тражио од дечака да сагради четири куће, али је сваку од њих дечак морао да поруши тако савршено да каменове однесе назад на оно место одакле их је извадио. Дечак је морао да испашта због црног знања. Шта је црно знање? Црна магија. А шта је то? Коришћење натприродних сила у себичне сврхе. Црни маг своје способности употребљава за своју корист. Тиме он каља натприродно, али и саму природу. Миларепа је морао да испашта. Провео је горке године код свога учитеља, који је према њему био тако суров као судије подземља. На крају је Велики Преводилац свога ученика упутио у велику тајну и предао му целокупно знање.

Миларепа се повукао у пећину Драгкар-Тасо. Биографија прича колико година је тамо провео сам, али човек не жели да их броји. Тридесет-четрдесет година, али можда и четрдесет пет. Одећа му се сасвим поцепала, на крају је носио само парче изанђале вреће. Шта је јео? Коприву. Ништа друго до коприву. Брао ју је испред пећине, између камења, барио и јео. Али забога! – та у Тибету је дуга зима, и месецима је десет-двадесет степени испод нуле. Може ли се то издржати у незграпној стеновитој пећини у дроњку изанђале вреће? И ако човек не једе ништа друго до коприву? Посвећени Тибетанац се на то само смешка. Учитељ јоге познаје такав метод дисциплиновања животних сила који човеку омогућава да поднесе и највећу хладноћу. Како? Такозваном унутарњом топлотом. Тибетанци је називају тумо. Примењују такав поступак којим се одиста складишти топлота људског бића, оваква инфлација температуре, оваква унутарња

пећ која непрекидно гори може се стећи вежбом, што и јесте јога. Дело није једноставно. И то је магија. Маг чаролијом хладно претвара у топло, коприву у месо, мраз у врелину. Али Миларепа, кад је живео у пећини, није тако поступао, јер би то опет била црна магија, коришћење моћи и знања у своју корист: живот би учинио подношљивим. Оно о чему је сада било речи јесте: преживети и поднети оно што постоји – проживети и пропатити до краја. На хладноћи од двадесет степени, под ударима леденог ветра Миларепа је седео у пећини, огрнут само изанђалом и исцепаном врећом. Каткада би наишао неки ловац или разбојник, али би побегао главом без обзира. Помислио би да је то „бхута“ – зли дух планине. Двадесет година није подрезивао косу, ни браду није се умивао и није јео ништа друго до коприву. Седи мршав, очи горе црвенило, наборано и измучено лице. Седи у пећини и медитира.

Миларепа је у свом једном једином животу желео да постигне ступањ Буде. У једном људском животу хтео је да доживи и да преузме на себе све патње бивства. Није хтео да се више враћа на земљу као патник. Хтео је да оде на вечно смирење, у чисто бивство. Када га је, негде у тридесетој години осамљености, пронашла млађа сестра, сазнавши где живи, хтела је да га наговори да се врати међу људе. Миларепа јој је одговорио: Не идем, већ сам проживео све ужасе бивства, све животињске, биљне, минералне, демонксе и оностране страхоте, али још имам три Локе – три доња круга пакла – које нисам проживео. Да бих прибавио вечно смирење, морам преузети на себе и проживети и ова три круга.

Када је Миларепа у својој пећини исцрпео све патње бивства, постао је достојан да се више не рађа поново и да може да преступи с друге стране границе. Одједном је осетио: располаже таквом снагом којом се може пре-

творити у сенку, у ваздух и у нематеријалност. Могао је да се уздиже у ваздух и да лети. У сну је могао да обиђе цео свемир. Сопствену личност је могао да удвостручи и утростручи, али је свака од тих личности имала исте надљудске способности као и он. Могао је да узлети у небо до богова, и могао је да слуша њихова учења. Своје тело је могао да претвори у ватру и у воду.

Миларепа је умро отрован. Знао је да је појео отров и за њега не би представљао нарочит напор да га неутралише. Био је маг. Али би то опет била црна магија, своју способност би користио у свом интересу. Умро је. Када се одселио, на небу су га дочекали, сред чудесних светлости, сви богови и богиње.

4.

Најтајанственија мистерија северног будизма јесте: *чед*. Ако човек чита спољашњости мистерије, њене чаробне речи, гледа фотографије о њој, мора да упита: по чему се разликује овај несумњиво нечувено узвишени, чисто духовни обред посвећивања од канибализма? По чему се овај узнемирени и обесни самоубилачки нагон јарости разликује од индијанског стуба за мучење? Јужноамерички Индијанци имају обред: село се опија пићем припремљеним посебно за овај празник и почиње да игра, игра се дан и ноћ, један дан, два дана, ко се умори, пије поново и игра даље. Петог дана играју само најснажнија петорица мушкараца. Тада се појављује „ђаво“, чаробњак, са својим помоћницима. Ђаволи почињу да шибају играче бичем од кокосових влакана. Ко јаукне, напушта игру, срам пада на њега. Када са играча почну да висе траке меса, они преузимају бичеве и шибају ђаволе док с њих не почне да цури крв. Онда опет ђаволи шибају играче. На крају, од целог племена нико не остаје читав: онесве-

шћени и пијани легају да спавају, у врећици од рана, изгубљене свести.

Чед је овакав обред, али овде вино, игра, ђаво, бич, све се одвија унутра, у једном човеку. То је тибетански метод: све је унутра – то је унутарња магија, унутарње гусарство. Велики Лама стоји и говори речи онеме кога посвећује. Усмерава на њега демоне. А унутарња снага, која може да ствара топлоту, која од коприве ствара месо, уме да оживи демоне које је свест замислила тако да они, као ђаволи Јужне Америке, заиста нападају онога ко чека на посвећење. Он седи и осећа на себи канце демона. Треба да им понуди своје очи, нос, уши, уста, стомак, срце, треба да се одрекне својих осећања, мисли, успомена – треба да одбаци са себе све што би наговештавало сумњу пролазности. Мора да изговара ужасне молитве у којима преклиње да у пустињи може да седи сам, да би му лешинари могли у крпама кидати месо с костију. Како би минуло све што је пролазно и да остане оно што ни лешинари, ни демони не могу да убију: Вечно Духовно Ја.

Ни грчки празник Диониса није био другачији. Био је као и мистерија бичевања Индијанаца који играју. Једна врста чеда. Распомамљене жене су черечиле животиње; убијале Орфеја, кидале му главу и бацале у реку. Чед има двојако значење: једно се налази у свакој религији, одвајање од пролазности, бацање земне материје, разпињање на крст пролазног људског намењеног смрти. Ја. Другога нема нигде, само у Тибету и Перуу: чувајући целокупну светлост свести, видећи и преузимајући на себе целокупну ужасну метаморфозу, свесно се покушава да се преступи Највећа Граница. Чед је умилоствљење Господара Границе. Жртвује му се земно Ја. Царина се плаћа, а господар тада пропушта. То је једини новац који Господар прима: пролазно Ја. Чед је преступање преко границе, свесно умирање. С пуном светлошћу своје све-

сти човек преузима смрт. Не онесвешћује се, не скљока се, не бежи, не цвили и не урла. Свест остаје чиста, као огледало, чак и не задрхти када преступа: то је чед.

Овде је све важно: мрцварење, плаћање царине, преступање преко прага, важно је оно што се збива, ко то ради, ђаво, канибал, гусар, маг, харамија, важно је да је рвање с ђаволима и демонима свесно, да је бестијално, свето и узвишено. Али је најважније да онај ко се посвећује седи испред Великог Ламе допола склопљених очију, нема више ужаса од којег би задрхтао, нема дивоте која би га опила, пропатио је све ударце бича, шибала га је сунчева светлост, губици, занос, слава, рад, зној, љубав, и њему од свега тога више не треба ништа и нико, и он је већ с оне стране људског бивства, и преступио је преко граничне линије.

5.

Летња ноћ на палуби брода, ако човек лежи наузнак на њебету, он посматра озвездано небо. Горе пет планета: на истоку Месец, на врху Сатурн, Марс, Јупитер, на западу Венера. Људи одавно познају природу планета. Знају да је Марс симбол раздора и сирове силе, Јупитер добронамерне моћи, Венера емоција које повезују супротности. Наука се смешка овим симболима, али залуд. Наука пролази, симболи остају. Зашто? – јер су истинити. Али ноћас није то у питању. Брод плови тамним морем. Палуба је празна. Обала се већ изгубила. Како ли Земља изгледа оданде? Ова наша Земља где живимо, какав ли је наш симбол тамо, и како је наше име на Марсу, на Венери и на Јупитеру?

Споља је боја Земље сигурно црвена. Не као Сатурна, боја која бode очи. Није као Венера, златна и ружичаста и благо сјајна. Није као Марс, задимљен, као светлост пламене бакље. Земља је боје рубина, као свеже проливе-

на крв, горка и мученички црвена, црвена од бичевања, јога црвена, дионизијски црвена. Буда је учио да је све патња. Индијанци се међусобно шибају до замрлости. Дервиши ножевима секу своју главу. Миларепа је у леденој каменој пећини живео четрдесет година на копривама. Канибали пеку и једу једни друге. Диониса су титани рашчеречили тако да му је Зевс скупљао удове. И нема на земљи човека, народа, племена, религије који не би знали да је бивство патња, да нас мрцваре непознате силе, да се ми међусобно черечимо, уз мржњу, ратове, завист, цури крв из тела Индијанца, из Дионисових удова. Свако зна за стуб мучења, за јогу и за Дионисове мистерије, било да је Аустралијанац, Папуанац, црнац, Еским, Грк, Индијанац, Јапанац, Патагонац. Само један Бог живи овде на Земљи, Бог Земље – Бог који крвари – Бог Патник – *der leidende Gott* – *Dionysos der Gekreuzigte* – О, Ниче, Ниче, па ти си све знао?

Ми нећемо донети другим планетама добронамерну моћ као нама Јупитер, раздор као Марс, сједињавање као Венера. Ми њима дајемо: Бога Патника. То је наш симбол. Тако нас зову онамо и наше име можда само посвећени смеју да изусте, и мистерије говоре о загонетном животу којим ми овде живимо. Чед? Јога? Дионис? Пасија? Бог Паћеник?

Земни живот, ако је потпун и истински, није срећан, није задовољан, није грађански. И ако неко жели срећу, задовољство, грађанску удобност, управо губи целовитост бивства. Наш истински живот је патња. То је наша племенитост. Наше херојство. То је наше космичко достојанство. Распети Бог је ранг земље у свемиру. Тако нас и по томе познају сродне звезде. Чини нас људима то што нас, како каже Хераклит, чувају бичем – *pan herpeton plege nemetai*. Божанским нас чини ако свесно прихватимо крст.

Видећи знојну или рањену животињу човек већ одавно пати када она још ништа не зна. Застаје му дах, лице се искривљује. Животиња пита: шта је? шта се збива? шта боли? Човек каже: твој зној, твоја рана боли – па зар ти ништа не знаш о томе? А животиња ће: не знам.

Човек је биће најосетљивије на патњу, како каже Ниче. Он тражи вишеструку и што богатију патњу. А и Ниче сматра да је задатак: самом себи и другима створити нове патње, како бих учинио себе достојним највишег живота. Човек се мери по томе ко шта и колико може да узме на себе. Ниче је учинио недвосмисленим за модерног човека да је суштина бивства патња. И људска је племенитост: примити на себе људску судбину онаква каква јесте. *Amor fati*. Ниче је први европски хришћанин.

Данас већ знамо да „међу људима приспелим у зреле године никога не можемо узети за озбиљно ко не зна и не увиђа: живот је патња“. – „Наша судбина је тако ужасна да би он сакрио ову судбину и да би је избегао“. Али обмане, маневри, трикови, бескрајна самозаваравања и самообмане ништа не вреде. Патња је тиме само већа. Човек треба да се освести, да буде савршено будан, и да тако преузме своју судбину. Највиши и најљудскији симбол и бог будне и свесне патње, *amor fati* јесте: Бог Патник – Распети.

Патња није бесмислена. Ниједан тренутак патње није због ње саме. И преузимање патње не збива се зато што човек пати с уживањем. Јер ако још „воли да пати“ – заправо не пати. Још хоће срећу. Још је титан. И у том случају преузимање патње је магија, којом само жели да уклеше срећу. А магија је недопуштена и нелегална активност: бунцијско напрезање титана. Свака магија је забрањена – изузев једне.

Кајзерлинг каже: патњу судбине не преузимам на себе зато да бих вежбао подношење и стрпљивост. То би било само негативно, сам моралитет, све у свему само врлина. Патњу треба да преузем зато што ме она подстиче на узвишеније. То узвишеније је потпуно бивство. Целовито Бивство и његова Истина. Јер „само оно што боли обузима човека, целину човекову и потпуног човека“. Само онај ко њему намењени део судбине без остатка и до краја пропати, као Миларепа, може ступити у божанско бивство.

Кајзерлинг је онај мислилац који увек подстиче, али ствари не казује до краја. Примећује да патња није бесмислена, али и да је то једино човеково стање које обухвата целокупног човека. Али да он тиме проживљава укупност бивства, лажан је закључак. На добровољно преузетом крсту у човеку се рађа: Последња Душа.

Патња уме да буде најбржи ат, каже Мајстор Екхарт: она уме да буде божији ждребац који човека брзо води циљу. На божијем ждрепцу патње човек најбрже стиже из титанског бића Прве Душе преко океанске таме до светлости Последње Душе. Свесно прихватање патње, преузимање крста на себе, истрајно и непоколебљиво стрпљење судбине били би недопустива магија ако бих тиме постигао само потпуност бивства. Али стижем у Последњу Душу. Свака магија је забрањена, јер свака нелегално чара. „О, кад бих могао да одбацам магију, кад бих могао да заборавим све чаробне речи, о, Свете! - постао бих човек, и онда би још вредело живети.“ Само је једна магија допуштена; не снаге, не завођења, не знања, једино магија љубави. Јер човек чак и бескрајну патњу судбине узалуд преузима на себе, и залуд прихвата крст ако то чини уз помоћ снаге, знања и недопуштене магије. Једино се сме волети. Јер је љубав Последња Душа.

Последња Душа је крајња и најпоследња од свих ду-

ша. То је врхунац и крај света. То је тешко достижни планински врхунац. То је краљевски престо: ту стољује Тихи Краљ Љубави. Чак се и патити сме само у његово име. Он оправдава чак и *amor fati* – његов дух ми допушта да узем на себе крст и да га носим. Без његове сагласности чак и бол, туга, жалост, саучешће, стрпљење представљају магију, нелегално, недопуштено, забрањено се жели, јер се жели за Ја. Све је то доле, дубоко, дубоко испод Последње Душе, јер је средиште сваке душе Ја, једино није последње: Духа Љубави.

Последња Душа више не зна шта је Ја, не зна у толикој мери као што Прва Душа не познаје морал, говор, заједницу, ни лепоту. Она живи још сасвим доле, у дубинама океана, у незнању, с титанском снагом се бори за једно једино што јој треба: за срећу. Последња Душа је напустила сваку материју, свако знање, вољу, нагон, жељу – она живи превазишавши природу, заједницу, човека, знање, само у блиставилу љубави.

Смем да преузем на себе патњу и смем да је носим свесно, трпељиво, ако ми Љубав допусти, и онда ће божији ждребац откапати са мном у царство Последње Душе.

Перу и Тибет, две висоравни: граница. Обе су сродне по томе што без било каквог посредника, без било каквог прелаза супротстављају две највеће супротности људске судбине: Прву и Последњу Душу. То су дивља крајност и напетост: титан и Распети – суочени један с другим: то су Перу и Тибет.

VII СИМФОНИЈА И МЕТАФИЗИКА МУЗИКЕ

1.

Опште место је да је Бетовенова музика титанска. Али је тачно. И није титанска зато што је надљудски велика, него зато што је он опљачкао свемир. Измамио је тонове из њихових скровишта, истраго из њихових скривница, насилно стргао оданде где су прирасли, систематски их исисавао, издвајао из дубина где су се сурвали, из каменова, из мора, из земље, из душе, из звезда, из подземља, страшно, дивље, помамно, немилосрдно их топио, дочаравао, потрзао, потезао. Што је после њега преостало, једва да нешто вреди. Сигурно је да је музика титанска; али је сигурно да је и његова судбина таква. Јер све што је чинио, само је титанско могло бити, и што је пропатио због тога, само је титан могао пропатити. Испаштао је он због тога, та усамљена, неотесана нема, стиснутих усана, велике лобање, испаштао је зато што је искомадао све тонове света. Само би Грци схватили шта се догодило када је оглувео и када ова грубијанска сакалуда, тако понижена, није могла више да чује оно што је пљачкала. Тако је, као и сваки титан, и Бетовен постао жртва сопствене величине, он који је и у религиозној музици тако поштовао своје богове да их је измрцварио, побунивши против њих целокупан свет тонова, и сру-

чио на њих целу елементарну демонију тонова. Истина, и богови су били принуђени да му се клањају; ако желе да чују музику, достојну себи, прикладну, морали су да слушају Бетовена. Јер у песништву може да се расправља: Хомер или Шекспир, или *Mahabharata*, или нешто друго; и у сликарству и вајарству; у музици нема расправе. Нико не може стати уз Бетовена. Али у целокупном бивству постојао је један једини јадник који од ове музике ништа није могао да чује: Бетовен.

2.

Титанско је оно биће чија је снага божанска, али морал није. Зато не зна за мере. И зато мора да се сукоби с Великим Редом и мора да падне. Залуд има снаге ако преступа преко мере. Снага му је безгранична и неисцрпна, и та снага не трпи никог и ништа поред себе ни изнад себе. Грех титана је охолост. Он мисли да је бивство ствар снаге, само снаге, знања, талента, издржљивости, воље. Верује да је свет плен, и да га снагом треба освојити.

А онда управо снага у њему постаје слабост. Постоји нешто што не зна и за шта није довољно јак. То нешто је покорност. Свако ко своју снагу развија до надљудског, поиграва се опасношћу да постане титан, односно да изгуби меру, само себе да начини првим, и тако почини грех охолости. А ко је охол, значи да нешто не зна и да за нешто није способан и да за нешто није довољно јак. Надљудска снага је остала без мере и претворила се у демонску и она се окреће против онога ко ју је нагомилавао. И човеку се свети управо оно за што је веровао да ће га довести до тријумфа. Спотиче се о снагу. Непрекидно побеђује и побеђује и побеђује; све тријумф до тријумфа. У међувремену не примећује да му је једна страна празна, непокривена, слаба, крхотина, непотпуна. Нема снаге да се заустави и повије колена. Нема мере, нема

морала, нема религије, нема слабости и нема снаге за слабост, не уме да буде захвалан; кроз ову празнину мора да пропадне у празно, кроз овај недостатак мора да се претвори у ништа.

3.

Титан се може препознати по томе што је он сам охол; и по томе што је поред њега сирена. Сирена је женска половина титана и то унутарња половина; као што је титан мушка половина сирене и то унутарња половина. Што је титану снага, то је сирени чар. Али је то двоје заправо једно. Начин на који жена губи меру и не уме да буде понизна, и саму себе чини надженственом, како би се дочепала плена и владала над њиме: то је чаробно завођење. Начин на који мушкарац губи меру и не уме да буде понизан, и сам себе чини надмужевним, како би се дочепео плена и влада њиме: то је снага. Чар је снага жене, као што је снага чар мушкараца.

4.

Није тешко повући круг титанског и сиренског бивства. То је магија Ја, односно то ја, тај облик, то биће, такво какво јесте, жели да постане надљудско и да буде пречарано тамо где ће остати вечито: магија чари и снаге да буду вечито с тим лицем, с том косом, гласом, с том главом и с тим рукама и кожом и очима, с тим мислима, сликама, жељама и нагонима. Овако како сада живи жели да вечито живи, непромењено током безграничних времена. Не зна за себе ништа боље ни више, јер је охоло, то Ја овако какво је, достојно је да остане вечито: овако бити срећан и ступити тамо где „сузе никада не стижу“. Постављен је захтев за срећом, за ово чисто, смирено, густо, растопљено и блиставо бивство из којег се изгубило свако узбуђење које је превазишло несигурност и из којег је нестао занос.

Не зна се ко је први постао. Али је сигурно да када је титан рођен, и кад је почео да пљачка свет, богови су му послали сирену. И када ју је титан угледао чаробну, ускликнуо је: ево је, то је она! Али ако је прва била сирена, и кад је својом чари почела да заводи свет, богови су послали титана. И када га је сирена угледала снажнога, ускликнула је: ево га, то је он! У том трену су се обоје оклизнули. Титан је веровао да је срећа код сирене, сирена је веровала да је код титана. И од тада сваки титан и сирена верују до дана данашњег да је срећа код другог. И заборавили су шта су хтели, заборавили су божанску вековечност. Своје магије су усмерили једно према другоме, једно друго су освајали и заводили, и раде то од тада, и раде и данас. Бацили су се једно на друго, међусобно се сматрају пленом, и обоје верују да му оно друго доноси срећу. А богови су се само смешкали. Ето их, гризу се и кидају и освајају и чарају и мрцваре једно друго – а на остало су заборавили.

5.

Ко слуша Бетовену музику, први му је утисак да овај човек није писао с радошћу. Ко год је икада гледао, слушао, читао велика уметничка дела, имао је утисак да стваралац није стварао с радошћу. На овом месту се увек могу распознати фушер и мајстор. Фушер слика или пише, или пева да би сам уживао, то му је важно у сликању, писању, певању. Он сам себе претвара у публику, у једном лицу је и писац и слушалац, истовремено је и изнутра и посматра споља. Зато је фушерајски рад безобразлук, а поред тога што је дилетантска уметност таква као аутоеротика, дело није радост никоме другоме, само ономе који га је створио.

За своје уживање не смем да напишем ни један тон, ни једну једину реч. Зашто не? Тајна. Али је забрањено.

Мајстор нагонски зна да мора себе пелцовати против осећања задовољства сопственим делом. Док га радује, он је фушер. Кад почиње да га боли, кад му постаје терет и почиње да му буде принуда, он почиње да бива мајстор. Песник мора да се одрекне радовања речима; музичар се мора одвићи да тон буде његова страст. Свако велико уметничко дело јесте резултат аскезе, и може бити велико само по цену одрицања од уживања.

Фушер то не зна. Опијен је и почиње да ужива у сопственом гласу, али у том тренутку то већ није глас, него празнина. Прави мајстор је аскета, и ако цео свет кличе, он остаје трезвен. Мора да зна противотров, који треба да користи против уживања у делу. Строже од било које монашке заклетве: онемо што ствараш не можеш се радovati, и једино си ти онај који се не можеш радovati.

6.

Бетовену је много већа брига била, не да не ужива у лепоти написаних тонова, него како да избегне све већу тежину задатка који га је притискао. Извући се од удараца бича који га немилосрдно терају у све мање подношљиве подухвате. Много већу бригу му је задавало оно што није хтео, него оно што је хтео. Лепо је било оно што је радио? Велико? Када се освестио да јесте, било је то пре ужас, него задовољство, и пре страх, него уживање. Коначно, за дело је егзистенцијално заинтересован само један једини човек, сам стваралац. Само он зна да дело није само лепо, него и колико га стаје та лепота. Више се нећка, устеже, одлаже, више се скрива, него што тријумфује. Зато се и може догодити да је траљавост фушерског рада у томе што исказује, а мајсторског у томе што прећуткује. Истински стваралац би радије све бацио, него да се надмено буса у груди. Балзак каже да човек снагом воље започиње дело, с муком га наставља,

не уме да прекине и затим пожели да га поново напише. У овај интензитет бивства човек ступа само уз устежање, ако је унутра, бескрајно пати, јер не може да изађе из њега и на крају нигде више није у својој кући, сем овде.

7.

Према дефиницији модерне психологије, јога лагано, уз сталне напоре издиже подсвесне садржаје изнад прага свести. Шта тиме жели да постигне, сада је споредно. несумњиво је да постоји овакав поступак којим се тамни и потонули део живота издиже и обрачунава с њим. Можда је негда цело дубоко, тамно посејдоновско бивство живело у светлости. И вероватно је да је негда све оно што данас лебди испод прага свести било на светлости и посредством космичке катастрофе је потонуло, као Атлантида. Ако не би тако било, никада не бисмо могли уздићи стварност која се налази испод свести. Јер ако би била срасла с тамом, ако би јој место било тамо доле, не би се могла изнети. И подсвесни део је једном био свестан када је целина човека још живела на светлости, и већи његов део није био потонуо. Због тога, и само због тога је могуће изнети све оно што је доле, зато је тријумф и величина уздићи из дубине оно што је потонуло и зато је невоља и опасност нешто поново упустити, и катастрофа је ако човек потоне испод своје свести. Јога је методски поступак који човека осветли до најдубље таме и изнесе оно што је потонуло у таму.

8.

Да је Бетовенова уметност јога тонова, нема сумње. Зато никада не изазива утисак да је он и сам уживао у ономе што је радио. Аскета или јогин није самодопљив у својим резултатима, а не уме ни да ужива. Зна шта је постигао, шта је за то платио, шта га чека, и шта

за то треба да плати. За њега је музика била онај свесни и дисциплиновани поступак којим је извлачио потонуло; и свет тонова био је онај свет где је ову јогу применио.

Аскеза, односно јога, за време док светлост усмерава према дубини света и свесно уводи светлост у себе сама, мами из таме оне облике које психологија назива архетип. Архетип је древна форма, независна од човека, прабиће, основа, прапојава. Сваки судеоник митологије овакав је праоблик бивства: змај, крилати коњ, светлосац, анђеоло, ђаво, сатана, заштитник, прамајка. Оваква древна појава је титан и таква је сирена.

Аскеза, или јога, јесте магијски поступак, и као и свака магија, безгранично је опасан. Зашто? Јер док се прапојаве уздижу из таме, маг мора да препозна прабиће и мора да га именује. Због тога, ако било човек, било звезда, било биљка, животиња, новорођенче или нешто новооткривено искрсне из непознатог, најважније је и прво: именовати га и наденути му име. Име га сада већ узима за светлост и не дозвољава да поново потоне. Ако човек не препозна прапојаву, и не зна јој име, прабиће поново тоне. И шта тада следи, то је ужас ужаса. Аскета почиње да се поистовећује са прапојавом. То је онај тренутак који мит зна као преображај човека у змаја или у неман, или у демона. Јер човек верује да је он прабиће. Као што се Бетовен преобразио у титана, јер је веровао да је титан. Човек се поистовећује, што значи да добија судбину прапојаве. Преобраћа се. Бетовен је добио титанску снагу, сиренску чар, охолост, све што иде уз ову судбину. Казну и пад.

9.

Бетовенова прва дела су глагољива. То без изузетка у свим случајевима говори о фушерају. Још се диве тоновима, успелим хармонијама и решењима, опија га ме-

лодија и радује се савршености форме. Зато је дело препуно лењих појединости и празних звучања, који немају никакво значење.

Брзо је минуло то раздобље. Све је бивало више материјала, а места све мање. Време је почело да га притеже. Искрсао је задатак како да све већи и пространији свет тонова сабије у форму за коју је приметио да јој је обим сувишно велик. Пре тога је форму испуњавао реториком; сада му је одједном постала тесна. Ствар треба сажимати и треба скраћивати. Свакодневни језик треба одбацити, овако је веома раздвојено. Треба наћи знаке који говоре краће и више.

У том тренутку искрсава оно што је названо бетовенским пијаном. Бетовенски пијано је у просеку динамички образац који обухвата два-три такта. Тоновни су све снажнији, сваки тон се оглашава већом снагом од претходног, тутње и праскају са све већом и већом страшћу и кад би човек помислио да ће инструмент провалити у врисак који цепа бубну опну, све се одједном, без прелазног, изненада стиша. Бетовенски пијано је оно појачавање које се не завршава у кликтавом фортисиму, него се снага у последњи трен потисне и обузда.

Појава аскетске самодисциплине. Као што Ролан пише: Бетовен је једини уметник на целом свету коме се човек мирне душе може препустити и препушта се - не као да је код њега реч све о самим невиним стварима, него зато што је код њега реч о најопаснијим страстима, али било каквом снагом да јуре страсти, људи знају да их никада неће обузети: сам Бетовен је снажнији од сваке страсти. Као што ослобађа и најпомамније, побеђује и најснажније. Бетовенски пијано је трен ослобађања најпомамнијих страсти и победа најснажнијих. То је онај трен аскезе када се уздиже прабиће које лебди у таму, под светлошћу која је свесном дисциплином окренута

према унутра, аскета га хвата за гушу и смота под себе. То је титански покет.

Од тренутка појаве бетовенског пијана крај је глагољивости. Као што је крај грађанском и рококо брбљању у музици. Више није реч о благој хармонији, о мудро прорачунатим, шаролико потресним деловањима, о лепим решењима, о смирујућим звучанима. Кренула је јога тонова, и почеле су да се уздижу прапојаве тамног, скривеног света тонова.

10.

Аскеза је када је човек јачи од самог себе. Основна форма аскетског живота је оно што се јавља у бетовенском пијану, слободно буктање страсти и у последњем трену, пре него што обузме човека, оборити је. Тако човек постаје јачи од себе.

Човек верује, разуме. Иако је то тако мало. Колико не зна да он корача преко мочварног тла. Да, али шта је јаче и од чега? Шта је човек и шта он сам? Где и у којем је код куће? Шта је то када сам ја, и шта од чега сам јачи? Када јачи, ако као Одисеј буде везан за јарбол, док остали зачепе уши како не би чули песму сирена, и тако је јачи од себе сама? Или ако допусти да буде заведен од чаробне песме, и оде тамо, и тако је јачи од себе сама? Када је јачи: ако је слабији, или ако је јачи? Ако се одупре, или ако се не одупре? Која је снага већа, она која оно што долази и што јесте надмоћно пусти на себе, или она која себе веже за јарбол и брани се, и тако мора да буде јака, јер зна да није довољно јака? Који ли је сам човек, онај ко је он сам, или онај који је јачи од себе сама? „Дивље срце човека нигде нема дома, нити га игде може бити“.

Није у дому, ни овде, ни тамо; није он то, ни у самом себи, ни у оном који је јачи од њега самога. И цела двосмисленост и кобно колебање по мочвари није ли попут

једне врсте двополности која лебди у дубинама, да је човек онај који се не супротставља и онда је јачи ако допусти, и ако је слабији, то заправо није ништа друго до ли ако се у човеку огласи скривена жена чија је страст да се предаје; а који се супротстави, и тада је јачи, ако се веже за јарбол, он заправо није ништа друго до ли оглашавање у човеку борбене страсти скривеног мушкарца, али сам човек није ни ово, ни оно, и дивље срце човека нигде нема дома, нити га игде може бити.

Нигде нико неће моћи да пресуди када ми треба већа снага, ако се чврсто супротставим, или се шћућурим уз оно што постоји. То двоје у мочвари постаје једно и тако се муњевито мења да се то слива у узастопности: овде заправо постоје двојица, и дају два различита, чак супротна одговора. Један је да, а други не – и да значи исто што и не, али шта значи?

Довде се пробити у двосмислености ствари, на оштрици бријача, опрезно, највећа је опасност, и ко сме да стигне догде? Ко сме да разуме оволико? Неосетно се преображава, с неконтролисаним смешком, како један клизи у други, уз мелодичан пад. У овој обезнањености све се заједно стропоштава, скупа занос радости и ужаса: али види се, види се, све се види, види се све до неподношљивости. Само је јадницима неопходна утеха. Увек видети више, и ако одиста не иде даље, чак и тада видети да ће човек пронаћи дом за своје дивље срце.

11.

Тако се двоструко формирао говор знакова. Морао је да нађе скраћене, згуснуте слике тонова, како би могао изаћи на крај с временом које се све више скраћивало и притискало, и да оно што хоће, уме и да напише. Треба-ло је да пронађе шифрован начин писања како би пре-

вео двосмислене и скривене доживљаје своје судбине, и како би могао изрећи све што је видео.

С формама које су му биле на располагању: соната, рондо, фуга, песма, форме плеса, с њима се то није могло решити. Али није могао ни са самом музиком која му је стајала на располагању. Створити нову музику? Лудило! Ни форме, ни музика нису били погодни за овај нови задатак. Неподозривим и невиним тоновима Баха, Моцарта, Хајдна није се могло постићи оно што је желео. Покушао је да сажима; само је набацио скицу теме; покушао је да поједностави форму; испуштао је ставове и повезивао их уједно. Али је све то била спољашњост. Требало је да промени тон.

Не зна се тачно у којем делу се збио пресудан корак. Овако уназад, од краја према почетку, не може се ни решити. Лако је могуће да су се поједини тонови и митови тако оглашавали већ у првим сонатама: не као музика, него као надмузичка музика. Као што надсудбинска судбина не пропати судбину, него судбину судбине – надживотни живот не живи живот, него надживотни живот – надљудски човек је човек човека – *Übermensch*, *Überleben* – *Übermusik* јесте музика надљудског човека и надсудбинске судбине. Згуснутија је, сјајнија, опаснија, тежа, трезвенија, страснија. Бетовен је нашао оно место, где није мењао форму, ни музику, него је променио сам тон тако што га је подигао за један степен.

Тако је могао мирно да остави нетакнуте форме и саму музику. Чак је управо он могао да буде онај који је боље и савршеније од свих других могао да очува ова музичка правила и форме. За тонове *Übermusik* савршено је неважно како се они јављају у свету који стварно одзвања. Суштина у њима није чулно звучање, него надтонски тон. Бетовен није створио нову форму, ни нову музику, ни нов израз, ни нов језик тонова, него је тонови-

ма дао ново значење, узнео им вредност. Створио је могућност којом се надживотни живот и надљудски човек могу огласити у свету тонова. Бетовен је отворио музику за космичке прапојаве, будући да музика, онаква каква је била, није била погодна за то, он је све уздигао за један степен. То је смисао *Übermusik*.

И све је то неопозиво. Музика се више не може писати с моцартовском безазленошћу, нити с бахоликом бујношћу. Почев од овога трена музика може бити само јога тонова, тако свесно дисциплинована, методичка аскеза која тоном дочарава надтоновски тон космичких прапојава. Наивност музике изгубљена је заувек: она је постала оружје, магијско средство, чаролија, позорница, мучилиште, стратегија, знање, крст.

12.

У Бетовеновим делима се непрестано може пратити како *Übermusik* потискује ранији тон у наслеђеном свету тонова, како постаје једини владар, како осваја све веће просторе. За ово не постоје паралеле. У свету сликара свако слика једним језиком, то је онај језик којим су писали Хендл, Моцарт и остали. То је онај језик којим су писали песници од Сапфе до Китса. Ни сликар, ни песник, нити ико други није умео да језик пренесе и уздигне у надљудски свет. „Музика је“ каже он сам, „она уметност која иступа у виши свет који уметност и наука само назначавају.“ Нико други, изузев Бетовена, није имао у уметности титанску природу.

Могу се открити и пресудне станице. Прва дела се групишу око *Патетичне сонате* написане за виолину, клавир и оркестар. Овде почиње да подрхтава необична одважност која се очитује у томе што све наизглед остаје нетакнуто, али се на скривен начин јавља ужасна самовоља. Вероватно је у то време у позадини порушио прве

стубове. Почео је да бива фрагментаран, непредвидив, очаравајући и магичан. Наравно, форма је остала, чак као да је бивала све савршенија. *Übermusik* се пробила кроз чулни свет тонова и почела да пржи.

Друга станица се, као што је и Ролан приметио, групише око *Eroike* и *Appassionate*. Какав је херојски смисао који овде избија, није тешко погодити. Цео свет пламти црвенилом, а из побуњене таме помаљају се змајеви у облику пламенова.

Али следи трећа станица чија је улога иста као и Бетовенског пијана. Гушеће распаљених страсти. Нарочито *Петта симфонија*, али почев од ње па до *Мисе*, у први план све више ступа сажетост. Понегде већ бљесне оно што се може наћи тек у последњим сонатама и квартетима. За то не постоје речи. Понајближа је: брзина. Неко лети таквом брзином као небеско тело у космосу, као метеор, и тај ужасни темпо, који једва и може да се следи, није вртоглав: он лети, има трезвену самосвест и не само да следи темпо, него га и диктира. Успут све види, јер му је стоти делић трена довољан да нешто препозна. Тако хуји на раздаљине светлосних година, с безграничним самопоуздањем и дисциплином.

Крајња станица су последње сонате, *Велика миса* и *Девејта симфонија*. Претходна слика се изменила утолико што овде усред бескрајног простора стоји маг, као диригент. Према покретима његове чаробне палице пљушти киша искри које прже, одједном, уз ужасан прасак, уздиже се дивља планина, врхунац јој се кристално блиста у светлости ореола – промичу комете – море се покреће, лагано се љуља, уздише. Навиру космичке визије: лагано, па изненада и муњевито, смирено, па узбуђено – тихо, па врштећи – једна воља, једна сила ствара и управља свима: велики маг.

13.

Седма симфонија је с почетка последње станице. О симфонији је написано мноштво глупости. Вагнер је рекао да је то чист плес. Обисје пише да је то грчка симфонија, као што је грчки Хелдерлинов *Хийерион*, Гетеова *Ифиџенија*, Ничеови Дионис и Аполон, а грчка је, јер „у њој се сусреће духовни занос узвишене религиозне жудње за животним заносом.“ Па јесте, ове ознаке су на извезан начин тачне. Само. Да – само.

О мотивима не може бити ни говора. И анализа је сувишна. У овом Бетовеновом периоду мотиви више немају самостално значење. Код њега је мотив проналазак начина како се најкраћим путем може стићи до суштине. Како би то и другачије могло да се разуме: постоји језик који верује да је ствар ухватио дефиницијом. Овде дефиниција има самостално значење, јер је исте вредности као и ствар. Значи ствар. Други језик примењује магијско опчаравање и чара. Опчаравање нема самостално значење; средство које призива ствар само уз исправну примену.

Музика пре Бетовена поседовала је језик дефиниција. Зато су овде мотиви имали аутономно значење. У бетовеновској музици мотив је најкраћи пут који води до суштине мотива, односно чаробни тон – опчаравање које магијски открива скривену стварност примењујући неопходно знање.

14.

Оно што се налази у првом ставу, код Бетовена се још једном враћа, у једној од последњих соната као неколико тактова: прва половина другог става сонате у *A-duru*. И после Бетовена се јавља још једном, код Шумана, у другом ставу *Фанијазије* у *C-duru*, као прва споредна тема.

И да би се то могло разумети без нарочитих тешкоћа, најбоље је сместа ступити у средиште ствари.

Људски је уживати у песми птица. Нарочито у пролеће, у мају, нарочито у песми славуја. И већ се овде испоставило да песма птица, обично заједно с цветањем и топлијим временом, не може сасвим присно да дирне човекову егзистенцију и зато је она пролазна, ма колико била пријатна, али је она звучно-мирисни утисак који је летећи и лако се заборавља. Песми птица се готово свако диви; али је сасвим мало оних који разумеју песму птица. Негда, кажу, свети Фрања је разумевао језик птица. Данас је, мада се теме и мотиви музике птица прикупљају готово као народне песме и старо камење, од тога начињена наука. Али дела која говоре о музици птица човек разочарано одбацује. Испоставља се да скупљачи немају ни појма о овој музици.

Разлика између музике човека и птице је у архитектури. Постоји ли архитектура атмосфере импровизације птица? Не сме се заборавити да постоји узајамна веза између архитектуре и музике. Ако има узајамне везе између симфоније и цркве, иста узајамна веза постоји између песме коса и птичијег гнезда.

Али разумети ову музику уопште није лако. Птичија музика се не разликује као музика једног аутора од другог - не као музика једног доба, народа, од другог. Било каква да је музика, стара, персијска, хиндуска, јапанска, модерна, ниједна не може рећи друго него оно што човек може да каже. Тешкоћа разумевања песме птица налази се готово у немогућности доживљавања судбине птица. Непосредно и директно човек и не може да преживи ову судбину, једино посредно, и то тако да се загнури у велико космичко Једно Биће, у Мистерију Свих Средишта, тамо где се сусрећу све судбине и бића, па да из овог Једног и Средишта посредно стигне до бића птица и да разуме

њихову песму. Односно, као без изузетка у сваком случају, не споља и на директан начин, него једино изнутра уз помоћ и посредством Космичког Великог Једног Бића ствар могу да разумем и да досегнем и да проживим. То је разлог што песму птица не разуме научник, који скупља мотиве и пише књигу о њима, него свети Фрања, који је по милости Великог Средишта могао да разуме птице и да са њима разговара.

15.

Ко је игда разумео само један једини птичији тон, прибавио је несумњиво искуство да се древна форма сваке музике налази у овој музици. Човек за изражавање, испољавање, разговор, повезивање има и многе друге могућности: покрет, говор, боју, материју, писмо. Птица нема ништа друго до глас. И тај глас је за њу важнији од свега осталог, јер је птица међу бићима најдруштвенија и најразговорљивија и најнепосреднија. Беламен, коме можемо да захвалимо за најлепше написане књиге о птицама, каже да ово малено социјално створење ни за тренутак није у стању да живи без друга, пријатеља, љубави, којима непрекидно саопштава мисли, осећања, искуства, и без прекида мора да комуницира са својим крилатим животним друговима. Код птице је цело бивство постало гласовна тема: лепо осећање, светлост, радост што су скупа, чињеница што имају перје једнаке или различите боје и различиту мајушну душу. Нема бића које би било нежније, интимније и друштвеније. И нема бића код кога би веза с другим имала тако пресудан егзистенцијални значај. У великим заједничким подухватима, каква је сеоба, испољава се исто таква дирљива и потресна верност као у чудесним пријатељствима или у савршено срећним и приврженим браковима. Ова целокупна богата пријатељска, љубавна и социјална, присна

и топла судбина има само једну могућност испољавања: музички глас.

Зато мора да је овде, у песми птица, древна форма сваке музике. Мора да су ту скупа сви архетипови тонова сваке музичке прапојаве. У песми птица се налазе прамотиви музике. И ако човек током година, сада уз разумевање и знање, слуша песме птица, њему ће се лагано открити свет музичких прапојава.

16.

Пре свега, не сме се веровати да је речју птичија музика све сређено. Управо обратно. Птичија музика постоји само за странце. И нема музике косова, музике шева, музике сеница. Сваки кос, шева, сваки славуј толико и сасвим има своју, индивидуалну, личну музику, да се песма једне птице много више разликује од друге него египатска од модерне музике, него химна Аустралијанаца од Дебисија. Што не значи да песма птица нема своју баштину. Беламен пише да мали кос, када већ дође себи, и уме да обраћа пажњу и на друго, не само на свој стомак, упија у себе оне песме које изнад гнезда пева отац, и када се следећег пролећа огласи, пева очеве песме. Али не прође ни неколико седмица, напушта научене мотиве и пева све индивидуалније. Другог пролећа свога живота сасвим је индивидуалан уметник. Постоји и друга могућност, коју људи често примећују. Где се на појединим брдима или по долинама, или шумама појави сасвим посебно истакнута уметничка личност, тамо остали и нехотице потпадају под његов утицај, преузимају његову динамику, ритам, здипе и нешто мотива, али нарочито преузимају стил. Птице певачице имају нечувен осећај за стил. Њихови концерти се могу слушати по цело поподне или вече: у њиховом свесно изграђеном делу од инди-

видуалних и личних мотива нема ни једног јединог који му не би припадао, нити лажног или сувишног тона.

Уопштено говорећи, нема птичије музике, али чак ни музике славијуа или косова, само постоји музика индивидуалних бића. Коначно се и по томе види што се песма једног бића не може превести на песму другог. Свако зна, или бар слути, да је нотно бележење птичје песме залудан посао. Нотама забележен тон већ је људски, а не косов. Не може да се огласи ни на једном инструменту, нити да се отпева. Не може се лишити свога аутора, судбине творца, места песме и тренутка певања. Не зато што немамо таквог тона или инструмента, него зато што та музика код нас више није музика. Песму славуја није могуће превести на језик шеве. Чак се ни музика једне шеве не може превести на језик друге шеве. Музика сваке птичије јединке неупоредиво је својствена, егзистенцијална и савршено другачија, у толикој мери као што су другачији свако дрво, сваки цвет, сваки плод, сваки дан и свака судбина.

17.

Има косова за чију је музику својствен епитет да је херојска. Бескрајно је поносна и снажна, смирено се отвара, не плаши се, без размишљања и одлучно се баца у битку, усправна, чиста и слободна. Има косова чија песма тече тако густо и богато, као ватрено црно вино боје крви, мирисно и опојно. Има косова који су нежни и елегантни, грацилност која очарава, тананост и драга непосредност. Има косова у чијој песми блиста такав занос спасења да човек помисли да малено срце птице мора да сагори у ватри ванземаљске среће.

А тек мелодијске станце славуја које својом насмешеном меланхолијом као да се јављају из света снова! Свеже и кикотаве гласовне враголије црвендаћа, зреле триле

пољске шеве, чешљугарево бисерно и сеницино сребрно брбљање – ипак се негде сусрећу. Сва птичја музика јесте музика сирена. Као и све битно, и она се може видети с једног јединог места: из Средишта. Оданде где се сустичу све судбине, као и све нити у руци Једног.

Шумска шева је ретка птица. Углавном пева ноћу, у слепој и потпуној тами када су већ све друге птице умукле. И само у великој шуми. Ређе касно поподне, пре заласка сунца када у зрелом блиставилу чак и ветар тронуто застане. Одмах се препознаје по хроматским звонцима. Сам мотив је прилично једноставан. Примена и израда много мање. Најпре полако, меланхолично прича своју хроматику прапораца, замишљено и забринито, као неко коме је тако тешко на души да једва хвата дах. Потом нешто брже, али с малим застанцима, као да успут уздише. Трећи пут још брже и овај живљи ритам још више истиче меланхолију, четврти пут ритам је још бржи, и пошто је живљи, ватренији, страснији и узбуђенији, он се с већом силином уздиже у бескрајној тузи гласова који падају одзога према доле. И све то одзвања тако слатким болом, тако беспомоћним и чаробним јецајем, али ова плачевна туга тако је кристално чиста, тако океански дубока, а у њој ипак пламти дивота која прожима до костију и занос који топи и спашава, да човек за трен и одједном схвати Одисеја зашто је морао – баш тако: морао – да чује песму сирена, али зашто је морао – баш тако: морао – да буде завезан за јарбол. Тој песми је немогуће одупрети се, човека елементарном снагом, на бескрајној дубини, одједном заболи целокупан свет и почиње у њему, попут заводника, да се јавља жудња за смрћу – жудња за смрћу у блиставој одећи, смешећи, обећавајући срећно уживање, ласкајући мекотом сна. Човек одједном хвата себе да би најрадије, тамо где се налази, легао и заспао, али заспао у вечној тишини смрти и у без-

бојном бистању идиле – чекајући да га смрт лагано, попут велике беле птице, меким лепетом крила, уздигне и одлети с њим у непостојање.

18.

Гете каже да су боје патње и дела светлости – *Leiden und Taten des Lichts*. Сада човек већ разуме да музика није ништа друго до патња и дело тонова.

19.

За сиренску природу птичије песме грчки мит зна исто као и келтски. На Исланду живе бели лабудови и у одређено тајанствено време почињу да певају, кажу пре своје смрти, и умиру певајући. Исландски пастири држе да ко ову песму чује „сазнаје све што до тада није знао и заборавља све што је до тада знао“.

20.

У првом ставу *Седме симфоније* јавља се птичија песма, која се још једном враћа у последњим сонатама, и која се још једном јавља у Шумановој *Фанџазији*. Песма птица, односно песма сирена, односно један тон од прапојава, један од пратонова, један тон од архетипова: чарна замamna песма којој се не може одолети и чији је смешак пропаст, загрљај – смрт.

Титан је магијском музиком успео да дочара своју женску половину. Али је музичка прапојава истовремено дочарала и његову сопствену супротност. Овај прамотив народи знају исто као и музику сирена. То је музика цврчака. Знају за њу Грци, Кинези, Јапанци који у бајци о Коко-Даиши причају о овом знању, а знају је и модерни народи. Некако је сасвим природно да је друга крајност птичијег гласа глас цврчака. Сасвим је природно да цео свет тонова лежи између ова два. Ова два света су крајно-

сти, основне две прапојаве: песма птица и музика цврчака. На ова два крајња стуба почива метафизика музике.

Торо у свом *Valdeni* каже: „Најпре треба да обратиш пажњу на зрикање цврчака. Могу се чути јер их свуда има много међу стенама. Али ми је величанственије ако свира само један. Човек мора да мисли на своје позне сате, на поодмакли део дана, али само онако како добија предујам од вечности ако је већ мало проживео у времену. Касно је, али само за споредне, исхитрене ствари судбине. Оно што се разлеже из песме цврчака, зрела је мудрост која не може никада стићи касно, мудрост на претамној бризи, хладна, ретка, зрела, лака, јесења мудрост, далеко од жестоког пролећа и страшног лета. Цврчак каже птицама: О, ви птице, тако ватрено говорите, као деца, из вас говори природа. Из нас, међутим, говори зрело знање. Крај је годишњим добима, све ће уснити и ми му певамо успаванку. Тако цврчак вечито зриче, у подножју влаи траве, зричи исто то и у мају и у октобру. У његовој песми нема узбуђења, само смирености и мудрости. Личи на промишљену и сигурну прозу. Цврчак не пије вино, него росу. Његов пој није кратковека љубавна песма, која се гаси ако мине време љубави... Цврчци се налазе у подножју трава без обзира на промене годишњих доба и њихова се песма не мења, као што се не мења истина. Песму цврчка човек чује само у чистим, здравим тренуцима”.

21.

Три ступња бивства:

Чврсто, растворено, надчулно и чисто: постоји.

На чврстом ступњу бивство је пластично, опипљиво, видљиво, сликовито.

На раствореном ступњу бивство је музичко и звучно.

На надчулном ступњу оно губи сликовитост и звуч-

ност; то је оно што Китс назива *viewless*, ступањ логоса, где је бивство слично логосу, духовни знак, не може се ни чути ни видети, чулима се не може ухватити, није реч језика, него надјезичка апсолутна магија.

А на четвртом ступњу бивство одбацује и ову надчулну апослутну магију. Постоји.

Из горњег ступња се увек може доспети у доње. Постоји се може претворити у *viewless*, *viewless* у звучно, звучно у слику. Али од слике никада не може бити звучно, нити од звучног *viewless* и од тога чисто Постоји. Одозго према доле пут је слободан и могућ. Одоздо према горе он је затворен, и сам по себи и сам од себе нико не може да ступи из једног ступња у други. Степенице одваја непремостива провалија, а мистерија је да је било оних који су је ипак прекорачили. Не може се разјаснити ни животом, ни генијем, ни духом, нити бивством. Није развитак, није сазнање, није осећање, није магија. Добилам или не добијам. Стижем или не стижем. Није заслуга, није таленат, није знање. Ко не разуме, њему се не може ни разјаснити.

22.

У прадавна времена, прича грчки мит, још пре него што су рођене Музе, цврчци су били људи као ми. Када су Музе дошле на свет и њихова песма испунила свет, један део људи је толико обузела песма да су само слушали и слушали, заборавили су и да спавају, једу, пију, чак нису приметили ни да су умрли. Од тих људи је настало покољење цврчака који су од Муза добили на дар да не треба ништа да једу, ни да пију, и могу да певају док живе.

23.

Грчки мит зна и да се Еос, богиња зоре, заљубила у чудесно лепог Титона, и тражила је од богова: да њеног

драгог учине бесмртним. Зевс јој је обећао, али је предивни младић почео да се скврчава, да црни, бивао је све мањи и црњи, на крају се претворио у цврчка. Тако је Титон у обличју цврчка постао бесмртан. Осећања богиње Еос остала су, међутим, неизмењена, она младића, у облику црне бубе, воли и данас, а младић песмом поздравља долазак зоре.

24.

И на крају Анакреонтова песма цврчка када овако кличе: Има ли од тебе срећнијег бића, о цврчку! У крошњама дрвећа твоја је храна кап росе, певаш и живиш као краљ... љубимац си Аполона, који ти даде сребрн глас... вечно си млад, о мудри сине мрке земље, немаш брига, само певаш... и личиш на богове.

25.

Када после сиренске музике првог става *Седме симфоније* зазвуче монотони, двочетвртински, благи тонови другог става, нема сумње да после птичије музике овде забруји музика цврчака, вечна, двочетвртинска, лагана, тиха музика елизијумских цврчака, која се оглашава од вечних времена, изван сваке страсти, музика чистог бивства, чисто постоји, изван рада, игре, љубави, завођења, радости, изван среће, изван победе, изван лепоте, разлиже се до вечних времена тихо, једнолично, уз бескрајан мир и неизрециво спокојство, изван пролазности посматрајући из вечног бивства промене судбине, из непроменљивости пролазности.

Ватрена животна страст сирене, њена демонска жудња за смрћу и лагана мудрост бесмртног Титона. Чарна музика и елизијумска идила. У тону разрешено звучање које уздрхтава, изазива жећ, узбуђење, нестрпљивост, жеље; и изван света тонова, изван надчулног света духа,

спокој чистог Постоји, које гаси сваку глад и жећ, које смирује, трезни без смешка, лепоте, утехе, непоремећени мир, идилска мудрост и тишина.

POETA SACER

1.

Осврћући се на последњих двеста година историје, човек једва да може или уопште не може да угуши извесну необичну забринутост. С колена на колена, плански са света су нестали, одозго према доле најпре краљ, потом редом: првосвештеник, великаш, државник, научник, војник, уметник, па или су се изгубили заувек, или је на њихово место ступила спорна, сумњива особа.

Било је оних који су желели да поново успоставе поредак, као што је Наполеон покушао да краљу поново прибави достојанство. С времена на време било је првосвештеника и великаша који су желели да спасу свештеника и племића. Нашло се и неколико државника, научника, војника, уметника. Све је то, међутим, изгледало као изоловани подухват. Јер можда нису нестале поједине владалачке породице, него краљевски човек; и није изумрло првосвештенство и племство, него свештеничко и аристократско биће. И можда и нису изумрли, само су узмакли и напустили своја места. И можда то и нису учинили из слабости, него добро размисливши и уз трезвену увиђавност. Повукли се, јер човечанство које је постало жртва загонетне тамне епидемије није више заслуживало њихово присуство и постало је недостојно части њихове владавине.

Али губитак великих људских места и повлачење великих људи постаје судбоносно ужасно само за онога ко чује како маса запада у тамну епидемију сваки пут кад нестане место, када устукне велики човек, када доживи

крах покушај поновног успостављања и пропадне, како маса кличе опијена тријумфом. Епидемија је започела на тај начин што је свако био претендент на престо. А наставила се тако што су сви почели да истичу захтеве на свештенство, затим на аристократију, затим на знање. Није то велика ствар, говорили су. Свако може да постане владар, свештеник, научник, уметник. Сви смо једнаки. Сви знамо све и ако не знамо, научићемо. Као да се може научити краљевство, аристократија и свештенство.

Када су то краљеви чули, захвалили су се; свештеници, научници, војници, државници такође. Било их је неколицина који су подигли свој глас, те су их рашчеречили. Остали су рекли: ако је то вама владавина, будите владари; ако је то вама племство, будите племићи. Шта да раде? Касније је епидемија добила већ и јеванђеље и започело је велико префарбавање света уназад, укаљати све што је чисто, оборити све што је велико, згазити онога чија се глава уздиже и затровати оно што је здраво. Тако нестаје и нестала је држава, нација, народ, рад, богатство, религија, љубав, лепота, снага, рат, племенитост, игра, укус, истина.

2.

Der Tempel brennt, ein halbes tausend Jahr muss weiterrollen bis er neu erstehe (Штефан Георге) – светилиште гори и мора да mine петсто година док се поново не изгради. Светилиште, свети круг заједничког живота, Теменос, гори. Тамна генерација је провалила и запалила га. Краљеви и племићи и државници и свештеници и судије и уметници морали су да га напусте. Од тада се живот налази изван светог круга: укаљан и непосвећен. Нема средишта, нема врховног, нема достојанства – само нагомилани плен, завера. Нема одговорности, само интерес. Беспомоћност. Одлука се обично тражила од бого-

ва, када је била опасност и недоумица, увек су народни Делфи говорили шта треба чинити: средиште је врховна одговорност, Власт, Господар. Сви Делфи су нестали. Теменос је разорен. Ево опасности и недоумице и нема одлуке, нема смера, нема циља, нема пута, само батргање, збуњеност, заблуда, срам, беда, сиромаштво, ужас, брига, грех, брука. Сви који су нешто знали, који су нешто разумели, који су нешто смели, ко је био неко, сакрили су се. *Der Tempel brennt.*

3.

Свети круг већ само један човек чува: песник. Не зна се да ли су га краљеви, свештеници, војводе, војници, уметници замолили да остане, или је сам прихватио задатак; или је само био последњи и кад су сви отишли, рекао је: издржаћу. Или ће коначно и он отићи и нико неће наставити и чувати Теменос.

4.

Од тренутка када је у светом кругу песник остао сам, владавину краља, достојанство великаша, ритуал свештеника, борбени нагон војника, праведност судије, страст трагања научника морао је да прихвати, све задатке уметника витеза, лекара, пророка, филозофа – од тог тренутка песник је прерастао правог песника.

Раније смо се могли задовољити историјом књижевности која је говорила да је песник израз националног духа. Јер раније песник заиста и готово искључиво и није био друго до израз. Мада не увек, али веома често, политичко биће које изражава свет или класе или слоја, или народа. Израз је схваћен на следећи начин: дух, слика, осећање били су дати готови у нацији, песник је налазио речи за њих и народ је самог себе разумео. Уколико је говорио ново, могао је бити израз само дате стварности.

Ако су народ, време, класа нагињали револуцији, он је певао о револуцији, ако је угушена, о угушењу, ако је слоњена, о поразу, ако је било наде, о нади. Увек то и само то што је било. Песник је био израз.

Затим је уследило раздобље психологије и песник је објашњаван психологијом. Политичар је постао геније. Психологија је одвојила обичног човека од даровитог и истраживала је степене даровитости. Велика даровитост је геније. Он се може докучити на тај начин ако буде схваћен. Ако могу да га схвате. Сасвим није могуће никада, јер је геније по квалитету другачији него обичан човек. Песник је виши психолошки квалитет.

Ове две теорије је покушала да повеже историја духа. Повезала је израз и генија и рекла да је песник онај који преживљава и сажима. У њему се сустичу историјска раздобља, погледи на свет, поступци и духовне струје. Он доживљава свет као целину у историји, сажима га, обухвата уједно и овековечује. Због тога је песник бескрајно важнији с гледишта историје и духа, него владавина, рат, или откриће. Песник је истински залог историјског духа.

У морфологији културе опет се јавља нова теорија. Песник је овде творац културе. Поезија је чинилац културе, као право, религија, уметност и дух. Култура је све створила почев од кајиша сандала до идеје о бесмртности: поезија се смешта негде између ово двоје. А ко је песник, неизвесно је; али целина културе захтева да постоји култура исто као и одећа, новац, или Бог.

Невоља ових теорија није што су оне неспретне и без фантазије и глупе и наивне и незграпне и лажне и примитивне и непосвећене. Јер су такве недвосмислено и без изузетка. Ниједна од њих не разуме шта је поезија. Свака га схвата као пасиван акт: израз, резултат психолошког квалитета, доживљај, сажимање, чинилац који ствара

културу. Управо због тога у овим теоријама не може се и не сме гледати друго до ли узалудни покушај непосвећеног човека масе да разуме песника. Напротив, све ове теорије нису друго до нагон који извире из зависти бића масе која тиме што покушава да разуме песника, песника обара на сопствени ниво и хоће да га изједначи са собом. *Tout comprende c'est tout mépriser*. Схватање израза, генија, доживљавања, сажимања и стварања културе јесте освета тамне генерације. Али још даље: ове теорије све без изузетка, опрезно, управо неће да запазе да је једино важно: активитет песника.

А на крају је најзначајније. Теорије се објављују у званичној књизи. И тамна генерација ствара књигу да би оправдала себе: јер само оно што живи то је управо супротност ономе из књиге. Оно мноштво помпезних теорија које објављује о песнику, само су празне приче, неозбиљне, јер су савршено иреалне и у стварности нико у њих не верује. У стварном животу песник није израз, нити он преживљава, нити остало, него је просто луда. Луда је због тога јер се не бави новчаним приходима, не труди се да дође на утицајно друштвено место. *Nur Narr, nur Dichter* – као што каже Ниче. То је схватање које извире непосредно из масе, то је опште, то је јавно мњење. Песник је, каже се с премоћном подругљивошћу, надмоћношћу, презиrom и унижењем: пајак, ништа друго.

5.

Крајем прошлог столећа се почела откривати. Нашли су се изоловани кругови који су из масе одлучно и намерно иступили, кругови који су видели да Теменос букти и да би сачувао свето место, на свом месту је остао једино песник. Али су видели и то да ако он хоће да достојно испуни свој задатак, песник мора да пробуди своју самосвест. Треба да зна ко јесте. У досадашњим теори-

јама запажена је или недаровитост која није умела чак ни да се приближи ономе што је желела да објасни; али је запажена и подмукла освета која је хтела да песника учини изразом, културним чиниоцем, значи зависним, средством, чак се знало и то да песника на крају сви ипак сматрају за пајаца.

Један од изолованих кругова, *Крајс* окупљен око Немца Штефана Георгеа, први је почео да схвата песника у његовом истинском бићу и поезију у њеној пуној стварности. Слика коју је стварао није потпуна. Круг Георгеа у свом схватању види још само пасивитет. Већ зна да оно од чега зависи цела судбина, не припада само песнику, него и народу, и човечанству: Теменос. Мора постојати ватра, црква, круг, место које човек посвећује боговима – магијски простор где човек улазећи изува сандале, јер је то света земља – где људски свет престаје – где гори ватра духа – где човек више није човек – него космичко чедо васионе – где, као што пише Маларме: наше биће постаје аутентично. Јер се поредак, лепота, узвишеност, племенитост човековог живота чувају у Теменосу.

Круг Георгеа разуме задатак песника у томе што је: Служба и Владање. Јер само онај има право да влада ко себе подреди; само онај је достојан владања који служи. Служи народу – ако и не овом народу – боговима, духу, чистоти, раду. Поезија је оваква служба високог реда. И влада духом, народом, лепотом и светом. И та владавина је поезија.

Чувар Теменоса је владалац и слуга. И песник овим служећим владањем чува средиште човековог бивства, *Вечно царство*. Маларме каже да је то *germe final* човечанства. Чувар свете баштине човечанства, божанског бивства, коме служи и у чије име влада.

Према *Крајсу* судбина песника је круг. Ако се у човечанству појави песник, у круг се окупе они који су према

својој судбини достојни да ступе на свето место. А они који живе у светом кругу, пак, оснивачи су и први становници Вечног царства. Тако око песника настаје нова заједница, прво племе новог и посвећеног народа који је средиште Царства.

6.

„Ко је у већој мери од других изручен Силама, или ко у појачаној мери располаже Силама, за друге је људе објект страха пун поштовања. Својом творачком снагом и запаљивом експлозивном материјом испуњен, његова околина га сматра толико опасним, чак страшним да се у додиру с њим примењују опрезни поступци, и сматра се за најисправније, ако и не потпуно, али некако га углавном издалека заобићи.“

То је биће *sacer*. Смисао *sacera* је двојан: значи свеца и проклетника, поштовања достојног и срамног, узвишеног и бедника. У древним временима *sacer* је био краљ. Он је био биће које је много више од других изручено Силама и у много већој мери од других располагало је Силама, стваралачком снагом и било је биће испуњено стваралачко – разорном експлозивном материјом, страховито – узвишено, које у име целог народа одржава везу с горњим светом и које је пред боговима заступало цео народ. Али је *sacer* могао бити првосвештеник, изузетни војвода, или државник, или војсковођа, кога су Силе користиле као своје средство у појачаној мери. *Sacer* је био свештеник који приноси жртву, пророк, пророчица, лекар, филозоф, у којима су деловале страшне и узвишене силе света, судбоносна космичка двосмисленост: стваралачки нагон и разорна страст, живеле су у појачаној мери. *Sacer* је био биће које је било у исувише блиској вези с проблематичним, несигурно блиставим, тамним и високим светом Сила. *Sacer* је био гранично биће које је

међу људима значило и заступало божанско, међу боговима људско и једном је ногом било овде, другом онде, у два света, с двоструким бићем, с два лица, живело је с две одговорности и спајало два света. Зато му се смело приближити тек опрезно, разговарати с њим тек одређеним формама, по могућности га не додиривати и увек га ословљавати именом и титулом који му одговарају. Зато му се смело приближити само савијених колена, оборене главе, тихим гласом, покорно, у свечаном оделу, само уз строго одржавање одређених прописа.

7.

У својој великој књизи Евола приповеда како је *sacer* – достојанство древног владоца бога – краља доспело ниже, у руке првосвештеника, како је даље тонуло међу аристократе, још ниже у племство, како је падало све ниже док се није изгубило. Последњих две стотине година историје биле су већ потпуна и видљива катастрофа када је нестао краљ, свештеник, аристократа, судија, уметник, ратник и није преостало ништа друго до само олош.

Нико више није био достојан да буде *sacer*: да посредује између људског света и Сила и света Сила и људи, да их активно повеже и означи. Нико више није био довољно узвишено-страшан за то да се према њему у додиру с осталим људима примењују прописи опрезности или да га тихо, у свечаном оделу, понизно ословљава високим именом. Једино песник.

Тако је песник постао потомак, симбол и чувар краљева, првосвештеника, војсковођа. Тако је песник постао потомак, симбол и чувар краљева, првосвештеника, војсковођа. Тако је песник постао *sacer*, објект страха пун поштовања, тако су се у њему ујединили свештеник, пророк, лекар, судија, филозоф, краљ, војско-

вођа – светац и проклетник, поштовања достојник и бедник, узвишеник и срамник: симбол присуства Сила међу људима.

8.

Недавно се појавила чудна књига о односу Гетеа и Шилера. Аутор тврди да су непоколебљива смиреност и надмоћна снага Гетеа пробудили у његовом пријатељу љубомору, чак и више, *ressentiment*. Не отворен. Очи у очи и у свесном дневном свету пријатељство је изгледало неизмењено чврсто и истинско. Међутим, у истинскијем и дубљем свету од дневног, Шилер није могао да поднесе богату слободу гетеовске природе која је била без сметњи и без страха. Чак се то претворило у завист која је у Шилеру све остало решавала и одређивала. Наравно, опет не отворено. Али ако би био свестан тога, престрављено би га одбијао и не би поверовао, толико је њиме овладао ресантиман који га је мрцварио да више није ни умео друго да мисли, ствара, осећа, пише, само оно што је извирало из ове зависти и што је било противтежа Гетеовој смиреној и ведрој слободи, без сметњи и без страха, и што је он кришом поткопавао. Завидљива љубомора се наметнула егзистенцији. Постала је стваралачки чинилац и цео човек је почео да се кристализује око ове тачке.

Увек је ненадокнадива катастрофа ако неко нешто не може да асимилује. Шилер је почео да губи Шилера и постајао је само негативни Гете, али такав негативни Гете који би мирно могао рећи оно што и Ниче за овакво биће: *auf mich schuf der ewige Hass* – и мене је створила вечна мржња. У овој егзистенцији судбоносно је да биће већ потпуно губи сопствену тежину и постаје сасвим антитежа и то антитежа онога кога дубоко и силно мрзи. Постаје његов препис и копија; јер у скривеној дубини

се диви свом пријатељу и то одушевљење је толико моћно да не дозвољава да сопствено биће дође до речи. Нема снаге за то да одушевљењу да слободног маха и не може да каже: задовољство ми је да живим у сенци ове величине. За то у њему нема довољно понизности; исувише је охол. Титански. Поштовање и дивљење препушта спољашњости и привиду, у којима пријатељство, онако насупрот томе, смирено расте на дневном светлу. Али у истинским ноћима, богату и широку ведрину пријатеља не само да не подноси, него чак ни сопствено дивљење према њему. Отуда је дању пријатељ без резерве и одушевљен њиме. Међутим, подсвесно све то не прихвата и силни ресантиман све цепа. А ноћу пак, разара себе мрцварећим отровом, јер не уме да буде тако слободан без страха. А опет то не може да прихвати, јер се у свести својој изнад свега диви пријатељу. Гете је у њему пријатељ и супарник - диви му се и мрзи га, одушевљава се њиме и мрзи га. Али и једно и друго тако што јасно види неизмерну надмоћ свога супарника, као што види и сопствену беспомоћност. У свом очајању, пак, већ и не може да мисли на своје уздисање, само на разарање другог. Толико га је заслепила завист са сликама нацртаним о надмоћи другог да се осећа пораженим и тако оборен – *Acheronta movebo* –призива Доњи свет.

Ако ово и није садржина књиге, али јој је отприлике то смисао.

9.

Треба одабрати такво место с којег се види зашто је однос Гетеа и Шилера био овакав и зашто је морао бити такав. Место се не налази ни у једном ни у другом од њих; ако би се могло, требало би да се испостави да је један или други био „у праву“. Малочас поменути аутор књиге суди из перспективе Гетеа и одатле заиста тако из-

гледа: јадни Шилер, пао је као жртва, јер није могао да се без резерве диви величини свога пријатеља. Наравно, могуће је становиште које гласи: својом већом снагом, делотворнијом магијом свога знања, Гете је уништио блажег и осетљивијег, али чистијег и вишег Шилера. Можда би се он могао позвати на одговорност и због ране Шилерове смрти: уклонио је с пута јединог човека који му је видео карте, чије је чисто и детињасто биће једино било у стању да препозна и открије истински смисао оне чаролије којом се Гете бавио.

Ово објашњење би било исто толико лажно као и претходно. Умесан суд није ни на једном ни на другом месту, него на трећем: месту на којем се налазио Хелдерлин. У оном песнику кога је светлост два претходна толико замрачила да није ни примећиван, непознат, изгубљен је живео свој живот и писао своје дело кога је Гетеова смирена и слободна ведрина исто тако притискала као и Шилеров етерски полет и чистота.

Како се могло догодити да од њих тројице Гете буде натријумфалнији, Шилер мање и Хелдерлину ништа није допало од тријумфа, а од њих тројице, пак, управо је Хелдерлин био понајпре песник, Шилер мање и Гете најмање?

Према класичном примеру антике песник је био херој и пророк. Древном добу је одговарала оваква песникчка егзистенција. На почетку 19. века, с обновом спољашњости класичне поезије, није се могла, међутим, поново створити песничка егзистенција древног доба. Светилиште је горело и Теменос је почео да се празни. Требало га је прихватити. Ко га пак није прихватио, одбацио га је. Песник је већ био *sacer* биће светог круга, који је пред Силама преузео на себе грехе народа. Једино су се у њему налазиле оне божанске силе које су могле да буду противтежа тамним гресима.

Гете није био човек који прихвата. Чак је управо био човек који само ужива. Фауст који је уживао, који је све отресао са себе да би могао остати надмоћно слободан и безбрижно ведар, непоремећено смирен и неометано без без сметњи. Шилер пак није завидео богатој слободи без страха. Шилер је осећао неподношљивим да песник који располаже тако божанским способностима, као Гете, тако без саосећања одбија оно што је тада већ морао да прихвати *Poeta sacer*. Шилер је само починио грешку што је веровао да само Гете може извршити прихватање на себе великог магијског акта. Сматрао је исправним ако чување Теменоса и прихватање тамних грехова прихвата Гете, веће и више биће од њега. Поред свог пријатеља, самог себе није сматрао достојним за ову узвишену службу. Патио је што Гете то не разуме, не зна о чему је реч. Или је још више патио, јер је видео да је Гете врло добро знао шта би требало да учини, али није хтео да одустане од личног мира и бескрајног инстинкта уживања, од фаустовске жудње за срећом и титанске страсти за радосћу, таму је свесно избегавао и пред потресном суштином светске ситуације је затварао очи, прећутао је, порекао, слагао. Гете је избегао задатак *Poete sacer*. Али онај ко избегне задатак, натовари га другоме. Чување Теменоса је тако између њих двојице допало трећем: Хелдерлину. Ко не прихвата, тај пребацује на другога, ко не преузима на себе, тај ставља на другога. Тако су њих двојица, Гете и Шилер, пребацили, тако су пренели обавезу Светог круга на јединог живог у том добу који ју је прихватио и узео на себе, на Хелдерлина. Коначно је настала ситуација која је запажена тек стотину година касније, да истински песник немачке класике није био Гете и није Шилер, него Хелдерлин. Зашто? Јер оно што је Шилер понудио свом пријатељу из поштовања: достојанство чувања Теменоса, Гете је одбио. И достојанство је

пало на онога ко га је прихватио. Ко га је преузео на себе и поднео све што је дошло и било – све грехове тамнине народа. *Er fernab fühlt allein das ganze Elend und die ganze Schmach*, као што Георге пише: у себи самом он осећа сву срамоту и сваку беду.

10.

Средином столећа ситуација је све јаснија. Бодлер већ зна да нема избора: песничка судбина већ није смире-ни израз, није геније, није преживљавање, згушњавање, херојство, ни пророштво. Бити песник значи прихвати-ти чување свих симбола остављених и напуштених људ-ских достојанстава. Песник за сада мора да буде краљ, свештеник, филозоф, судија, војник, државник и то - не-подношљивије од сваког задатка – далеко, сам, осамљен, у тајности, без славе, чак далеко држећи масу, скривајући у себи смисао свога дела и не изговарајући ни једну реч о значају своје личности. *J'ai plus de souvenirs que si j'avais mille ans... je suis un cimetiere.. un pyramide, un immense caveau, qui contient plus de morts que la fosse commune* – суд-бина ми је тако тешка као да већ живим хиљаду година... гробље сам... пирамида, голема провалија у којој је ви-ше мртвих него у колективној гробници. Песник је гроб помрлих краљева, војника, уметника, свештеника, он у себи чува људску величину све до васкрсења. И о томе нико не сме да зна: *être un saint et un héros pour soi-même*. Тајна. Ову судбину је мало њих понело без катастрофе.

11.

У судбини *poete sacer* најтеже је поднети нов однос с народом. Песник судбину народа преузима на себе. Овај обред, међутим, мора остати тајна, јер ако се открије, гу-би се смисао мистерије. Сем тога, чим се обред раскрин-ка и значење песничког бића постане очигледно, народ

га сместа оклевета. Јер је народ већ пао тако ниско да своје грехове не види; осећа се недужан, чист и узвишен. И када угледа песника преплављеног преузетим гресима, одједном је присиљен да препозна ситуацију. Зна да у *poeti sacer* види самог себе. Зна и сада више не може да по-рекне да живи у обесвећеној срамоти. Када бедник види патника, „проклетника“, веома добро зна зашто бедник пати и још боље зна ко је заправо проклетник. И онда се у демонској страсти букнулим гневом баца на песника, баца на њега блато, исмева га, измишља гласине о њего-вом лудилу, прогони га, пориче. Не подноси га. Не сми-рује се док га не упропасти. Док не поломи огледало које показује његове сопствене гнусобе. Пре 18. столећа није се знало за тип порекнутог и криво схваћеног песника. А за последњих двестотина пак, уопште и није било истинског песника који није пропатио поруге и прогоне и оваква понижења и коначно, овакав слом.

Песнику је тек релативно касно пало на ум, према крају века, будући да се ситуација обрнула због проме-не односа с народом, да он јавност више не сме да поже-ли. Напротив. Мора да тражи заштиту како би избегао додир с публиком, популарност, додир с обичним чове-ком. Ко то не зна, њега ништа није могло спасти од срам-не пропасти. Ко је знао, он је створио сопствени метод да би себе одвојио од народа. Морао је на неки начин да буде недоступан и недодирљив. Јавност је требало држа-ти на одстојању. Скривао се и живео у тајности; писао је тешко разумљивим језиком; уздизао се у високи духов-ни свет; налазио специфичну и личну симболику. Песни-штво је чувало такву мистерију унутар које је требало да остане и само су посвећени знали за њега. За тајну су чак сазнавали, и они који су је могли сазнати, тек накнадно, после песникове смрти. Као да се није смело знати код кога и где гори свети пламен. Трбало је сакрити пламен

пред олошем који је тражио смрт за свакога ко га је узнемиравао у његовом тоњењу у мочвару.

12.

Маларме је био први песник који је увидео да је смисао изгубило и планско скривање. Јер ко себе затвори, пропастиће; истински живот се не може живети у безваздушном простору, у палати духа, у лажном оделу. Истина је да песник не сме да тражи народ; свака поезија која жели популарност, издаје себе. Изузетака нема и не може их бити. Али повлачење не разрешава положај, јер испред народа затворена поезија постаје приватна ствар и претвара се у бесмисленост. Неопходно је отварање, без обзира како ће је народ разумети и за шта ће је сматрати. Тиме што се песник скрио и избегао поругу, прогон, слом, хтео је себе да извуче испод крајњег корака *poete sacer*. Хтео је да спасе себе као чувара Светог круга. Онда испуњава судбину чувара Теменоса ако постаје жртва. То је истински смисао живота *poete sacer*: када је узмакла свака људска величина и остало празно свако божанско место, он стоји овде, сам, као чувар свете ватре и због те ватре и на тој ватри самог себе треба да жртвује. Због тога је *sacer* песник: због тога је преузео чување Теменоса како би ватру хранио сопственим животом и одржавао је својом смрћу. Због тога је он узвишен и страшан, божански и проклет, светац и бедник. Жртва није позоришна ломача, није јавни аутодафе, погубљење, патетична и питорескна смрт, која насликана може да се окачи на зидове соба. Примера за то било је доста од Хелдерлина преко Бодлера до данашњих дана. Не одиграва се овде делотворна трагедија, него дуго и трошно расуло храње-но лаганим и тихим мукама, хистерија живаца, маније, болести, калне сумње, страх, тоњење у прљавштину, срочавање, отрови, загушљиве невоље и гушење међу смр-

дљивим запарним гасовима. Жртва се збива на исто тако скривеном месту као и победа: песникова трагедија у истој таквој тајности се претвара у жртву. И у истој тој мистерији он постаје победник, као што је ту и подлегао. Јер је овде све симболично, чување Теменоса исто тако као и прихватање грехова, слава додира са Силама и проклетство срамног слома. Мистерија о којој нико не сме да зна: односно, коју треба живети, независно од тога да ли је виде или не виде и ко је види. Не треба се скривати. И не сме се. Али не треба ни иступати пред јавност. То се не сме. Једино што се сме и што треба: прихватити. Узети на себе судбину и постати жртва.

13.

Сада нам не може бити задатак клањање пред узвишеном и богатом поезијом Малармеа. Оно о чему је сада реч само је да „искључивање из поезије свега што није такозвано уметничко, песника је притиснуло на ивицу провалије“. Затварање је довело до краха. Поезија је почела да постаје препредени занат и филологија. „Ово противприродно апстрактно биће сенки, које се састоји од чистот дестилата естетског идеализма, даље је већ неодрживо и треба се с њим обрачунати.“ Размажени и погрешно васпитани глас Ја мора да занеми. „Треба напустити топли дом, треба задавити празну таштину и треба искоренити клонулу лажну аристократију мишљења.“

Охолост религије лепоте и „апстрактна невиност“ лепоте песника који на удаљености од себе држи масу – постаје демонски поетички дух појачан до надљудског, као Иродијада која је остала невина и неплодна, јер је сачувала, само за саму себе и за огледало, своју седефну кожу, плаве чуперке и мирис своје косе, ону звездану лепоту пред којом лавови обарају главу и склапају очи. Није то жртва! Не треба овако, невинно, бесплодно, не познајући

свадбу, као хладно драго камење, песник да жртвује лепоту: Ничему. У Малармеу се пробудила сумња да поезија не може остати једном и заувек у високој палати духа и да песник не може вечито бити парнасовац. Чак и да уопште нема једном заувек и вечито решења: сваки песник поново, изнова и испочетка почиње и мора да проживи до краја судбину која је њему посебно намењена. Свако, непрорачунато и унапред незнано, треба да постане жртва како се унапред не би могао припремити. Онда би већ постојала олакшања, могућност за увежбавања, човек би могао да се навикне и могао би то да изучи. Бодлерово доба је минуло: он је тако био жртва; и доба парнасоваца је минуло: они су тако били жртве; и Верленово доба је минуло: он је тако био жртва. Маларме је открио да он мора бити другачија жртва и прихватио је.

14.

Величина и опасност данашње песничке егзистенције је нигде не искрсава тако отворено као код Штефана Георгеа. Није започео оним што се могло очекивати, да се појави пред јавношћу и да распе оно злато што јесте поезија. Напротив: морао је остати изван заједнице. Обрнуо се однос са заједницом: задатак није потрага за популарношћу, него одбрана од популарности. Георге је сместа увидео да у поезији постоји нека тајна коју нико не сме да зна. Али је истовремено видео да је и Маларме, с друге стране, у праву: у модерном свету се осилио стерилни дух, који је наука довела до тријумфа, провалио је и у поезију. Користи дестиловани и оплевени језик, протерао је дајмона из језика. То је *poésie pure*, с којом заједно иде и стерилни човек – „ужасна визија дела од стакла“ – „грех чистог погледа“. Остати изван заједнице, па ипак живети плодним животом с творачком дајмоновом речи: то

је Георгеов задатак и то је био за њега *Крајс* – неколико, али само неколико људи, који нису знали да живе обесвешћеним животом: Круг.

У Георгеовом кругу, као нигда, остварио се побожни ваздух Теменоса. Чуvari светског пламена, као витезови округлог стола Грал, прибављали су славу различитим начином писања, као песници, историографи, филозофи, али не за себе, него невидљивом сакралном средишту. Јер је тријумф Ја постао светогрђе у времену у којем индивидуа може имати само један позив: самог жртвовати и умиловити Силе које срозавају народе и заједнице. У томе треба разумети велику реч Георгеовог круга: Служба, Снага и величина сваког члана круга испољава се у служби Светој ватри. Више је то био витешки ред него књижевни круг, али су пре били апостоли Свете ватре, него витезови.

15.

Треће име, име енглеског песника Роберта Брициза само зато нека буде овде како би показало пут који ни геније још није дотакао, али га је морао наћи и човек високог укуса. Брицизова поезија поред Малармеа и Георгеа ништа не значи. Али ако енглески песник према својој природи и није био посвећен и ако и није био *sacer*, његов отмени дух и висока људска суштина знали су за *sacera*. Данас постоје два знака распознавања озбиљности песника: први је песничка метаноја: уместо потраге за популарношћу, трагање за одбраном народа; други је *accent religiueux* – религиозни акценат, што није друго до ли да песник открије: Силе су га одабрале за нарочит задатак. Код Брициза се могу наћи те две црте, али будући да му је геније слаб, остао је неплодан. У свом великом делу *Testament of beauty* описује религију лепоте; чисто је то дело, истина, пре естетика него песничка религија. Језик

му је ближи стерилном него дајмоничном. Још неизлечен од болести коју Маларме назива *maladie d'idealité*.

16.

Неколико сјајних модерних аутора заступа мишљење да кад је Наполеон доживео слом, лице света се морало изменити. Наполеон је био последњи велики човек који је покушао да очува баштину вечног човечанства, односно да је поново преузме. Шта је ова баштина вечног човечанства? Ако човек упита то онога који о томе највише зна, Француза Рене Генона, овако би се могло сажети: баштина је непрекинута одржавање везе која постоји између човека и трансцендентног света, свести о човековом божанском пореклу и о његовој сличности с богом, као о једином задатку очувања људске судбине.

После Наполеоновог пораза колективно очување баштине је постало немогуће. Испоставило се да је у народу, који је постао маса, избледела свест о пореклу, чак се и изгубила. И Наполеон, уместо да је успоставио баштину, морао је да се задовољи негативним: преузео је на себе пробуђене страсти демонског света Француске револуције, и постао је жртва. Силе су му изрекле *sacer esto*, као римски понтифeksi жртвеној животињи: буди света и проклета, и у овом освећеном проклетству изгину у име народа. Наполеон је последњи *rex sacer*, трагични краљ, коме није могло да успе успостављање јединства човечанства, и пропао је у узвишеном подухвату да трансцендентни свет поново повеже са историјом. Тиме је баштина прекинута; очување везе са трансцендентним светом исклизнуло је из руку краља, то је онај тренутак када се *poeta sacer* појављује у историји света: у лику Хелдерлина, Китса, Шелија.

17.

Ни историја књижевности, ни сторија духа, ни психологија, ни социологија, ни морфологија културе не разумеју и не могу разумети песника, јер је свака од њих наука и отуда жели да му се приближи одоздо: из друштва, из односа, од претходника, од утицаја. Али ко лик *poete sacer* жели да разуме само по томе што је жртва, такође ће погрешити. То је само пасивна страна песника и песништва, пропаст у подухвату, што је на вишем степену, управо победа. Преузимање на себе универзалне људске судбине је битан моменат, јер: у којој мери сам песник себе предаје, и тежиште се све више премешта на бивство. И само се у свету бивства може збити оно што није успело Наполеону, *rex saceri*: реинтеграција универзалног човечанства – успостављање јединства, поновно остваривање јединства, историјског и трансцендентног света. И овде следи оно што није разумео ни онај који је већ наслутио песничково биће-жртву. Потпуност разумевања зависи од тога да човек открије: суштина песничке егзистенције не почива на овом пасивном, него на активном моменту. А та активност је: песник не само да чува баштину, него је увек изнова ствара и то снагом логоса, речи. Када краљевска владавина није могла да одржи везу с божанским бивством, наступио је песник који одржава везу: речју. Али не само да је одржава, него је непрекидно поново ствара, као уговор, мост и везу – наставља вечну људску традицију и обнавља савез с божанским.

18.

Сада је већ сазрела ситуација да се повуче паралела између античког и модерног песника. О песнику, као о чисто друштвеној, или историјској, или духовној појави, никада се није могло просуђивати без остатка ни у једном времену. Песник је увек био вид баштине, узете у

Геноновом смислу, и задатак му је: непрекидно одржавање везе између човека и трансцендентног света, свести о божанском пореклу човечанства и о његовој сличности с богом, као о једином битном задатку очувања људске судбине. Антички песник, индуски, ирански, кинески, египатски, грчки, живео је давно у таквом народу који се и сам, заједно са свима, са свештеницима, војсковођама, краљевима, налазио у баштини и традицији и ту није требало да се изнова ствара. Разлика између античке и модерне егзистенције је управо у томе што ондашњем човеку није био проблем повезивање историјског и трансцендентног света, него су стварност и факат били дати заједно с човековим животом. И управо због тога је то што су постојали *sacer* песник, пророк, филозоф, краљ, државник, било само по себи разумљиво у животу заједнице, сви су били свесни тога да постоји *sacer* биће.

Разлика између античког и модерног песника није пасивна егзистенцијална ситуација. Разлика је у томе што модерни песник, препуштен себи, исмејан, несхваћен, жигосан као пајак, на раменима му тежина симбола свих људских величина, потпуно сам и из самог себе треба да очува баштину и да је поново створи снагом Свете речи - мора да обнови савез између божанског бивства и људске судбине. Када је Исус извршио чудо и ученици се задивили, он је рекао, не ученицима, него човечанству: не чудите се, јер ћете вршити чуда, која ће бити много већа од ових које сам ја извршио, у моје име. Обнова савеза између људске судбине и божанског бивства: задатак је краљевске, свештеничке, државничке, али свакако *sacerske* судбине.

Све то није знао и није могао знати антички песник. Али су се два песника сусрела у открићу творачке суштине логоса. Песник је оно биће које користи прајезик. Ни разговорни језик – поремећено средство; ни стерилни је-

зик, иродијадински језик апстрактне невиности којег се Маларме толико ужасавао. Песников језик је дајмонички језик, који традиционално чува у себи сва имена Сила свемира – чува у себи магијске чаробне знаке којима се ослобађају или обуздавају Силе, – чува у себи сећање на божански пралогос. Шта је ово сећање на пралогос? – способност стварања снагом речи. Пралогос је реч која твори бивство, која твори свет. За овај језик Хелдерлин каже да је најопасније људско добро. *Sacer* је реч у којој се накрцане крију надљудске силе и непосвећена рука својим додиром може избијати чудовишта. Само онај чије је биће *sacer* може знати начин магијског додира. Други не сме ни да је изговори, јер ће изазвати опасности за себе и за човека. Непосвећени, мађионичарев Шегрт, њега демон не служи, него га уништава.

Пасивни задатак *poete sacer* је да буде жртва – да преузме на себе демоне произашле из срозавања народа и да пропадне; активни задатак: увек изнова, из себе самог, судбоносно остављеног на цедилу, стварати везу човекове судбине и божанског бивства уз помоћ логоса. Оно што су поквариле таште, профане и непосвећене руке треба опет поправити, с тим што непрекидно треба показивати више: истргнути бивство потонуло у материју, донети светлост, снагу, знање, дубину, истину, лепоту, чудо и чак и од тога више, јер: у моје име ћете вршити већа чуда него ја. Тиме што сам ја изручен Силама још није довољно, морам да њима и располажем. Није довољно доживети свет, треба га изнова створити. Божанско бивство за човека није само отворено, него га увек изнова треба отварати. И што за то треба да платим, није мало: то сам ја сам морам постати жртва. Али није довољно да пропаднем, и жртва је мало: снагом речи треба да отворим надљудско. Тек тада могу бити *sacer*.

ПРИЈАТЕЉСТВО

1.

Платон каже да је прареч заједнице закон, Аристотел каже *Филија*. Обојица могу бити у праву. Оно што их одржава заједно, то је закон изнад бића. Али оно што ствара заједницу, то је пријатељство које живи у бићима. *Филија* значи пријатељство, али ово пријатељство није идеја. Много је више само биће. Где постоји раздор, претпоставља се да је присутан Ареј, олујни; где постоји љубав, претпоставља се да је присутна Афродита, она која разрешава противречности; где постоји пријатељство, претпоставља се да је присутна богиња *Филија*. И Аристотел мисли, ако много хиљада и милиона људи станује на једном месту, говоре једним језиком, негују једну баштину, придржавају се једног моралног реда – то је све чудо богиње *Филије*. Без ње би Брије био у праву, јер он каже: изненађен сам што човечанство не живи у једној држави, не верује у једну религију, не говори једним језиком – ако погледам многоврсноост људских карактера, темперамената, талената, интелигенција, ја сам пре изнанђен: како и два човека могу да живе под истим кровом а да до јутра један другог не задаве. Чудо је богиње *Филије* што међу бићима која реже једна на друге постоји нешто као заједнички стан и заједнички језик и заједнички обичаји. Без ње бисмо били тек усамљене звери. Заједницу ствара богиња Пријатељства, и зато је прареч заједнице: *Филија*.

2.

У односу на то о чему се водила реч у последњих стотину година, ћутање о пријатељству је сасвим чудно. Постоји само једно значајно дело, Емерсоново. У античком свету нико га није заборављао. Али што се данас тако мало пише о пријатељству, узрок није сасвим у томе што је оно класична тема, а човек је данас мален за класичне теме. Узрок ће пре бити у томе што је пријатељство класична веза, а данашњи човек је мален за класичне везе. Човечанство још никада није било тако близу томе да постоји само неколико бића а да се толико мноштво претворило у звери и да из заседе реже једни на друге. Површан је насилни колективизам масовних религија. Испод њега живи човек који је већ скоро спреман да до јутра удави човека који живи с њим под истим кровом, само зато што се овај разликује од њега. Свако ко данас пружа руку према некоме, требало би постиђено да проживи како се не разуме управо оно што је једино битно. Али нико се не може позвати на одговорност. Јуче сам према некоме испружио руку, и није је приметно; данас је неко према мени испружио руку, и ја сам онај који је није приметно. Живимо живот без *Филије*, и везе које још постоје међу нама, можда су остаци старих, можда предумам за будуће; из данашњице не извире пријатељство.

3.

Аристотел вероватно ипак греша када каже да могућност заједнице ствара *Филија*. Заједница није више или мање. Заједница је друго. Потпуно и савршено и темељно другачији живот, бивство, могућност, стварност, чудо и мистерија. У последњим годинама је нађен израз за њу, кажу да је веза Ја и Ти. За заједницу су неопходна бар три човека. Али тамо где је троје, *Филије* више нема. Ја и Ти су два. Увек само два. Један више него кад је

човек сам, један мање него кад је човек у заједници. Веза Ја-Ти посебан је егзистенцијални круг: специфичан круг бивства између индивидуе и колектива. Између усамљености и заједнице. Између осаме и мноштва. Између Један и Три. Ово Два је место Филије у свету.

4.

Астрологија је простор човекове судбине изделила на дванаест делова, или како она каже, позорницу људске судбине дели на дванаест кућа. Такве су куће: личност, имање, учење, дом, брак и друго. Кућа је означена и за пријатељство. У огромној литератури модерне психологије нема ни речи о пријатељству – из ове једине чињенице произилази колико астрологија има више осећаја за целину људског бивства. Астрологија зна и да пријатељство нема никакве везе са заједницом, нити са Ја, нити са љубављу. За Филију је означена посебна кућа, она има исто толику тежину и значај као позив или смрт. Пријатељство није просто дружење, као што пријатељ није чисто друг. Није саборац, није колега, није партнер. Оно што се догађа у кући пријатељства ниједна друга веза не може да замени. Пријатељ се ничим не може заменити. Постоје људи неспособни за пријатељство; има оних који су неподесни за пријатељство; постоје они око којих увек има некога; и има оних чији живот пролази у глади за пријатељством, а да ни једног јединог нашли нису.

5.

Монтењ пише да љубав никога нема обичај да пита. Долази када хоће, и човека немилосрдно обара као елементарна сила. За пријатељство је неопходна сагласност. Пријатељ ми је онај кога слободно могу избрати. Истина, када је већ одабран, принуда је. Више не могу без њега. *Il me semble n'être plus que deuty* – изгледа да сам

нечему само половина. Али ме ни онда не обара. Увек је питом и без страсти. Филија је најнежнија богиња од свих божанских бића. Љубавник каткада уме да осети радост или невољу одстуне љубави, и каткада може да јој погоди жељу. У љубави је то изузетак, у пријатељству је природно. Увек знам и морам да знам шта се с њим догађа и шта мисли. Ништа не може остати скривено ни пред њим, ни преда мном. Али то није услов пријатељства; искрености не претиче пријатељство. То мисли само онај ко нема појма о пријатељству. Кога је богиња повезала, с њега отпада свака лаж и маска. Не извире пријатељство из искрености, него искреност из пријатељства. Прво је Филија, а остало су њени дарови.

Монтењ говори о грчким облицима контакта и каже да су били овакви: природни, друштвени, љубавни и гостински. Али Филије нема ни у природи, ни у друштву, ни у љубави, ни у гостима. Пријатељство је Филија.

6.

Емерсон тврди да је пријатељ парадокс природе, а истовремено њено ремек-дело. Једино биће, каже, од кога не желим оно што има, него желим оно што је он сам. Уколико су се бавили пријатељством, то тврде и новији аутори. То су: Шелер, који пише о облицима симпатије, Бубер, који је најлепше изразио везу Ја–Ти, који је на овој вези изградио читаву есхатологију, Барт, Гогартен, Јасперс, Клагес, који је написао много лепих делова о *Zweisamkeit*-у. Али сваки од њих негде промаши. Један мисли да пријатељство, однос Ја–Ти није ништа друго до копија односа Бог–Човек. Други да је витална, трећи да је метафизичка, четврти да је егзистенцијална веза. Ниједан не види да је овде реч о нечему што је несводиво на друго и што је необјашњиво из друге позиције. Ниједан не види да је пријатељство стање освећено од више Силе.

Можда би се овако могло дефинисати: бивство се помера према кругу јединке и ту се остварује. То је обоготворавање Ја. Човек полази од оне метафизике да само Ја може бити вечно и бесмртно, због тога овамо ставља тежиште.

Бивство се пак помера и према заједници, и тамо може да се оствари. То је обоготворавање заједнице. Човек полази од оне метафизике да је само заједница, као род, нација, религија, вечна и бесмртна, и због тога овамо ставља тежиште свога живота.

Пријатељство је онај круг бивства, где остаје и Ја, остварује се и заједница и живи даље нетакнута, али између њих двоје и независно од њих настаје сасвим нова, трећа могућност бивства, која се не може извести ни из прве, нити из пријатељства не личи ни на један други облик. Потпуно засебан круг. Зашто? Јер има сасвим засебног бога. Филија ствара свет Филије који се не може побркати с другим. То је свет пријатељства.

7.

Заједници мушкараца још нико није посветио посебну пажњу. Пре свега савезу, монашком реду, удружењу, војсци. Мушкарац воли да срасте, и да би подвукао важност овог срашћавања, проналази ритуалну сполашњост. Витезови измењују мачеве и једни другима полагају тајну заклетву. Монаси и војници носе једнаку одећу, седе у реду, ступају укорак. У сваком случају, одређују се обавезни прописи, и подређују се начелима као монашка заклетва, витешки морални закони или војни прописи службе. Ако се погледа расут начин живота жене која живи за себе и готово располаже сопственим средиштем, пашће у очи колико се мушкарац везује за свој клуб, за свој витешки клуб, зашто воли прописе, униформу, измену мачева и ступање укорак. Могуће је,

ако би жена вршила послове човечанства, никада не би настало нешто као народ, заједница, држава. Никада не би написале законе и не би носиле униформе. Могуће је да је колектив дело мушкараца, и држава није ништа друго до нарастао монашки ред или мало умекшана и олабављена војска.

Шта је у овоме радост и озбиљност, то сваки мушкарац зна. Једанест мушкараца повезује савез и стоји наспрам других једанаест мушкараца; задатак је да се лопта упути у гол противника. То је фудбал. Све је на окупу што је карактеристично за мушки колектив: пропис, завет, униформа, противник. И игра је тако важна да педесет хиљада људи гледа заустављајући дах.

И ако неко зна шта је бити у рату, логору, прихватити се опасног подухвата, живети на ратном броду између живота и смрти заједно са четрдесет осам сличних мушкараца, ако преживи оно што Амундсен или Шаклтон говоре о својим друговима, учесницима експедиције на Антарктик, о надмоћи, о смирености, о одрицању, о солидарности, о хумору, о услужности, о самопрегору, које су ови људи показали једни према другима, почеће да схвата шта је оно што твори и одржава мушки колектив. И почеће да схвата да је пријатељство могуће само међу мушкарцима.

8.

Пријатељство настаје само тамо где два мушкарца не само да један другом чувају целовитост бића, него иступају из сопственог Ја-крuga у круг двојице, јер знају: то је оно место где се у целовитости пријатеља сопствена целовитост удвостручује. Целина се само целином може допунити. Као што тлачење коначно потисне и само тлачење. И као што се потпуност само потпуношћу може употпунити. Отворен могу бити само у отворености сво-

га пријатеља, искрен само у његовој искрености. Пријатељ у свом пријатељству и он у моме. Нема хијерархије, редоследа, узастопности. Вредности су потпуно признавање узајамне једнообразности. Пријатељи су једнаки. Јер тамо где су они, нема разлике. Место где живе, налази се изван конкуренције. Пријатељство расте и постоји и живи и пролази на егзистенцији. Круг пријатељства није круг живота, него бивства. Пријатељско руковање знак је сусрета у вишем свету.

9.

Свако пријатељство почиње магловитим осећањем да смо се већ негде срели. Као да смо давно били браћа. Чак, као да смо били близанци. И зато је сусрет поновно виђење. А када се човек одвоји од пријатеља зна да је тај одлазак само привид. Негде остаје с њим заједно, као што је био с њим заједно и пре сусрета.

10.

Елементарни Ерос је она древна повезујућа Сила која држи заједно атоме, уједначава супротности. Елементарни Ерос има два детета, једно је добило царство љубави, друго пријатељства. Та два детета су Афродита, богиња љубави, и Филија, богиња пријатељства.

11.

Љубав измами, пробуди и распали све снаге човека. Другачије речено: љубав буди све страсти. Још прецизније: љубав ослобађа све демоне који постоје у човеку.

Пријатељство човекове снаге доводи у сагласје. Другачије речено: пријатељство обуздава све страсти. Још прецизније: Филија је једина богиња чија појава успокојава и мири елементарне демоне.

12.

Љубав и пријатељство имају само једну једину сродну црту, а то је: ако се распадне, узрок никада није Други, него увек Ја.

13.

Тајна љубави јесте да од двоје постаје једно, тајна пријатељства је да од двојице буде један. Зато је љубав обрнуто пријатељство, тако што из једног нешто увек пређе у друго. Понекада је љубав таква као да од једног постаје двоје, мада је одувек и било двоје, и само их је љубав начинила једним. А пријатељство је понекада такво као да од двојице постаје један, иако су одувек били један, само их је пријатељство начинило двојицом.

14.

Жена заборавља пријатеље, љубави никада.
Мушкарац заборавља љубави, пријатеље никада.

15.

Постоје историје штампања књига, ковања новца, навигације, одевања, употребе дрога и керамичких посуда. Пријатељства, не постоји. Зашто? Историја пријатељства јесте: Лао Це и његови пријатељи, Буда и његови пријатељи, пријатељство у Тројанском рату, Хармодије и Аристогитон, Сократова пријатељства, витезови Грала, пријатељства сликара, уметника и песника, Георгеов круг.

16.

Из пријатељства су искључена три узрока: таштина, охолост и иронија. То су три основна облика уздицања Ја. Сва три затварају и искључују. Сва три су аутистичко понашање и користи их онај човек који по сваку цену жели да се разликује. Таштина у другом човеку тражи и

налази само огледало; охолост хоће само слугу и подређеног кога може да презире; иронија само несавршеност. Знамо да је свако огледало, слуга и несавршен. Али знамо и да то није важно. Пријатељ сам себе чини огледалом, слугом, несавршеним. И ко то не разуме, и не узвраћа слично, он не повређује човека, него пријатељство.

17.

Пријатељство има четири облика: јуначко, интимно, духовно и играчко. Али право пријатељство уједињује сва четири и због тога се мирно може рећи да су то четири димензије пријатељства. Јунаштво је: жртвујем за њега живот; духовно је: где сам заједно с њим, то је свет духа; игра је: играм се весело с њим као дете; интимно је: отварам му се.

18.

Гете каже да није довољно ако је човек склон да жртвује живот за пријатеља – треба се за њега одрећи својих убеђења.

19.

Колико је Филија поштована у античком свету показује и то што је она само тамо имала статуу. Касније је статуа представљала или једног човека, бесмртно Ја, или групу, бесмртну заједницу. Заборављено је бесмртно два. Хармодије и Аристокитон, успомена на два Атињанина, споменик је пријатељству. У њему се налази оно што је битно за пријатељство: загонетно удвајање бивства у толикој мери да би човек, ако би тако био постављен само један мушкарац, знао да је он само половина нечега.

Лоренс за пријатељство Ловца на медведе и поглавице индијанског племена Делаваре каже: дубље од рођаштва, дубље од очинства, дубље је од мајчинства, дубље

је од љубави – тако је дубоко да у њему нема ни љубави – *so deep that it is loveless*. Нестала је из њега свака симпатија, наклоност, жеља, љутња, страст, оно је тако дубоко да човек тамо досегне само својим најдубљим жилама. У овој дубини влада тишина, непомућено спокојство и непокретан мир. То је свет идиле. То је златно доба. Оно што се у љубави само ретко, на трен остварује, срећа која блиста безграничним спокојем: то је у пријатељству стално присутно. Пријатељство се препознаје по томе што је идилично. Заједница не зна за овај мир. Заједница златног доба још се није остварила на земљи. Мир једном може да проживи и усамљеник, само ако га богови посебно воле. Мир лебди у пријатељству и онда ако два пријатеља крећу у бој, и онда ако мезете поред ватре на ивици шуме, и онда ако се играју, и онда ако један живи преко мора, а други с ове стране, на удаљености од десет хиљада миља. Изгледа да се у идилично бивство може и сме ступити појединачно само по божјој милости; заједнички, изгледа, бар за сада, није могуће. Мушкарац и жена никада не могу толико срести да би им се отворило златно доба – више од једног трена. Пријатељство започиње тиме што обојица ступају у идилу. И ту нема потребе за жудњом, жељом, снагом, битком; идила не зна за недостатак и сваку страст задовољава. Зато је пријатељство дубље него љубав.

Оно што ступи у онај највиши круг бивства, што се назива златним добом, што је идила, то је сасвим савршено окончано, потпуно и готово. А што је потпуно, савршено и готово, то је класично. Пријатељство је класично решење живота. Зато је пријатељство поштовано у античко време, и зато се не схвата данас. Класично је оно где се основа бивства јавља у кристалној светлости. Зато је творац класичног начина живота и његов чувар: Филија.

Постоји нека неразумљива веза између пријатељства и звезда. Зашто је пријатељ звезда? Зашто је звезда пријатељ? Јер је тако далеко па ипак живи у мени? Јер је моја, па ипак недостижна? Јер простор где се сусрећемо није људски, него космички? Јер не жели ништа од мене, ни ја од њега? Само да буде и овако како постоји и он постоји и ја постојим, то је нама двојици савршено довољно? Нема договора. И не треба. Али ако и не треба одговор, према пријатељу ћу увек осећати да је звезда, неразумљиво блистање свемира према мени.

21.

У људском свету, пријатељство је било, биће и остаће облик класичног начина живота. Изхуманог мутног иреалитета, који се на необјашњив начин назива реалитетом, иступа пријатељство и живот разрешава на песнички начин. Кажу да љубав човека чини песником. Често. Пријатељство живот чини песничким и поетским. из љубави се брзо губи поезија, јер је за љубав све само средство како би се две највеће супротности универзума, мушкарац и жена, стопили у једно. Само пријатељство је ова поетичка веза. И песме не пишемо, него их живимо.

Могуће је да је Аристотел то разумео када је рекао да је прареч заједнице: Филија.

ХЕЛОИЗА И АБЕЛАР

1.

Само пролазно дело вреди објавити; бесмртно дело може остати у рукопису. И после смрти аутора служавка може слободно да рукопис скупи у корпу за рубље, да га однесе у кухињу за птопалу. Што је једном написано бесмртно, његово бивство више не зависи од људског сећања. То дело је негде другде победило, вечно и коначно. Није хтело признања, није желело глас, није жудело да поучава, није тражило новац, ни власт, и није желело да се допадне. Чему глас, новац, моћ, слава, признања? Готово свако дело се збива овде на земљи, између човека и човека. Желим да некога убедим, желим да забавим, да поучим, да се борим, да расправљам, да освајам, да завидим. Бесмртно дело се не збива овде. Негде више. Негде дубље. И оно што се налази у њему, збива се између човека и Бога. Збило се. Чак и онда ако то нико не зна. И Бог ће га се сећати у срцу када хартије већ буду изгореле, онако као кад се неки порфирни обелиск претвори у прах, као песак. То више није ствар књиге, њој не треба читалац. Не треба јој историограф.

Готово сва бесмртна дела су изгорела, а за онај малени број, који нам се сачувао, нико не зна где је, шта је, ко је писао, нити шта. О губитку нико не може ни да има појма, као што нико не може знати шта је мислио онај који се на осамљеном чуњу завезао на океан и никада се више вратио није.

2.

Абелар и Хелоиза су се заволели. Њихова преписка у оном облику како нам се сачувала из средњег века, вероватно није веродостојна. О тој вези се много писало и говорило. Али каква је била, не зна се. Сасвим је извесно да је неко касније преписао писма. И тај неко је много додавао и остварио јединство у збрканом материјалу који је, сасвим вероватно, био препун противречности. Обрнут случај од онога који се збио с Хомером. Хомер је мноштво малих јуначких прича склопио у једно, и много изворних имена аутора рапсода утопило се у његово име. И писма Абелара и Хелоизе прикупило је овакво хомеровско биће, али му се име изгубило, само су преостали јунак и јунакиња. Ето безимене бесмртности која је припала скупљачу писама. Није било неопходно да остане сећање на његово лично Ја. Свој посао је средио, али не са човеком, коме ни своје име није саопштио. Бог у свом срцу добро зна ко је био, мада његово име ни он не сматра важним. Оно што је исписао на овим хартијама, људска је успомена, независна од славе. Од свих живих људи једино је он разумео жену, љубав и брак.

3.

Не могу да гледам очима Бога; жену могу да видим само сопственим мушким оком. А мушкарац је и нехотично жену сматрао и сматра бићем које је овде неразумљиво ирационално. Када се жена појавила на свету, све је било завршено; можда је закаснила, евентуално се убаштрала. Али било како било, она се није налазила у првобитној замисли света. Стигла је касније; да можда допуни недостатак; да спречи неку опасну могућност; можда да је отклони. Као да се негда у свету збила нека кобна заборавност, а могуће је и озбиљна и велика грешка, која

је претила да сурва целокупно бивство. Ту, на овој погрешној тачки, на овом опасном и претећем недостатку, ту се појавила жена да би све то поправила.

Али како то обично бива, оно чиме се грешка накнадно исправља, никада се без остатка не уклапа у првобитну замисао. Мало провирује; носи на себи печат каснијег настанка. И као што обично без изузетка бива, управо због тога што је настала касније и што се не прилагођава осталоме, грешка се не може ни уклонити, нити сакрити. Решење је мање-више добро, али је само решење. Она није органски срасла у целини у којој се нашла. Зато се иза жене увек може осетити првобитни, опасни пропуст, нека празнина или тама, или провалија. Жена човеку није оно што је животињи женка; јер женка припада животињском свету, и од самог почетка је била у њему, и иза њега не провирује. Жена штрчи. Жена двоструко обеспокојава: по свом месту у свету, јер скрива опасност од човека, и по свом бићу, јер није истодобна и остобићна са човеком. Као да је у зиду куће негде остао отвор, и да је каменом накнадно закрпљен, па се више није могао прилагодити осталима.

4.

Мушкарац обично осећа да је половина бића жене; али осећа и да је жена ирационални елемент у свету. Многи заступају прво схватање, а и друго. Данас је обичај да се прихвати прво. Само један мушкарац и једна жена чине целог човека, каже Кант. По свему судећи, он следи Сведенборга.

Сви знају за Платонов мит да су људи у древним временима били бића с два лица, четвороруки, четвороноги, али тако снажни да су их се богови плашили и због тога су их располутили. Тако су настали мушкарац и жена. Богови се више нису плашили, човек више није

помишљао да завлада светом, јер је целог живота трагао за својом одсеченом половином.

Сведенборг прича да на другом свету нема посебно мушких и женских бића, него стопљени бракови, и у једном таквом браку стопљени мушкарац и жена могу да остваре једно једино духовно биће. По Велкишу, данашњем Сведенборговом ученику, мушкарац и жена су близне душе (*Dualgeist*); веома се ретко збива да се близанци сусретну и на свету, али се морају сачекати на другом свету и у божанско бивство могу да ступе само заједно. После почетне и рапсодичне Вајнингерове теорије и уз упутства источњака и К. Г. Јунг заступа: човек је, ако је мушкарац, у свом подсвесном бићу женске природе, у дубини психе сваког мушкарца живи жена, Анима, допуна мушкарца; а ако је човечица у свом подсвесном бићу, она је мушке природе. У дубини психе сваке жене живи мушкарац, Анимус, допуна жене. Сва ова схватања прихватају нагонско осећање да је мушкарац половина жене и жена половина мушкарца, и само њих двоје скупа могу бити заокружени, целовити, савремени, завршени и потпуни.

Раније нису сви заступали овакво схватање. Кабала прича у једном миту да је Бог једне ноћи уништио свет пре Адама, јер човек није био двополно биће, слично њему, него је био само мушкарац. Поштедео је само једног човека и од њега начинио и жену. Овај мит зна да се приликом стварања света, када је Бог начинио само мушкарца, збила грешка, и њу је накнадно требало исправити. Накнадна исправка, жена, која се појавила касније, јесте закрпа на опасном месту света. То је мит који говори о идумејској ноћи.

Библија каже да је Адам, пре појаве Еве, живео заједно с више бића. Једно и именује: зове се Лилит, која је била бајна неман. Из односа Адама и Лилит рођени су

демони. Адам, међутим, није могао трајно да живи заједно с овим чудовиштем и тада се појавила Ева. Порекло Еве је, међутим, двоструко. По једнима, реч значи: жена, односно супруга. По другима: *Hevah* значи биће које је наопако изврнуто.

По Јакобу Бемеу, човек је у Рају био двополан, сличан Богу. Када је починио грех, он је располућен и у њему постојећа божанска жена узнела се до Бога: та божанска девица беше Софија. За Софију су иначе знали већ и гностици, чак и древни Египћани. Као надокнаду за Софију човек је добио Еву, жену од пути. Божанска девица природна је половина рајског човековог бића. Али она не живи на земљи. Грешни човек, који се стропоштао у материју, више не може да живи заједно са Софијом, са девицом чисте душе, него сразмерно свом почињеном греху добија Еву. Ева није права и савршена допуна човека. Само је замена Софије, неко ко је само надокнађује, и то лоше, ко није дух-душа, само месо и крв и природа и материја.

5.

Генијални човек, древни мит и мистична интуиција једнодушно тврде да је присуство жене у свету ирационална чињеница. Већ самим тим изгледа да томе иде у прилог што се разилазе објашњења о метафизичком положају жене. Истина, постоји хармонично мишљење које тврди да је жена половина мушкарца, и да је њих двоје скупа Један; али постоји и друго мишљење по којем однос два бића није такав као две половине јединства. Разлаз схватања показује да ту нешто није у реду. Требао би навести још цео низ кинеских, хиндуских и других митова и мистичних тумачења који би заступали или јединство или разлику. То нам сада није циљ. Поуздано је, почев од самог зачала, у сваком човеку је постојало и

постоји неко одређено неспокојство: жена се без остатка уклапа у свет или се не уклапа, штрчи или не штрчи из њега, често збуњује, увек узбуђује, као да својим бићем нешто скрива, пропуст, кобну опасност, као да то не уме да сакрије добро, јер њено ирационално биће само појачава опасност, а тиме што је скрива, само је чини заводљивом, а она сама не припада целини света. Порекло жене је сасвим другачије него порекло мушкарца.

Забуну још појачава што нико никада још није разумео психологију жене. Покушаји који су се предузимали у овом смеру, више су него жалосни. Већина полази од Еве, жене-супруге, или од Лилит, бајне, или од Софије, божанске девице, чак и од животињске женке. Не примећују да треба да узму у обзир неки вид женске психологије, а поред тога и цео низ других ствари: сирену, мајку, Атину Палас и још многе друге. Основа женске психологије, међутим, никада не сме бити хумана ни људска. Јер ако су нас нечем научиле мистичке теорије и митови који се односе на порекло жене, научиле су нас да се жена не сме и не може разумети с исте основе с које и мушкарац. Чисто психолошко схватање је непогодно и за разумевање мушкарца. Код жене је савршено бескорисно. О њој ништа нећу сазнати из такозваних карактерологија. Жена чак и није биће; више је гомила бића. Палас, Лилит, Мајка, Сирена, Софија, Ева, жена идумејске ноћи, Анима. И ова бића су у свим женама истовремено присутна и стално постоје и живе. Скривене могућности бивства жене. Видови и праклице бивства и бића женске душе. Жена је вероватно прошла кроз ове ступњеве, и она у себи чува ове видове. Архетипови женске душе, рекао би Јунг. Овом приликом пак треба указати да оно што Јунг назива архетипом, још није душа, већ само облик ранијег бивства душе и успомена коју је она сачувала. Архетип је магијска формула која се може призвати,

али која је, будући да је остатак давно минулог бивства, у данашњој души још само демон, и зато је бескрајно опасно призвати је. Ту опасност данас призива било ко који овакве архетипове женске душе, дакле не делове, него минуне облике бивства, брка са самом женом. И ту опасност призива и сам Јунг, уколико архетип поистовећује са женским бићем, и призива је свако ко данас држи и сматра и мисли и разуме жену било као Еву, било као Лилит, било као Аниму или Софију.

6.

Свему што су створили стари Грци могу да приговарам. Може се претпоставити да због нечега не прихватам њихово песништво; не прихватам њихову архитектуру; њихову филозофију, митове. Могу да кажем како је ово или оно боље, савршеније, чистије, топлије, истинскије и узвишеније. Али има нешто чему узалуд приговарам. То је грчка скулптура. Узалуд је не прихватам. Од грчке скулптуре не постоји виша, савршенија, људскија, чистија, истинскија скулптура. Вероватно је никада неће ни бити. Јер у све оно што је хеленство створило, умешала се нека смутња, двосмислица, претворност, насиље. У скулптуру није. Мени само грчка скулптура омогућава да станем очи у очи са божанским човеком. Зато на све оно што је хеленство створило могу да стављам приговоре, а грчку скулптуру морам да прихватим без остатка и без објашњења. Неки други народ, доба, време, раса, могли су створити истинскију слику о божанском човеку у песништву, у филозофији, у свету историје или јавног живота. Хеленство је једном и заувек, коначно и неопозиво, у скулптури сагледало и остварило божанског човека. Једини предмет целокупне грчке скулптуре јесте: божански човек. Једино је остало места за имитирање или за поштовање, за друго не.

Међу грчким скулптурама је веома много женских фигура, девојака, Афродита, које већ стоје без одеће, а негде поред њих је вео, или се управо разодевају и нешто упућује да се припремају за купање. Купање девојке пре свадбе никако није здравствени или хигијенски чин. Ако ништа друго, посебан нагласак представе уверљиво потврђује ванредан значај религиозног ритуала. Лако је помислити да девојка своје процвало тело жели да преда чисто приликом првог загрљаја. И ситуација би заиста била таква када из скулптуре не би зрачила натприродна светлост. Грчка скулптура никада није човек, него увек и у свим случајевима божански човек.

Мала деца често верују да звезда није Сунцу слично небеско тело, него да кроз мали прорез тамне завесе ноћног свода светли светлост другог света. Кроз скулптуре девојака које се спремају на купање као да је отворен овакав прорез, и да се он отвара у натприродни свет. Свака скулптура је попут једне звезде. Скидање одеће је симболично и религиозно; значи да девојка скида одећу пре свадбе, не тканину, него одећу коју носи њено истинско биће, она свлачи природу. Она свлачи, односно спира са себе све што није она сама.

Да ли зато да у загрљају заиста она буде? Ово објашњење одбацује саму ствар. Оно о чему је овде реч стално нас враћа првој мисли. Предмет грчке скулптуре је божански човек. Предмет скулптуре девојке јесте божанска девојка. Ова скулптура је божанска девојка. И када се она свлачи, тај магијски акт није ништа друго до магијски покрет скулптора када он са жене скида људску материјалну завесу, лако је одстрањује и показује божанску жену.

Мистично купање веома личи на смрт када психа оставља своју одећу и спира са себе оно што покрива њено биће. И мртве треба опрати пре него што се предају

господару другог света. То је симболично купање. Што се природности тиче, никаквог смисла нема купање мртваца пре сахране како би се леш у зељи распао. Купање пре сахране и пре свадбе мистични је ритуал растапања свих велова. И млада Гркиња, када узима кондир, излазећи из одеће да би се опрала, одиста и истински један једини пут у свом људском бивству остаје савршено без одеће, она је потпуно скинула све што није она, и спрала је са себе све што не припада њеном бићу.

У томе је објашњење надземаљске светлости скулптура девојака; зато изгледа као да је кроз скулптуру, кроз малени прорез који је настао на тамној завеси природе, заблистала чиста светлост. Грчка скулптура девојке представља онај тренутак када жена у својој мистичкој купки спира са себе природу, и појављује се блистава и божанска психа. Оно биће које је заиста она сама, оно биће које се спрема за свадбу, које истински суделује у свадби, коју чека загрљај мушкарца? Зато тако блиста скулптура, зато је таква као звезда, зато изгледа као да се кроз њу види други свет? Не. Она свадба на коју се спрема божанска Психа, нема никакве везе са загрљајем мушкарца. Нема зато што девојка не спира са себе природу, и не показује се зато у свом божанском бићу. Смисао свадбе је сасвим други. Бестелесна етерска Психа већ је одбацила са себе тканину, мистична течност налази се поред ње у кондиру, и њоме ће спрати косу, кожу, пут, мишиће, растворити облике, и од ње неће остати ништа опопиљиво. Блистаа Психа зрачи из скулптуре и сјаји на њој. Профано и подло око, какво је око модерног човека, не схвата баш шта је та божанска светлост која далеко превазилази обичну лепоту, и зрачи с ових мраморних девојака. Објашњавају је мајсторством, укусом, знањем, талентом. Никада мајсторство, укус, знање, таленат нису створили нешто што превазилази природу. Оно што сјаји у девој-

кама, то није лепота материје, форме, чари, пропорција. Вероватно да све то нема никакве везе с лепотом. Око огрубелог човека види само пожељну жену. А што је необично, ова жена и није пожељна. Ова жена је жена. Ова жена је Психа, ова Психа је жена. То је извор жене. То је порекло. Ово је могућност увида у нематеријално блистање, у други свет, у вечну и небеску светлост из које је жена рођена. То је онај трен када се човек сусретне, очи у очи, с божанским пореклом жене. Ни тренутак се не сме сметнути с ума да је једини предмет грчке скулптуре божански човек, а Гркиња је божанска жена.

Чаробни и заводљиви облик женског тела овде је исто тако форма и средство и материјал израза као и сам мермер. То је онај космички и природни уговорени знак уз чију помоћ схватамо о чему је реч. Али сама скулптура није телесна, као што није ни од материјала нити од мермера. Скулптура је од Психе, и Психа је приказана у тренутку када жена мистичним купањем са себе спира природу, и појављује се у својој изворној и древној божанској суштини, један једини пут у животу.

Грчки мит прича да краљица богова, Хера, сваке године купањем поново стиче девојаштво, како би га свом мужу Зевсу сваки пут изнова жртвовала. Богиња Хера је знала да ће ако са себе спере природу и преобрази се у Психу, опет постати пра-жена, пра-девица, невина као светлост, као звезда. Враћа се својој изворној женствености, преузима на себе први облик жене, њено прво биће, враћа се обновљена и обоготворена.

7.

Психа коју представља мермерна Гркиња потпуно је и савршено другачија од душе мушкарца. Није његова допуна, није њему одговарајућа, није његов позитив, није његов негатив, није његова половина. Порекло жене је

савршено другачије од порекла мушкарца; Психа жене је савршено другачија од мушкарчеве. Има оних којима би се можда допало када би се ова Психа могла назвати емоционалном. Жена је биће-емоција, јер не размишља, не уме да увиди, само воли, мрзи, осећа наклоност или ненаклоност, бризне у плач, прасне у смех, тугује – повија се, мења, лебди, као топлота, млакост, хладноћа, као глас, као осећај, као музика. Има оних који би волели да кажу да жену не карактерише осећање, него осетљивост – зато што тако брзо схвата све што такне и одговара тако танано као цвет; осетљивост нема никакве везе са чулношћу и чулима, осетљивост није природно својство, него својство психе. И зато је жена способна да толико буде истанчана, али и да огруби, да се толико оплемени, али и да се сроза, јер проживљена судбина дотиче осетљивије биће, и што оно проживи, судбоносније делује.

Ни емоције, ни осетљивост нису основна својства женске психе. За мушкарца било ко мирно може рећи да је мисао или акција, или дух, или стварање. На неки начин, у активном смислу, то је разумљиво. Ако и није тачно погођена суштина, није потпуно ни промашена. Ако се за жену каже да је емоционално биће, осетљива, или било шта друго, суштина ни из далека није дотакнута. Постоји једна једина реч која без остатка обележава или може да обележи женску психу и биће жене, а та реч јесте: жена. Ништа друго. Никако се другачије не може разумети, и ова реч нема пренесено значење, и жена се не може назвати пренесеним значењем. У томе, се наравно, налази да у судбини мушкараца постоје и другачије пворазредне ствари, и све оне претходе његовом полу. У жени – на првом месту јесте пол. Али код жене то што је пол свет, циљ, апсолутно и судбинско, налази се у њој само као и све друго: осећање или осетљивост. Жена је по својим својствима много виша и бескрајно другачија.

То што је жена не може се ничим другим заменити, и та реч се другом речи не може заменити.

Жена се не може ни извести, ни разумети из мушкарца, из природе, из света, из женке.

Знање о мушком бићу постоји и могуће је. Ако човек не узме ништа друго у обзир до само огромну гомилу књига из модерне карактерологије, и онда је то знање значајно. Али у целом знању карактерологије нема ни једна једина реченица о жени. Чак из целе психологије целокупне светске литературе, ништа не могу да сазнам о жени. Жена нема историју него митологију; у односу на то и њена је психологија много једноставнија. Што значи да је непосреднија. Што опет значи да је безгранично тежа.

Блиставо звездано биће мермерних Гркиња и њихова сјајна Психа знају и то. Нема могућности за збрку. Ништа друго не могу сматрати женом већ само оно што стварно јесте жена. И никакву жену не могу сматрати другим, само женом. Та светлост и то надматеријално и то заслепљујуће блиставило, то је бестелесно биће – то је женска психа, у толикој мери чак да кад би скулптуре настале, и њихови се облици расточили, ни тада се ништа друго не би могло рећи, једино: жена.

8.

Рећи да је љубав сједињавање распопућеног бивства, исто је тако погрешно као и да је љубав један плус један. Љубав није симетрична. Није вероватно да исправно мисле Сведенборг или Велкиш, или Јунг када везу мушкарца и жене замишљају потпуно сразмерно: ништа необично се овде не збива, само се, као што пише у платоновском миту, сусрећу две половине бића кога су богови због љубоморе располутили. Мистерија љубави јесте управо што се савршено другачији мушкарац и са-

вршено другачија жена, чија ситуација у свету, порекло, природа, фигура, циљ, судбина јесу савршено туђи и другачији, ова два међусобно потпуно асиметрично постављена бића, њих двоје сусрећу и стапају у једно. Да животињски свет сједињује у сексу бића која су симетрично распоређена десно и лево, горе и доле, на позитивној и негативној страни, то је можда и могуће. Али да љубав код човека стапа у једно баш различите светове и бића, то је сасвим извесно. Јер, ако би то било само сједињавање фигура које се међусобно допуњавају, једва би се домашила она жудња која прожима и обузима човека до његових метафизичких корена, коју сваки човек треба да проживи, и ако не проживи, остаје сиромашнији од слепог просјака. Неочекивано чудо и незамислив трен у мистерији љубави управо јесте да они који се стопе у једно, ни не припадају и никада нису ни припадали једно другом. Објашњење љубави у природи нико неће наћи; у природи постоји само секс. Да би планула љубав потребно је божанско уплитање, и без њега се не могу сусрести међусобно различита бића и светови.

9.

Сасвим је извесно да је порекло љубави другачије од порекла секса. Љубав је веза божанске жене и божанског мушкарца; и у овој вези два бића која су по пореклу, по времену настанка, по метафизичкој суштини сасвим другачија, не могу се изједначити, нити свести на један именитељ, сусрећу се и стапају у божанској мистерији. Насупрот томе, секс је међусобно допуњавање сразмерно и симетрично подељених природних бића. Кант је у праву, само један мушкарац и једна жена чине целовитог човека – у природи. Сусрет божанског мушкарца и божанске жене у љубави није једна целина, него више од тога. Више за онолико колико је Бог више од приро-

де. У љубави су се сусрели и стопили мушкарац и жена, то је мистично узајамно стапање две стваралачке психе. Из секса потиче ново природно биће; из љубави потиче нова психа. Ако се два природна бића сједињују без љубави, онда се спајају чисто природна бића. То је случај животињског света, можда. Али постоји љубав која је сусрет и свадба две психе без телесног додира. То је љубав чији је плод нематеријална психа.

Човек брка љубав и секс. Често држи за нешто да је љубав, што је само секс, и верује да све без изузетка мора да се заврши сексом. И човек верује да бића коначно ствара секс. Суштину ствара љубав, секс само додаје ону одећу која је само на терету и која ионако треба да се скине. Стварати умеју само две психе, и то је љубав која ствара и без телесног додира. Када секс потоне, заборављен, када друго божанско биће потпуно обузме две психе таквом снагом, када чак и сваки додир или чиста мисао приближавања изгледају срамне, ужасне, када друго, страно, непознато биће запали ватру која попут муње севне из природе, то је у психи-љубави тренутак оплођавајућег зачећа.

Нико не поверује да је тај тренутак редак. Свако, само ако није проживео судбину сасвим потопљену у тамни, сећа се пламених тренутака, ноћу сам у својој соби или на подневном сунцу у шуми, или на врху брда, или на мору, лешкарећи у летње поподне на трави у мирисном воћњаку када се божанска жена налазила било на недостижној удаљености, било надхват руке, свеједно, толико га заносећи да је нешто наврело у њему, а жена га је схватала и примала, чак и ако је била на стотине километара далеко.

Од скулптуре божанске Гркиње ниша неће разумети онај ко није доживео тренутак психе-зачећа, и не зна да се девојка припрема за ову свадбу. Зато она креће у ми-

стичну купку да би отопила са себе све оно што би могло стајати на путу њеној психи-свадби. Много више психа се рађа из овакве невидљиве, натприродне љубавне свадбе, него природних људи из секса-свадбе. А ове психе настајују божански простор света – просто чија светлост преко мраморних девојака, као кроз металне прорезе, засветлуца кроз тамну завесу.

10.

Природни акт секса потпуно независан од љубави. И када је прва психа искористила сусрет природне сперме и природног јајашца како како би се и она сама преко тога појавила, живела и заузела своје место у природи – ова Прва Душа је божанску психу-љубав повезала са сексом природе и пуким размножавањем, што је срозало љубав и укаљало је сексом. Стварање и размножавање су две различите ствари.

Бркање љубави и секса јесте незаконито спајање процеса који спадају у два сасвим различита света. Необично је да ни једно од три темељна знања човека, ни геније, ни древни мит, ни мистична интуиција, нису посветили пажњу овом елементу од нечувено великог значаја. Али тим пре, тим више и тим чешће његовим последицама. Још од доба незаконитог спајања постоји страх од узајамног каљања у људској љубави, подједнако и у мушкарцу и у жени. Хришћанство то назива праизворним грехом, али то је само назив. Сви знају за њега, чак и они који за тај назив никад чули нису.

Смисао божанске мистерије љубави затамњује се у сексу; и секс постаје сметња два разнородна творачка спајања света. Љубав и секс, збркани на начин каквим их човек живи, забрањени су магијски акт који увек изнова даје прилику да га нелегално искористе све нова и нова бића за продор у природу. Из магијског акта рађају

се све саме Прве Душе, што значи напола елементарна бића, напола пак психа-бића. Ова бића древни мит види као рибе-девојке, људе-коње, јарцоноге младиће, и птицорепе девојке. Карактеристична мушка фигура Прве Душе јесте титан; женска фигура јесте сирена.

11.

За титана и сирену бивство је плен. Они живе да би из света похарали радост. Ова радост је увек чулна, природна, материјална и телесна. Прва Душа се баца на злато, било на моћ, било на славу, било на уметност, било на знање, било на други пол, без изузетка увек мисли да нешто треба да згомила, и верује да то гомилање, то богатство представљају задовољство и уживање. Прва Душа живи зато да би гутала живот – због тога је чулна и због тога је грабљива.

Ко верује да је данашњи однос мушкарца и жене, однос титана и сирене, он се вара. Цела Европа од почетка не зна за другачији однос мушкарца и жене, само за титана и сирену. Није залуд европски дух назван фаустовским. Фауст је још увек симбол: остарели маг који се продаје и злу да би се подмлађен, бацио на чулне чари сирене. То је прави Европљанин, чист титански секс, који у другом полу види само уживање и плен.

Не треба ништа радити, само обратити пажњу када Европљанин гледа жену – када је погледа. Овај поглед је већ додир. Гледа уживање. Опипава. А жена се истински купа у том погледу – и оно што се овде збива управо је супротност мистичном купању: она набацује на себе све оно што је мермерна девојка спрала.

Може се поставити питање ко је идеал мушкарца? Лилит, сирена, заводница, чије је биће обезнањеност, вртоглавица, опојност, узбудљивост, очаравање, опсељеност – она је бајна. Жена овде и не значи ништа друго до

симбол чулног уживања. Она служи само зато да би се похарала њена телесна драж, затим може да иде у манастир (Хамлет) или у тамницу (Фауст). Жена је сирена. И то је постала. Недостојна свог божанског порекла, она се према својој древној лепоти односи као скоројевић према новцу; осећа је као капитал који издаје под најам капитлиста лепоте, експлоататор њеног талента – божанска жена је постала пука роба у рукама бласфемиста, и најрационалнија дивота света загњурена је у канализацију, и размењује се за ситнину и продаје на пијаци где врви од мува.

12.

Ce mal d'être deux – пише Маларме. Тако је настао брак савременог човека, где интиму замењује навика, искреност – бестидност. Тај ужас да се буде двоје, вечито узнемирен, поремећен, узрујан, нагрисан, подбадан, уједан инсектима, изранављен и укаљан погледима и мислима. Брак: повезати уједно титана и сирену, који после неколико седмица бестидних оргија, пуни чемера, схватају да свом снагом желе да раскину. То се онда назива разочарење. Титан и сирена, када приметите да су похарали што су могли, хоће да побегну, желе нов плен. Нису нашли оно што су тражили, мисле и кажу. Природно. Оно што су тражили, тога једноставно нигде нема. Хтели су задовољење. Али задовољење не уме да да титан сирени, ни сирена титану. Нема задовољења у свету Прве Душе. Ту постоји само проста опијеност. Када се заморе и треба да остану скупа, следи неурастенија: *ce mal d'être deux* – ужас да се буде удвоје. Нису више у стању да сами остану уравнотежени, чисти, ведри и светли. Сваки дан сваког часа наносе и примају жестоке ударце. А онда сукне једно и посрће према другој жени; сукне друго и баца се на другог мушкарца. Али пошто исто траже и захтева-

ју, исто и добијају. Верују да постоји негде мушкарац или жена у којима се неће разочарати, који ће их задовољити и с којима ће бити срећни. Наравно, под срећом они подразумевају чулна уживања и њихово продужавање у бескрај. Понеки верују да су лоше бирали и да су оно право пропустили. Покушавају поново. Али виде исто, добијају и живе исто. Јер исто то очекују и захтевају и желе. Никада им не пада на ум да не треба желети другог мушкарца и другу жену; оно друго што се може и треба желети, то је одиста сасвим другачије. Није уживање и задовољење. Док то желе, неизоставно се после изведеног времена јавља: *ce mal d'être deux* – ужасна свест бити удвоје. Љубав није уживање и није срећа, није задовољство, није забава, није чулност. А брак је то још много мање.

13.

Мит каже да је први мушкарац живео с Лилит. Лилит је љубавница. Сирена, жена чулног уживања, чисто жена секса. Али је она досадила првом мушкарцу и он ју је најурио. Тада је дошла Ева, жена, супруга. То је почетак брака. Основа брака је сасвим другачија од основе секса. Основа брака је психа-љубав.

За секс су потребна два бића: титан и сирена. Ништа више. То је довољно. Да би се остварио брак, поред два бића, потребна је и сагласност Сила. Нигде и никада на земљи није живео народ који није знао да је за настанак брака неопходна божанска сагласност и посвећење. Секс је увек илегалан. Зато се крије испод жбуња, у шуми, по мрачним улицама и по прљавим дворишним собама. Брак је легалан. Живи на светлости, јавно је леп и поносан. Само вишим посвећењем човек може постати брачни друг. Чак ни љубав није довољна. Не само зато што нема чисте љубави, него зато што љубав постаје чиста управо када се с везом мушкарца и жене сагласе божан-

ске силе. Никаква, чак ни најватренија љубав не може да се побрка с браком. Склапање брака се не догађа у природи, него у свету психе. Брак склапају две психе. Сада нам већ почиње да бива сасвим разумљив смисао мистичног купања Гркиње.

Данас, упрофанним временима, у доба грађанског брака, ово звучи као јефтина морална придика. Грађански брак је када држава дрском ароганцијом замењује Бога и осећа се овлашћеном да се њеним посредством склапају бракови. Тај акт је званична дозвола за дефлорацију. Званична, али не легална. Брак не постаје легалан пред државом и властима. Али се и у наше доба још осећа да веза мушкарца и жене сама по себи није довољна. Неопходно је неко више посредовање, и они се могу сусрести само уз посредовање неког вишег. Упадање власти у то више јесте безобразлук. Суштина склапања брака није у томе да је за то потребна дозвола. Не. Суштина склапања брака јесте да он буде склопљен у вишем свету. Сусрести се и спојити и заједно живети може се и сме се и треба само у Богу. За то нема бољег антипримера од модерног профаног брака. Заједнички живот чак ни случајно не може да успе и само је извор неисцрпних мука и несреће и ужаса. *Ce mal d'être deux*. Наравно, овде није реч о браковима из интереса и другим сличнима. У браку из интереса се бестидно испоставља да се сједињавање није збило у вишем свету, него у материји. Али ни брак секса није ништа друго до крајњи случај брака из интереса: и он је исто тако сусрет одоздо и спајање је само доњих делова. Услов сусрета и стапања налази се у само гореизнад човека. Брак није физичка, него метафизичка веза што каже и мермерна девојка када пре свадбе спира са себе материјално, и спрема се да ступи пред Силе како би је додир божанске руке посветио у мистерију.

У браку се паралелно збивају, срстају два сједињавања – само један мушкарац и једна жена чине целог човека. Тај акт се назива реинтеграција, и то је васпостављање јединства личности древног човека.

Друго је сједињавање бескрајно важније и битније: то није сусрет две половине, него мистично стапање и творачки тренутак божанског додира две психе. Овај брак није реинтеграција, него дивинација. Не успостављање јединства, него обоготворење. У овом браку човек и жена се не размножавају, него стварају, односно суделују у божанском стварању. Да би се обоготворење могло збити, зато постоји други пол. Зато мушкарац има жену и жена мушкарца. Зато постоје савршено и потпуно другачији и различити биће и свет. Треба преступити у тај непознати и другачији свет, оставити себе и загнури се у другачији праелемент. То је љубав. То је самозаборав себе и утапање у другога. Услов потпуног самоодрицања налази се само у другом полу. У сваком свом чину и мисли и сваком моменту свога живота умет да сачувам себе. Не у љубави: овде морам потпуно да се предам. Зато бића која су везана за своје Ја – титани и сирене – не могу да воле. Себе не могу да предам тек онако, без даљњег. Не могу тако да поново добијем себе. Онај кога добијам више није онај који сам био. Он је већ више, богатији, једноставнији, чистији и божанскији. То је тајна љубави. Треба да нестанем и да се поништим. И Брат каже: поништити се не значи поништити се мало, него сасвим. Без устезања, без примисли, без устручавања, без опрезности, потпуно се поништити. Само у мистерији се могу обоготворити два бића која су се једно у другом поништила.

Безимени бесмртник је у преписци Абелара и Хелозе описао како љубав два бића, мушкарца Абелара и жене Хелозе, скида са себе секс, као Гркиња природу, и како се сједињују у мистерији брака душе. То је једини остварени и срећни брак у историји света. То је одважна и неостварива и немогућа љубав, али она тражи и заповеда и једина је права љубав. Оно што она говори није пример, није учење, није теорија: као што не жели новац, славу, не прописује ни правила, и не позива да је следе. Тако се договорила са собом и са Богом. И тако и јесте.

ПРАЗНИК И ЗАЈЕДНИЦА

1.

Пре неких стотинак година неколико песника и мислилаца је почело да објављује да је бивство патња. Учење је било старо и изненађујуће. Први који су о томе говорили: Бајрон, Леконт де Лил, Шопенахуер, По, Кјеркегор, Бодлер, рекли су што и стари Кинези, Индуси, Египћани, Грци, стари хришћани. Учење се брзо ширило и схватање о животној радости исцепало се у парампарчад. Данас већ сви углавном знају да немамо никаквог разлога да верујемо у истинско, лепо, добро, племенито, радосно и весело својство живота.

Ствар не зависи од тога што ће се наше лице изобразити као кинеско пре пет хиљада година; нити од тога што нас је срећа потрошила; очи су нас издале, мозак се заморио, кичма се повила, почели смо да се досађујемо, остали смо сами и умрећемо као Грци, Индуси, стари хришћани.

Кошчата, чворновата, увела, сува, дрхтава рука старице није таква зато што је много радила. Рука се пружала за радошћу. Лице никада не може бити тако потресно и поражавајуће искрено. Видећи руку и најоптимистичкије биће света ће узмаћи. Коначно, такве ће бити руке свих нас, тако тужне, уморне, беспомоћне, напуштене, јадне старачке руке. Ништа им се не може помоћи, нити шта изменити. Једино што човек може да уради, као Достојевски, јесте да падне ничице пред старицом и да простење: не пред тобом, него пред патњом целокупног човечанства!

Када је пре неких стотинак година поново почело да се запажа да је живот патња, ништа друго није запажено до руке старице. И од тада се ситуација изменила само утолико што један део човечанства истрајава у свом оптимизму. Пре свега се придржава привида да је живот радост. Други, много мањи део, пошто је видео руке старице, разумео је истину древних предака, хиндуску филозофију, грчку трагедију, египатску религију, дух хришћанства. Судбина човека је ужасна и виси о танкој власти косе изнад проблематичне тамне провалије, а бивство је грозота.

2.

Они који патњу бивства поричу речима, принуђени су да је оправдавају својим делима. И то на тај начин да сву своју снагу употребе за победу над патњом. Човек индивидуално може да се извуче. Не треба овде безусловно мислити о томе колико врста противсредстава за патњу је пронађено током времена, и како су се људи осигуравали да ипак прикупе нешто радости. Такво противсредство је у првом реду богатство. Али у то су укључене све врсте и родови уживања. То су разне врсте схватања света које су добре да човека пријатно уљуљају у једну илузију. Све су то ниске, опште и обичне ствари.

Постоји, међутим, узвишен и тежак поступак којим човек себе искључује из патње. Сасвим је извесно да су такве многе гране источњачке јоге. Ако неко прибира богатство или се баца у уживање, или изгради скровиште с погледом на свет, он патњу покушава да избегне свесно и посредно. Уз систематску дисциплину он одбацује све што може да боли. Али је резултат метода, било да је низак и несвестан, било узвишен и свестан, исти: човек себе издиже из патничког бивства и досеже срећу. Сви знају да то није немогуће. И знају да се – сме. Али ту ни

из далека није крај, пре ће бити да је ту средина и најопасније место.

Легенда приповеда да су се четири мудраца молила све док нису постигли оно што су желели: да ступе у Рај међу блажене. Провели су цео дан међу срећнима, живели су елизијумским животом од изласка до заласка сунца. Први мудрац није могао да поднесе доживљај и умро је; други се умно пореметио; трећи је доживљај затворио у себе, чува га целог живота и прибављену срећу је задржао за себе. Само је четврти мудрац остао здрав и читав, јер је виђено користио да помогне онима који су му се обраћали.

Из круга патње свако слободно може да иступи, како год зна, и може да досегне срећу. Али од оних који су упознали свет блаженства, четвртина може да поднесе велики доживљај и не настрада. Сваки дан се може видети човек који се стропоштао и умро на вратима Раја. Друга четвртина се распамети. Види се довољно и таквих фанатичних луда. Трећа четвртина срећу затвара у себе и држава за себе и не даје је другоме.

3.

Прича се да је један краљ послао гласника у Делфе на нешто упита бога. Одговор је добио, али није био задовољан. Сумњао је и није поверовао. Хтео је извесност. Одлучио је да божије знање стави на пробу, поново је послао гласнике у пророчиште и питао: шта ја радим у тренутку док мој гласник поставља ово питање? Одговор је био следећи: Краљ се налази сам у соби и једе. Краљ је сада поверовао. Јер је одиста тако било.

Одговор није било тешко дати. Ко сумња и двоуми се у божије пророчанство и ко пре свега жели несумњиву извесност, он седи сам у својој соби и једе. То је онај трећи мудрац. Он све задржава за себе, једино и само за

себе, затвара се у своју собу, и једе сам и само за себе, и не дозвољава ни да га виде за ручком.

Ману каже: Ко кува само за себе, тај чини нешто што је забрањено.

4.

Срећу је могао да поднесе само четврти мудрац. Јер се богатство, радост, знање, таленат смеју стицати, али јаој ономе ко за то није довољно снажан. Један део умире, један део губи разум, један део закопава благо у себе и никоме неће да га даје. Светлост елизијумских вртова се у њима претвара у таму. Срећу може да поднесе само онај ко је дели. Светлост се претвара у благослов само у ономе ко и другима од ње даје.

Јер када смо послати на пут, Сила нам је овако рекла: Поверавам ти сваког човека посебно, свакога без изузетка, помози му, дај му да једе, дај му да се одене, свакога чувај као себе сама, и не дај му да потоне у таму. Све што стекнеш, што постигнеш, што знаш, што проживиш, подели. Цео свет је твој. Слободан си од камена до етера. Сазнај, освоји, нико ти не брани, али јаој теби ако све то задржиш за себе. Оно од чега не даш другоме, било то злато, претвориће се у блато, била света светлост, претвориће се у проклетство, ако је уживање претвориће се у смрт. Отпуштам и тебе, као и све: одговоран си за сваког човека који живи с тобом, и треба да обрачунаш сваку пару коју трошиш на себе, са сваком радошћу коју си затворио у себе, и са сваким срећним треном који си задржао за себе, сада иди и живи, јер је свет твој.

5.

Четврти мудрац је открио налог *sacra dies*. Света свакодневица је оно када ствари чудесно навиру и удаљавају се једна за другом, свака од њих је тако једноставна и

трезвена као гутљај воде. Насупрот свету светих идеја то је свет свете безидејности. Чврст, смирен, без романтике. Не воли ни страст, ни хероја. Идеје нема. Сакрално је профан.

На целом свету је било веома мало оних који су разумели и знали малену и обичну митологију свакодневице, шта значи устати ујутру, умити се, припремити доручак, радити, журити, једити се, врећати се – сиво, механички, просечно, запањујуће трезвено и без лажи и искључујући сваки патос. Сасвим мало је било оних који су знали да оно што се једног дана збива на улици, у кући, у продавници, у радионици, да то није ништа друго до што се већ вековима збива у целој васиони. Да би приметио свакодневну божанску обичност и митологију трезвености, човек мора да буде неуморан, да се не отупи, и ни за тренутак не сме да се досађује; не сме да испусти из руку време. Увек има разлога за саосећање, за дивљење, за помоћ, за смех. Врлина митологије свакодневице јесте будност.

6.

По Џону Куперу Поуису, великом учитељу уметности осамљености, препоручује се да тако организује живот како би се платило цару цареву, публици оно што је њено, али само зато да би човек затим стекао право на самоћу. Онај одређен број сати, што га обавезује, треба да одради, равнодушно, јер тако треба, поштења ради, јер ништа није пристојно примити бадава. То је време изгубљено, јер истински живот тек затим започиње. Срећа је индивидуална ствар. Изађи на обалу мора, шетај се, седи на стену и посматрај галебове!

Ето противречности: људска судбина, изгледа, има две крајње могућности, једна је осамљеник који живи због себе самог, он не жели ништа изван себе, и живи

за себе и кува за себе; друга постоји због заједнице, она крст колектива преузима на себе, и живи само за другог. Усамљеник презире онога који живи у заједници, онај ко живи у заједници усамљеника сматра грешником.

Ако игде, овде, у овој противречности, човек се среће очи у очи са сакралном профаном свакодневицом. Свакодневица учи како ове противречности и нема. Човек се узалуд њоме мучи. Веома мали број људи ужива у нарочитој наклоности да му Силе приме његово потпуно одрицање од себе. Ко открије да се од њега не жели никакво високо самоодрицање, и да нико не захтева да преузме на себе крст људске судбине и само да живи за друге, он је поштедео себе многих сувишних тешкоћа и заплета. Нико никада нека не поверује да се једино он мора жртвовати уместо сваког човека! Судбина је то сачувала за богове.

А опет, нека свакоме буде јасно, ако се и не захтева од њега одрицање, он не сме да себе искључи ни из каквог самопорицања, он је одговоран за све људе који истовремено с њим живе, и исто тако је дужан да положи рачун за судбине својих савременика, као и за своју!

Сакрална трезвеност свакодневице научи човека на малену, сиву истину да је грех уживати осамљено у бивству, али веровати да се треба одрећи свега, претерано је.

7.

Ствар је много једноставнија, безбојнија и трезвенија. Мера. Одређено је колико ко сме да задржи од знања, талента, среће, радости. Постоји граница докле сме. Све до те границе заиста може бити моје, и по својој вољи могу да се шетам обалом мора. До одређене границе смем да останем сам; преко границе је забрањено да останем сам. Оно што је преко мере, морам да поделим.

Не све, не треба све да предам, не треба да се потпуно одрекнем себе. То нико не жели, нико не захтева. Али ако богатство, знање, уживање пређу меру и ја их задржим за себе, бићу као краљ који у својој соби једе сам. Онај ко самом себи кува. Злато у мени ће се претворити у блато, света светлост у проклетство и уживање у смрт.

За меру иначе сви добро знају. И траже је. Бедно. Одређују колико јутара земље, колико новца сме да има један човек. Максимирају границе видљивих добара. Глуп покушај, као и обично, веровати да је тежиште на материјалним добрима. Реч је о нечем много вишем. Ко може да проконтролише ко је шта сакрио у себи од онога што није његово? То је ствар човекове одговорности. Мера: догде се сме. Што је преко тога, забрањено је. Сакрална трезвеност води рачуна о нарушавању мере и још никога није било ко није морао да плати због нарушавања.

У етици свакодневице прети опасност аутизма. Радост и добра дозвољени су свакоме; али ако се усудим да више тутнем у деп него што је заиста моје, безимене силе скривена добра претварају у љуте гује, а оне уништавају чак и оно што је мој слободни део и што припада мени!

Нема човека који за то не зна.

8.

Свако ко је знао велику чињеницу заједнице и налог њене стварности, и сазрео да суделује у сазнању четвртог мудраца, краљ Шамура исто као Лао Це, Зарасутра, Ликург, Платон, Данте, сасвим посебан значај придаје власти. Изгледа да је власт она тачка о којој је реч. На овој тачки заједница мора да процвета, или да пропадне. Како се стиче? Ко сме? Ко треба да преузме? Како треба да је употреби? Како је вршити? Како задржати? Подредити јој се? Злоупотребити?

Али власт још није питање заједнице. Свако грешко верује да одобрити пропаст заједнице зависи од питања власти. Власт карактеристично спада у круг трећег мудраца и ако би неко тражио њену дефиницију, требало би одговорити: власт је последње искушење индивидуалног живота.

Јеванђеље то зна и отворено исказује. Када је Сатана у пустињи пришао Исусу, најпре му је предложио да камење претвори у хлеб. Данашњим језиком бисмо рекли да му је за историјског материјализма, коначно сређивање питања хлеба, социјализам, подизање благостања и укидање беде, глади.

Исус је одбио. Други предлог је био опаснији: попни се на кулу и слети доле неповређен. Искушење је овде – опет говорећи данашњим језиком – прикажи своје неограничене способности, заслепи људе, јер ћеш тако моћи да придобијеш за се највећу масу.

Исус није прихватио економско благостање, нити човечанство које су заслепиле велике способности. Хтео је нешто сасвим друго: више од стомака, благостања, верника, масе, успеха, нешто више од блистања божанског дара и разметања њиме, и можда он, да тада није дошао Сатана, не би разумео себе тако јасно, брзо и коначно.

Тада је уследило треће искушење: попели су се на планину и Сатана му рече: Ево свих народа и држава целе Земље, ако ми се поклониш, даћу их теби. Последње искушење је најопасније и најужасније: власт.

9.

За карактеризацију власти довољно је рећи да је њен смер увек према доле. Ситуација је то из које се може гледати само према доле, не према горе. Оно због чега се човек брине, што сматра важним, што хоће, жели, то се увек налази доле испод човека. Али то још није све. Јер

као свака ситуација бивства која нија коначна, и власт је парадокс. Парадокс се испољава у томе што човек коначно и не може да досегне власт. Нарочито је не може досегнути онај ко хоће власт. Власт долази у руке онеме коме не треба. Ономе коме није циљ и коме је терет и сувишак, коме је она споредна препрека. Влашћу заиста располаже само онај ко је прихвата невољно, неодлучно је користи, с устезањем прима и труди се да је се ослободи. И ако је човек прихвати, не сме да је злоупотреби. Онај ко се служи влашћу, сместа је губи. Власт је са свих страна парадокс. Шта би било када би Бог користио своју моћ? Само су демони моћни. Бог: постоји.

10.

Власт је питање човекове индивидуе. Крајње питање, али је још питање човековог Ја. Још не припада животу заједнице. Ствар је човековог индивидуалног живота, остварености, уживања, задовољства, страсти титанског Ја. То је замка коју демонске Силе постављају човеку пре последњих корака. Ко се спотакне, њему је крај. Добија државе и народе Земље, али мора да служи Тами. То је власт. *Macht is böse* – каже Буркхарт, власт је зла. То је истина.

11.

Заједница не започиње тиме што гомила мајмуноликих људи склопи савез; ни тиме што мушкарац и жена заснују породицу; ни тиме што се неколико разбојника окупи у групу; ни тиме што се слаба животиња повуче у пећину. У природи нема порекла заједнице, нема га ни у породици, племену, интересу. Ствари не започињу споља, него изнутра, и не доле, него горе, и не у видљивом, него у невидљивом.

12.

Када се четврти мудрац вратио из елизијумских вртова, опет се вратио својој кући, својој жени, деци и својој раду, и приступио је трезвеном свету свакодневице, као да се ништа збило није, само прочишћеним срцем и просветљеним умом гледајући шта се око њега збива: једном би казао реч-две, другом би дао коју пару, трећем савет, четвртом парче хлеба, и свуда је носио чисту топлоту свога знања. Извор четвртог мудраца: човек колективне одговорности. Једини од четворице који се сећао речи Силе која га је отпустила приликом рођења: пази, теби поверавам све људе, одговараш за њих као за себе, не остављај никога да потоне у тами.

Питање четвртог мудраца није питање власти, него нешто бескрајно ужасније: насиље.

Питање насиља јесте: да ли онај ко је бољи од других у знању, способностима, снази, просветљености, ко је борио у елизијумским вртovima, упознао мир и радост, затим се вратио међу људе да оно што зна, за што је способан подели с њима: да ли он сме да присиљава људе на нешто и против њихове воље?

13.

Четврти мудрац је имао три ученика. Први је уредио собу за људе који су се нашли у невољи, по цео дан их је примао, поучавао, делио милостињу; други ученик је устајао рано ујутру, навраћао у дворишта, станове, тражио где има болесних, сиромашних, напуштених, слабих. Трећи је постао министар и доносио је строге законе шта треба радити да нико не доспе у невољу, у беду, да не пати од неправде, али оне који су били против закона бацао је у тамнице, а било је и случајева изрицања смртне казне.

Насиље је забрањено увек и у сваком случају и свима. Чак и онда ако човек његовим посредством не добија никакве предности, ако остаје сиромашан, и онда ако човек не може ништа друго него да се користи насиљем. И онда ако се маша насиља из нужде, нема друге могућности и треба и мора. И онда ако човек одбаци владавину, славу, углед, богатство, и користи насиље тако што се, поражен, покорава оној надљудској сили која га присиљава да је примени. Чак и онда када свесно прихвата одговорност због насиља, чак ако преузима на себе цео терет казне која следи због коришћења насиља. Чак и онда ако човек јасном самосвешћу окрене на себе демонске силе које кажњавају насиље, себе самог њима излаже, штитећи цео народ својим телом како би само њега једног сустигла казна.

Насиље је забрањено. Свако ко га је некада користио знао је да се служи забрањеном делатношћу. Највише што може да учини човек овако гласи: свесно чиним оно што је забрањено. Не смем. Знам. Ко ипак тако чини, он испашта. Прихватам. Не браним се, не пребацујем на другог. Не оправдавам себе да то чиним због принуде. Знам да ме ни то неће спасти. Ни онда ако примим на себе цео терет одговорности, јер насиље ништа не оправдава. Ипак чиним тако, јер тиме користим највећем броју људи. Тако спашавам толико колико, без употребе насиља не бих могао. И то је важно. Спашавам их, они ће живети. Што ћу ја због њих тога испаштати, нека! Прихватам.

Почетак заједнице јесте што ми је поверено цело човечанство и ја сам одговоран за њега. То је свест колективне одговорности на којој људска заједница почиња као Земља на космичкој маси прагнајса. Изгледа да је прво очитовање колективне одговорности: насиље целокупно човечанство присиљава да пође са мном у вртове

блажених. Насиље је забрањено. И у томе, у греху насиља грешан је сваки краљ, поглавар, вођа, министар, филозоф, који су човечанству дали законе, од владара града Ура до Платона и до данашњег дана. Од ове забрањене делатности затамњени су сваки закон, наредба, уредба, зато је тако тешко поднети насиље закона, и зато се само једно више забрањује од насиља: супротстављање насиљу.

Насиље настаје на тај начин што човек погрешно схвата сопствену колективну одговорност. Мисли, будући да му је све поверено и одговара за свакога, он мора да се у интересу човечанства подухвати титанског дела, мора спасти човечанство, хтело то оно или не, мора га одвести у елизијум, ма и везано, ма и бичем, ма и мртво.

14.

Постоји насиље које је мутно, незрело и неуко. Оно делује слепо, не види јасно да оно што чини јесте забрањено, и када дође до последица, оно узмиче. Насуче се, искочи из колосека и доживљава крах. Али постоји насиље које је доследно, јасно и свесно. Оно зна да чини забрањено, али не стаје и обавља то до самог краја.

Насиље је увек негативно. Али из свесног насиља, појачаног до крајњих последица, произилази позитивно. Како негативно замире, оно само себе почиње да искупљује и да ствара своју супротност. И супротност стално расте. А кад негативно стигне до врхунца, зачас се преобрази и преокрене. Искочи из њега позитивно.

То је Феникс својство бивства. Насиље мора да доживи крах. Ватра га гута. Али из пепела поново оживи. Сада пак више није оно што је било: није Прво Биће, није грешно, забрањено. Оно је Последње. Из пепела насиља васкрсава: жртва.

Жртва, каже Бадер, омогућује да ступи у заједницу. Његова жртва обнавља заједницу. На тај начин се остварује слободан додир са светом који би без ове обнове остао затворен.

Жртва човека уздиже преко граница вишег света. Насиље је негативан покушај да се упозна оно више које је човек открио: знање, срећу, радост; жртва је позитиван чин којим би човек уздигао и пренео заједницу у елизијумске вртове. Насиље управо зато што је негативно, највише што може да створи за човека јесте знање, срећа; жртва, управо зато што је позитивна, не доноси и не отвара знање, срећу, него: само више бивство. Отвара пут ка бивству које у себи садржи срећу. Жртва је онај чин који ствара заједницу с вишим бивством од човековог, и то је универзално стапање у више бивство: то је тренутак остваривања људске заједнице.

Насиље примењује принуду и жели да човека учини срећним. Како би човека уздигло из патњи бивства. Насиље принуђава на ослобађање од патње. Заправо оно нешто *не* жели. Зато је негативно. Негативно је оно што је само *не*, а да није *да*. И пошто је насиље негативно, оно не само да не досеже срећу, и не само да не отвара пут према њој, него га још више затвара.

Жртва не жели човека да уздигне из патње бивства, него уместо и изнад човековог бивства хоће да ступи у узвишено. Зато је позитивна. Позитивно је оно што је само *да*, а да није *не*. Што је циљ, дакле, није срећа, него надљудско бивство. И док насиље жели срећу по цену ослобађања од патње, дотле жртва ствара заједницу с овим бивством где недостаје патња, односно ослобађа пут ка оном бивству које није срећа, радост, знање, него које држи и садржи у себи срећу, радост. Жртва је ствара-

ње заједнице с бивством које је више од човековог. Што се тога тиче, сва даља објашњења су сувишна.

Измишљене су многе теорије о томе шта је порекло и шта је права заједница. Има оних који кажу да је заједница економска, материјална, чије ћелије ствара економска, материјална основа. Има оних који кажу да је заједница морална, по другима је политичка или језичка, или расна, или народна, или духовна. Све су то чиниоци који више угрожавају заједницу него што је стварају. Све је то погодно само да створи разлику, а не заједницу. Економија, политика, језик, раса, дух јесу покушаји титанског Ја да разори и растури заједницу.

Заједница постоји једино и само у оном бивству које за човека отвара жртва: у надљудском. Заједничко бивство сваког човека није у материји, духу, религији, моралу, него у Богу. Ако се људи сусретну у материји, моралу, раси, духу, чим се разреши језик, материја, држава, дух, заједница, нестају. Крајње стапање могуће је само у божанском бивству. То је права заједница. То је једина заједница. То је: заједница.

Свака друга заједница само је привид и зло. Само део, група, парче, као што су дроњци и непотпуне заједнице раса, народ, нација, језик, држава. Нема заједнице одоздо, постоји само заједница одозго. Свака заједница заснована изван Бога само се бори против тога да се човечанство сусретне у Богу. Опасност није споља. Раса и нација, дух и језик нису спољни чиниоци. Титанско Ја у човеку користи се свим начинима како би растурило људску заједницу.

17.

Сада су на окупу сви елементи да би се празник могао разумети. Празник је дан жртве. Почетак заједнице, када се у човеку пробуди свест: нисам сам, и дужан сам да поведем рачуна о судбини сваког човека. Остваривање заједнице, када је жртва ослободила пут као божанском бивству. Празник је дан жртве, сусрет човечанства у божанском бивству. Нема националног, расног, историјског, духовног празника, као што нема националне, расне, духовне заједнице. Ова сужавања само доводе у опасност празник. Суштина празника је жртва. И оно што се жртвује управо је различитост: раса, нација, дух, језик – титанско Ја. У простој, мирној, профаној трезвоности свакодневице јесте Ја, које жели само себе сама, хоће да буде само и сва знања, радости хоће да задржи за себе, оно постоји и живи. На празник, међутим, мора да умре.

18.

О празнику се обично издвајају два елемента: да се у њему открива смисао свакодневице и да је атмосфера испуњена божанским присуством. Али се смисао свакодневице зато открива и атмосфера се зато испуњава божанском присутношћу, јер се овде остварује заједница с божанским бивством. Ово остваривање омогућава жртва. Ако не би било жртве, божанско бивство би остало затворено за човека. А жртва није ништа друго до раскринкавање посебног, индивидуалног, усамљеног људског Ја. Када се поништи људско индивидуално Ја у тренутку жртве, пут у божанско бивство постаје слободан. А када се човек сусретне с осталим људима у вишем бивству, он иступа из патње. Тај празник јесте заједница. Празник је заједница сваког човека у оном божанском бивству, у које човек стиже само посредством жртвова-

ња свога Ја. Зато је празник остварење колективног бивства. Свака заједница је празнична. Зато Хелдерлин каже *festliche Gemeinschaft*. И не постоји други празник, сем заједнице. Свакодневица је врвеж Ја. Само у божанском бивству уздигнуто човечанство живи заједнички и скупа о празнику.

19.

О заједници говоре филозофија, наука, песништво, као да она постоји. Међутим, човек није сазрео за заједницу. Заједницу остварује само Последња Душа, зато се заједница може остваривати само у Последњим Временима. Велики људски колектив, сусрет свих људи и јединство у божанском бивству, апокалиптично је збивање, једно од последњих и највећих догађања светске историје. Дотле постоје само Ја, расе, нације, језици, религије, интереси, страсти, само дух, природа, идеја, истина. Празника нема. Не може га ни бити. Оно што постоји само је свакодневица, каткад светлија, каткад тамнија. Јер је празник апокалиптичне природе: почива у Последњем Времену. Онда када ће човек моћи да одбаци са себе своје Ја, да се испољи у свом правом бићу и да се сједини у заједницу са свим људима.

ПОХВАЛА БЕЛИ ХАМВАШУ

*Постоји нешто што се не може мислити
и то је еџистенција*
Серен Кјеркегор

Читалац коме до руку најпре доспе књига Беле Хамваша *Хийерионски есеји* – у којој Хамваш говори о себи, али можда и о просечно великом читачу – може да се уплаши од овог писца. Када Хамваш мисли да може, а одмах да кажемо да може – да пише, са подједнаком сигурношћу и обавештеношћу о перуанским вазама, Бројгелу, Хераклиту и Кјеркегору, анатомији меланхолије и психологији брања цвећа, онда мислимо, или да имамо пред собом инкарнацију неког ренесансног генија, или посумњамо у аутентичност писца, приписујући му вешт синкретизам. Пажљивије и дуже бављење Белом Хамвашем (дуго времена непознатог мађарског и европског писца XX века) у изврсном преводу овог необичног списатеља од Саве Бабића, а сада у овоме избору Ане Совиљ, у издавачкој кући *Драслар њаршнер* – оповргава обе поменуте претпоставке. Огромно интелектуално знање Беле Хамваша није угушило његово веродостојно стваралачко врело из кога је, готово у сваком свом есеју, избијала непогрешива интуиција, да у проблему кога се дохватио уочи оно што је у њему од средишње вредности. Која је то језгровна врлина људских проблема и за Белу Хамваша и за нас? Софија, мудрост Божија.

Готово да нема области цивилизације и културе у ХХ веку, првенствено у Европи, које Бела Хамваш није пажљиво пратио и проницљиво просудио. Шта је, на пример, с васпитањем на Западу у ХХI веку, када је патријархална породица скоро ишчезла, а Бела Хамваш пише да је „васпитање најкомпромитованија реч нашега века“? Говорећи о огромном броју покушаја лажног васпитања, и то кроз векове патријархалног хришћанства, Бела Хамваш, попут пророка, наговештава у наредном веку пораст хомосексуализма и наркоманије, као последице нових погрешних предмета у школи (на пример, учење о љубави у Америци). „Ко од деце ове замке и искушења издржи, развиће у себи, феноменалне антисиле“.

Хамвашева оштра критика много чега постојећег у ХХ веку на Западу, не значи негирање религије и религиозности човека, али за Хамваша, хришћанство није религија, већ „објављивање непроменљиве изворности древног, непроменљивог основног стања човечанства“. Слично пише и један од највећих православних теолога у ХХ веку, Александар Шмеман (у *Дневнику* објављеном после његове смрти).

Бела Хамваш је религиозан човек! Сва његова продужена и понављана скепса, проткана иронијом или „белом хумором“ (по његовом казивању), не би требало да изазове у читаоца „омаловажавање и ниподаштавање доба у коме живимо“ и да извуче закључак да ништа не вреди озбиљно примити. Бела Хамваш није нихилиста (и поред његове привржености Ничеу), а ни поборник „егзистенције нулте тачке“. Он само забринуто упозорава да се човек „све више плаши да бира, да одлучује“. Психолози би рекли да амбивалентност савременог човека узима забрињавајуће размере, али све чешће и његова равнодушност према свим збивањима око њега, али и у њему. Бела Хамваш сматра да је криза у данашњем свету

„историјски процес, разарајућа појава нихилизма: распад у ништа“.

Ниче је први говорио о кризи цркве, хришћанства и хуманизма; за Хамваша „модерна криза је религиозна криза. Све остало је последица ове једне: политика, друштво, екологија, уметност, филозофија... Ниче није разорио религију, у његовој критици се најдубље осећа потпуна бесплодност и неодрживост живота без религије“.

Криза је потребна, треба је појачати, а не конзервирати, да би свет што пре избацио из себе оно што и иначе треба да нестане. „Бити модеран Европејац значи проживети драмску ситуацију која извире из времена и поставља човека пред алтернативу: напустити или наставити европску културу... Модерно доба је препуно бунтовника... одатле се јавља и став модерног човека да се буни против самог себе... Настаје нова ситуација: нихилизам... оно што одавде следи јесте да га, ако га неко потпуно преживи, стиже до катарзе... Човечанство се данас налази тек на самом почетку процеса кризе, а уколико се може говорити о катарзи, она се могла збити само у појединим људским личностима и само делимично“.

Питам се, шта треба још да се одигра у свету да би се свет пренуо и схватио да је у општој кризи. Којој кризи најпре? Религиозној и моралној. Руски религиозни филозоф, Максим Тарјејев, још је у првој половини ХХ века писао „да је суштина кризе – религиозна криза“ (пре Тарјејева о егзистенцијалној кризи говорили су Кјеркегор и Ниче, затим Шпенглер. Главна одлика кризе је *неизвесности* (личног и породичног живота, привредног, економског, верског). Неизвесност прати стрепња (Кјеркегор). Покушај изласка из кризе је побуна маса (и појединаца), а онда утопизам (напредак науке и технике).

У поглављу *Scientia sacra*, Бела Хамваш се приближава данашњем појму глобализма-универзализма, али са

једном битном разликом од америчког става. Он уводи појам баштине у светску културу, при чему пише да човечанство нема више врста баштине (расне, националне). „Сваки човек, без изузетка, потиче од древног човека који је божанског порекла... Мисао о јединству човечанства је упаљена и више се не може угасити“ (при томе Хамваш помиње значајна имена у XIX и XX веку који су писали о јединственој баштини човечанства: Генон, Кајзерлинг, Рамакришна и Вивекананда, Вилхелм, Јунг, Берђајев и други). „Универзализам није ништа друго до појава Човека као древног колективног архетипа. Религиозним речником: откриће човека као древног обличја васионе“.

Размишљања Беле Хамваша о жени су делом оригинална, само делом, јер су већ од других великана мисли и мистичара наслућена; са хришћанског гледишта ова размишљања су јеретичка. Све велике јеретичке мисли кроз хришћанску историју биле су обично гностичке (у наведеним мислима Беле Хамваша провејава и Кабала). Бела Хамваш о жени мисли као о некој грешци у правремену, о потреби да се преко жене попуни нека празнина. Гностици су увек били смели и дрски у својим размишљањима (од Валентина и Василида у раним хришћанским временима, до Елен Пејцелс у данашњем времену¹); гностици су били привлачни људском уму, па ипак нису никада успевали да загреју и људско срце, нити су остварили врхунску поруку најбољег дела хришћанства: Благо теби ако ти ум у срцу почива!

Однос мушкарца и жене одувек је узбуђивао човека. Шта су они, заправо, један другоме? Спекулација, од обичних и приземних до мистичких – веома је много! Међу најпривлачнијим и оригиналним, спада Платонов

мит, много касније визије Јакоба Бемеа, Сведенборга, Вајнингера, Еволе. Бела Хамваш занимљиво пише (и сам инспириран наведеним философима и мистичарима): „Ева (пре Еве Адам је живео са Лилит „бајном немани“ – стара је јеврејска окултна традиција) није права и савршена допуна човека. Само је замена Софије, неко ко је само надокнађује, и то лоше, ко није дух-душа, само је месо и крв, природа и материја“.

Софија-Мудрост, божанска је девица за коју су знали већ Египћани, гностици, руска религиозна философија (Соловјов, Флоренски, Берђајев, Булгаков и други). Шта жена све може да буде? Лилит (демон), Ева, Богородица Марија и Софија; женка као сирена, хетера, само сексуално привлачна; мајка, слична животињској жени-мајци, Палас-Атина као тип жене амазонке и – увек мушка Анима. Постоји ли идеалан тип мушкарца или жене? За Белу Хамваша то би била грчка скулптура, од које „не постоји ништа савршеније, чистије, истинскије. Вероватно је никада више неће ни бити. Мени само грчка скулптура омогућава да станем очи у очи са божанским човеком“.

Све је једноставније, каже Хамваш, ако сазнамо шта је *мера*. На делфијском пророчишту стоји написано: Све са мером. Нађи меру! Зар то не значи да је све до Границе – опет је ту негде богиња охолости Хибрис, која нас вреба; могу бити свој и сам, поседовати благо, уживати; преко Границе је забрањено све то што имам, што јесам, или што мислим да имам или јесам; бивам кажњен, можда ипак претходно опоменут. „У етици свакодневнице прети опасност аутизма“, пише Хамваш. Не чини ли се данас антрополозима да је аутизма свуда и превише? Зашто се рађају аутистичка деца? Одговор је, рекао бих, скоро на сензационалним резултатима пренаталне психологије.

Добро је знати шта Бела Хамваш мисли о политици моћи кроз векове и данас, да ли и какав излаз постоји.

¹ Види вредну књигу Валтера Нига „Књига јеретика“, Гутенбергова галаксија, Београд, 2004.

Кроз целу историју човечанства заједнице су најчешће почивале на насиљу властодржаца; а свако насиље, чак и оно у коме је насилник жртва, односно насилник који је убеђен да се само насиљем може постићи нешто позитивно у друштву (сетимо се Бакуњина, Кропоткина, Троцког, данашњих терориста), према Хамвашу, негативно је. „Шта би било када би Бог користио своју моћ“ пита Хамваш и одговара: „Само су демони моћни. Бог: постоји“ (слично је писала и Симона Веј, а и Карл Јасперс, кога Хамваш веома уважава).

Човек, и као појединац, и као народ, и као цело човечанство тежи неком савршенству, врху, зашто не рећи – Богу! Отуд толико утопија измишљених од врлих људи које се не остварују, јер је Земља, по моме мишљењу, створена као огромно чистиште за све људе. Само појединци, не и народи, стижу да у току једног свог живота *препознају* циљ, сврху, крај својих тежњи. Ако не буде касно, они се онда посвећују истинској бризи за људе који са њима живе. Они немају илузију стварања Царства Божијег на земљи, које нам Богочовек Исус није никад обећао. То ипак не значи да је сваки човек позван од Бога да буде мисионар; само без болесних, нарцистичких амбиција да ће један човек преокренути „судбину“ једног народа, или чак целог човечанства! Владика Николај Велимировић видовито упозорава: „Одбаците недостојно убеђење да ће вас ослободити и ојачати један човек. Ослобађајте и јачајте сваки самог себе“.

Шта је, најзад, *празник*, за Белу Хамваша? „Празник је дан жртве. Почетак заједнице, када се у човеку пробуди свест: нисам сам, и дужан сам да поведем рачуна о судбини сваког човека“. Нико се не спасава сам! Сваки је рођен за Д(д)ругог – потиче још од светог Максима Исповедника.

Важно је нагласити да оно што се жртвује, то су за Хамваша расе, нација, паганско Ја човека, усамљено

људско Ја... „Празник је заједница сваког човека у оном божанском бивству у које човек стиже само посредством жртвовања свога Ја... Међутим, човек није сазрео за заједницу. Празника нема. Не може ни бити. Оно што постоји само је свакодневница, каткад светлија, каткад тамнија. Јер је празник апокалиптичке природе, почива у Последњем Времену. Онда када ће човек моћи да одбаци са себе своје Ја, да се испољи у свом правом бићу и да се сједини у заједници са свим људима“.

Тако се завршава овај један, али, мислим, значајнији део (из избора ове књиге) нашег упознавања са узвишеним животом и стваралаштвом, и ренесансног и универзалног мислиоца (некад су ови појмови скоро синонимни).

Далеко од тога да смо могли, па и хтели да асоцирамо и амплифицирамо многа друга подручја живота и културе, на које се (области) Бела Хамваш увек занимљиво и неочекивано бави (на пример, изванредан есеј о музици, или о Миларепи, о пријатељству) радије ћемо оставити пажљивом читаоцу да сам пронађе у богатом штиву универзалне духовне активности Беле Хамваша она места која ће бити за њега лично откривена; и не само откривена већ и даље негована, било у практичном животу или бављењем стваралачком активношћу. Прави стваралац је увек ту да у нама пробуди – ствараоца. Зато и сматрам богату духовну активност Беле Хамваша, у најбољем смислу речи, актуелном.

Владетина Јеројић

Садржај

ОДА ДВАДЕСЕТОМ ВЕКУ	5
Сабласти	6
Сабласт број један и уједно најусијанија	9
Велики неуротичар	12
Скандал.....	15
Апстрактно насиље и блесава генијалност	18
Похвала столећу	21
Mourez en silence.....	23
Ко је починилац?	26
Планктон	29
Последња секта.....	32
Само без педагогије!	35
Коментар Лаокона.....	39
Паника дела.....	43
Седам опачина.....	46
Аугсајдери	49
Последња карика.....	53
Питање непознатом.....	58
СКИЦА ЗА ЈЕДНУ АПОКАЛИПТИЧНУ ФИЛОЗОФИЈУ ИСТОРИЈЕ	63
ПСИХОЛОГИЈА КРИЗЕ.....	81
SCIENTIA SACRA.....	95
Писмо и баштина.....	96
Вечни филозоф (Реч у расправи)	116

Данашња филозофија (Реч у расправи).....	119
Велики филозофски системи (Реч у расправи)	122
МОДЕРНА АПОКАЛИПСА	125
Литература о кризи света	126
Криза и катарза	149
Криза света.....	174
Криза као појава.....	176
Историја кризеологије	189
Распоред библиографије о кризи.....	194

ДУХ И ЕГЗИСТЕНЦИЈА

(Филозофија Карла Јаспера).....	197
I Активно поимање.....	198
II Преходници и савременици.....	207
III Рекалкулација, чворине и први корак Психологија погледа на свет.....	221
IV Без система, без основне мисли, без погледа на свет, па ипак позитивно	227
V Прошви њега: религија, наука, идеја; уз њега: време, свет, заједница	230
VI Езистенција: појава, освајање, просвећивање метода, знака, суштинације	241
VII Комуникација	249
VIII Езистенција и знаци	255
IX Просвећено буђење.....	259

ВОРДСВОРТ ИЛИ

ФИЛОЗОФИЈА ЗЕЛЕНОГ	265
Поседон	282
МИЛАРЕПА	303
VII Симфонија и метафизика музике	318
РОЕТА SACER	343

ПРИЈАТЕЉСТВО	367
Хелоиза и Абелар	379
ПРАЗНИК И ЗАЈЕДНИЦА	401
ПОГОВОР	
Похвала Бели Хамвашу, Владета Јеротић.....	419

Бела Хамваш
ИСТОРИЈА И АПОКАЛИПСА

Издавач
ДРАСЛАР ПАРТНЕР - Београд
Далматинска 47,
тел/факс 011 329 43 58, 275 98 08
www.draslar-partner.rs

За издавача
ЈАРОСЛАВ ДРАСЛАР

Уредник
АНА СОВИЉ

Прелом и компјутерска обрада
РАДОЈИЦА ЂУРИЋ

Штампа
ДРАСЛАР ПАРТНЕР - Београд

Тираж 1000
Београд, 2010.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.511.141-4

821.511.141.09 Хамваш Б.

ХАМВАШ, Бела, 1897-1968

Историја и апокалипса / Бела Хамваш :
превод Сава Бабић, - Београд : Драслар
партнер, 2010 (Београд : Драслар партнер). -
427 стр. ; 21 цм, - (Библиотека Траг /
ШДраслар партнерЋ)

Антологијски избор. - Тираж 1.000. - Стр.
419-426; Поговор / Владета Јеротић.

ИСБН 978-86-7614-158-6

а) Хамваш, Бела (1897-1968)

ЦОБИСС.СР-ИД 175182348

Бела Хамваши
РЕЧИ И ДАМАРИ I - II

Владета Јеротић
СЕЋАЊА

Владета Јеротић
ПРЕПОРУКЕ И ПРИКАЗИ

Јован Пејчић
АНТОЛОГИЈА СРПСКИХ
МОЛИТАВА (XIII-XX век)

Јован Пејчић
АНТОЛОГИЈА СРПСКИХ
ПОХВАЛА (XIII-XX век)

Милош Немањић
НА ТРАГУ СРПСКЕ
ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ XIX века

Библиотека ПЕРО

Захар Прилепин
САЊКА

Ана Сивиљ
ВЕТАР

Када Хамваш мисли да може, а одмах да кажемо да може – да пише, са подједнаком сигуриошћу и обавештеношћу о перуанским вазама, Бројгелу, Хераклиту и Кјеркегору, анатомији меланхолије и психологији брања цвећа, онда мислимо, или да имамо пред собом инкарнацију неког ренесансног генија, или посумњамо у аутентичност писца, приписујући му вешт синкретизам. Пажљивије и дуже бављење Белом Хамвашем оповргава обе помену-те претпоставке. Огромно интелектуално знање Беле Хамваша није угушило његово веродостојно стваралачко врело из кога је, готово у сваком свом есеју, избијала непогрешива интуиција, да у проблему кога се дохватио уочи оно што је у њему од средишње вредности.

Из његовог Владеише Јеројића

